

IMRE MIHÁLY

A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

189. szám

Szerkeszti:

FŐRIZS GERGELY

HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

IMRE MIHÁLY

**A fizikoteologizmus irodalmának
hazai forrásai**

r e c i t i

Budapest · 2024

A könyv megjelenését támogatta:
Magyar Tudományos Akadémia
Tiszántúli Református Egyházkerület
Tiszáninneni Református Egyházkerület
Hódmezővásárhely-Ótemplomi Református Egyházközség

Lektorálta: DEBRECZENI ATTILA
FAZAKAS SÁNDOR

A borítón: Pálóczi Horváth György *Természetnek és kegyelemnek iskolája* [...] c. művének metszete látható

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetünk honlapunkról letölthető. Éljen jogaival!

HU ISSN 0075-0840
ISBN 978-615-6255-90-7
978-615-6255-91-4 (pdf)

Kiadja a Reciti,
a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézete
tartalomszolgáltató portálja • www.reciti.hu
Olvasószerkesztő: Gönczy Monika
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

*Tubo nempe naturae optico Deum cognoscimus
Creatorem, Scriptura Sacra Salvatorem.*
(A távcsóval nyilvánvalóan a természetet
teremtő Istent, a Szentírással a Megváltót
ismerjük meg.)

JOHANN JACOB SCHEUCHZER

Non ullus locus est, non tempus quo tibi desit.
(Mert nincs tér sem idő oly, hol nem vagy te
jelen.)

SZŐNYI BENJÁMIN

TARTALOM

Bevezetés	11
I. KORAI NYOMTATVÁNYOK	21
I.1 Vári Mihály	23
I.2 Verestói György	39
I.3 Pálóczi Horváth György	50
II. KÉZIRATOK ÉS FORRÁSAIK	77
II.1 Kocsi Csergő István Zürichben	79
II.2 Az irányzat szerveződése	105
III. TERMÉSZETISMERET – ISTENISMERET – „AZ NÉMA MESTEREKNEC TANÍTÁSOC ÁLTAL”	111
III.1 Alapfogalmak értelmezése	128
III.2 Gombási István programirata	139
III.3 J. G. Sulzer magyarul (Sófalvi József fordításai)	148
IV. KÉZIRATOKBA ZÁRVA: A FIZIKOTEOLOGIZMUS KEGYESSÉGI, GYÜLEKEZETI LÉTMÓDJA	163
V. KÁRMÁN JÓZSEF STURM–TIEDE FORDÍTÁSA, MAGYAR NYELVŰ ÖSSZEGEZÉS	183
V.1. Latin párhuzamok Szőnyinél	219

VI. SAMUEL CHRISTIAN HOLLMANN ÉS ALBRECHT HALLER SÁROSPATAKON	231
Összegezés	261
Felhasznált irodalom	271
Névmutató	305
Abstract	315

Tarnai Andor emlékének

BEVEZETÉS

Szauder József 1970-es nagy tanulmánya helyezi el először a hazai tudományos gondolkozásban – pontosabban az irodalomtudományban – a fizikoteologizmus fogalmát, hangsúlyozza jelentőségét. Már itt megbecsüléssel szól Szőnyi Benjáminról. Szauder úttörő, a kutatást azóta is meghatározó tudománytörténeti áttekintést végez, de elsősorban (szép)irodalmi szövegtípusokon vizsgálja a fizikoteologizmus hatását, kegyességi-liturgikus forrásokat – Szőnyi Benjámin kivételével – nem von be gondolatmenetébe.¹ Korábban a tudománytörténet (pontosabban a fizika története) foglalkozott a szaktudomány történeti fejlődésének vizsgálata során a fizikoteologizmussal, ez pedig irodalmi forrásokat nem kutatott; tudományfogalma is sokkal inkább szekuláris tartalmú, nézőpontú volt, amiben nem kapott árnyalt elemzést a fizikoteologizmus teológiai, teológiatörténeti beágyazottsága, ami nélkül az viszont csak erősen redukáltnak és torzán értelmezhető.² Szauder kutatásaira építve igen jelentős új eredménye-

¹ SZAUDER 1970, 220–270.

² M. ZEMPLÉN 1964, 495. Ennek a IV. fejezete érinti a fizikoteologizmus kérdéskörét: Magyar nyelvű fizikai (természettudományos) ismeretterjesztő irodalom a XVIII. sz. végén, illetve a XIX. sz. elején, 425–467. Az „ismeretterjesztés” fogalmát is 19-20. századi szekularizált, tudomány- és kultúrafogalom alapján értelmezték, amelynek nem volt része a konfesszionális genesisű – igen kiterjedt – kegyességi műfajok vizsgálata. Bár ez a modell eltért a nyugat-európai és magyar változata esetében, különösen az utóbbi a 18. században szoros kontextusban illeszkedett a kegyességi-liturgikus irodalom hagyományos rendszerébe.

ket ért el Vörös Imre témamonográfiája, amely a további vizsgálatok alapját képezi.³ Ennek bevezetésében írja:

Nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy témánk nem a természettudományok története a felvilágosodás kori Magyarországon, épp ezért nem foglalkozunk például azzal, mikor, kik és milyen fizikai elméleteket tanítottak a korabeli oktatási intézményekben, s azzal sem, milyen szorosabb értelemben vett szakkönyvek jelentek meg a szóban forgó tudományok területén. Dolgozatunk tárgya felvilágosodás kori íróinknak, költőinknek az irodalmi alkotásokban tükröződő természetszemlélete, ennek a szemléletnek a változásai, valamint – amikor ez lehetséges – annak megvizsgálása, milyen szerepet játszott a természetszemlélet az írói-költői alkotások megformálásában. Anyagunk így két fő pólus körül, két gondolatkörben rendeződik el: egyik a természettudományoktól befolyásolt új világnézet az irodalomban való jelentkezése, a másik pedig a természet mint költői tárgy, motívum, stíluselem a korszak irodalmában.⁴

Vörös Imre eredményeit méltányolva és elismerve, most változtatunk ezen a nézőponton, kifejezetten törekszünk arra, hogy minél jobban megismerjük a 18. századi fizikoteologizmus hazai és nemzetközi tudománytörténeti forrásait, megjelenését az iskolai oktatásban, tudományos képzésben és műhelyekben, a források körét pedig kiterjesztjük – korántsem a teljesség igényével – a kéziratosságra is.⁵ Emellett törekszünk arra, hogy minél inkább kibővítsük a kutatást a 18. századi kegyességi-liturgikus műfajok-

³ Vörös 1991.

⁴ Uo., 10.

⁵ Ez a kiterjesztés ezúttal azonban alapvetően két meghatározó szellemi centrumra vonatkozik, ahol a fizikoteologizmus erőteljesen hatott, nagy volt a kisugárzása, ahová számos szerzője, közvetítője – akár nyomtatott, akár kéziratot műveivel, másolataival, tanulmányaival, könyvkultúrájával – szorosabban vagy lazábban kapcsolódott. Ez a két központ a *Debreceni Református Kollégium* és a *Sárospataki Református Kollégium*. Ennél tágabb körnek az átfogó vizsgálatát most nem vállalhatjuk (nincsenek meg hozzá a kutatási, hozzáférési lehető-

ra is, hiszen – látni fogjuk – aligha lehet kétséges, hogy enélkül a fizikoteologizmus hatása, jelentősége nem ábrázolható, mivel az irányzat erősen integratív jellegű, a hozzá tartozó művekben semmiképpen nem alkalmazható a „világi és egyházi” műveltség ma már használhatatlan dichotómiája.⁶ Vizsgált forrásaink jelentős részben érintkeznek a kegyességi irodalom műfajaival, így a prédikációval is. Mindezzel együtt sem törekszünk az ide sorolható – részben nyomtatott, részben kéziratos – prédikációk önálló homiletikai jellemzésére, nem is illesztjük be azokat a 18. századi homiletika történetébe. Tudván, hogy a homiletikatörténet a 18. századot erősen kritikusan értékelte, szempontjai alapvetően elmarasztalóak voltak. Elegendő, ha csak Ravasz László átfogó monográfiájára utalunk, ahol a szerző a magyar protestáns prédikáció és homiletika egyik legterméketlenebb és legkedvezőtlenebb korszakának tekinti a 18. századot.⁷ Amennyiben majd sikerül a

ségek), az a kutatás későbbi feladata lesz, amihez – reményeink szerint – majd mások is csatlakoznak.

⁶ A vonatkozó külföldi szakirodalom szinte egyöntetűen hangoztatja ezt az integratív, ugyanakkor nehezen szétválasztható jelleget: STEBBINS 1980, 141–143: „Die physikotheologische Literatur entspricht diesem Trend insofern, als sich innerhalb der gleichen Zeitspanne bei ihr eine inhaltliche Verlagerung von mehr theologischer zu mehr naturwissenschaftlicher bzw. moral-philosophischer Schwerpunktsetzung feststellen läßt. In modernen Untersuchungen zur Rezeptionsgeschichte ist oft schwer festzustellen, welcher der Sachgruppen (naturwissenschaftliche, theologische, populär-moralische Werke) die Physikotheologie zugeordnet wird. Das bedeutet, daß die beschriebene Verschiebung der Bucherscheinungen auf dem Markt möglicherweise – allerdings in geringfügigem Ausmaß, entsprechend dem Anteil der Physikotheologen an der Gesamtheit der Literatur – auch auf eine Verschiebung in der Zuordnung der Physikotheologie zur Gruppe der theologischen bzw. nichttheologischen Literatur zurückzuführen sein können. Die Schwierigkeit, die Physikotheologie in den einen oder den anderen Bereich einzuordnen, ist nicht zufällig, sondern ist Ausdruck der Definitionsproblematik selbst. *Hinter dieser Schwierigkeit verbirgt sich der bewusst interdisziplinäre Ansatz der Physikotheologie, der integrativ wirken will.*”

⁷ Ravasz kifogásai közé tartozik, hogy Verestói György „[...] beszédeihez alapigét nem vesz, némelyikben szentírási hely elő nem fordul, szó sem esik a Krisztus halálában megfogant új életről [...] egyik beszédjében csillagászati földrajzot, másikban naiv physiognómiát [...] nyújt hallgatóinak [...] lapokon át táblázatos kimutatást közöl arról, hogy melyik planéta milyen távol van a naptól.”

kutatásnak jelentősen kibővíteni a forrásbázisát, úgy indokoltá válik a fizikoteologizmus jellemzőinek vizsgálata a prédikációs irodalomban s ezzel speciális homiletikai jellemzőit is jobban megismerhetjük.⁸

Fazekas Mihály életműve új kiadásának előkészületeként jelent meg az a tanulmánykötet, amely sokoldalú kutatási tapasztalatokat felhasználva, láthatóan megújuló távlatokat keres választott tárgyához. Debreczeni Attila programtanulmánya jelöli ki ezt a szempontrendszert, amelyben jelentős szerepet kap a fizikoteologizmus érvényesülése Fazekas életművében, de azt szélesebb kultúratudományi dimenzióban vizsgálja: a szerző munkásságában, a korszak irodalmában és kulturális kontextusában.⁹ Jelen értekezésünk – Szőnyi Benjáminra vonatkozó korábbi előtanulmányok után – ehhez a kutatói koncepcióhoz igazodva született. Célunk újragondolni a fizikoteologizmus hazai recepcióját, tudománytörténeti és kultúratudományi jelentőségét demonstrálva – figyelve az európai forrásokra és párhuzamokra – szemléltetni azt a kulturális, irodalmi folyamatot, amely elvezet bennünket Fazekas életművének küszöbéhez és kortársainak munkásságához. Mindez más értelmezői távlatba helyezi az idevezető folyamat képviselőit, kulturális központjait, dinamikáját, tudománytörténeti átalakulását; egymástól való időbeli távolsá-

Összegezése lesújtóan elutasító: „Bántó fitogtatása ismereteinek, hivalkodó nagyképűség, pohárköszöntőkbe illő elméskedés és színfalhasogató bombasztozás egészíti ki ezt a jellemrajzot annak a püspöknek a beszédeiről, kinek legnagyobb sikerű irodalmi műve lakodalmakra szánt köszöntő versek kiadása volt.” RAVASZ 1915, 226–227. Ravasz elutasító véleményének mérlegetése, vagy cáfolata most nem feladatunk, álláspontja következik saját tudománytörténeti pozíciójából, amelyet a vonatkozó szakirodalom azóta sok tekintetben finomított, korrigált. (Minderről a későbbiekben részletesebben szólnunk.)

⁸ Mostanában jelent meg Szetei Szabolcs témamonográfiája: SZETEI, 2016. Munkája már a Türelmi Rendelet utáni korszakot vizsgálja, amely merőben más egyházpolitikai, történelmi, teológiatörténeti környezetet teremt, a korszak eszme- és homiletikatörténeti jellemzésénél nem számol a fizikoteologizmussal, nem is említi azt.

⁹ CSÖRSZ–DEBRECZENI–SZILÁGYI 2020; a jelzett tanulmány: DEBRECZENI 2020, 12–56.

guk ellenére szemléleti azonosságuk vagy hasonlóságaik jobban kirajzolódnak. Bár a hazai fizikoteologizmus szerzői, közvetítői, ha nem is tekintenek magukra oly tudatosan – amint az nyugat-európai kortársaiknál gyakran megfigyelhető –, hogy valamely tudományos iskolának, alkotói csoportosulásnak tekintenék önmagukat, önmeghatározásuk szándéka időről időre felbukkan.

Itt kell szót ejtenünk az irányzat elnevezéséről, amelyet a 20. századi magyar kutatás meghonosított és használ. Mivel a folyamat hazai szerzőknél bizonyíthatóan a 18. század első negyedétől dokumentálható, ezért az elnevezés terminológiai kérdései széthúzódnak közel háromszáz évre. A források nagy része ekkor latin nyelvű, az irányzat a teológiai gondolkodásban, tudományban alakítja ki terminológiáját: összefoglaló elnevezése theologia naturalis. Mivel azonban az irányzat erősen interdiszciplináris, ezért a természetismereti területek széles spektruma épül be teológiai művekbe, jól mutatja ezt a későbbiekben a III. fejezet 9. jegyzetében feltáruló művek sorozata. Ez az alapelv akkor is érvényesül, ha a mű német, francia vagy angol nyelvű, de a címben a theologia elnevezés jelenik meg. Kiemelkedő szerző (J. J. Scheuchzer) jelentős műve estében azonban arra is találunk példát, hogy a *Physica Sacra* címet adja munkájának, amit *oder Geheiligte Natur-Wissenschaft* vagy a *Natur-Leitung zu Gott* értelmezéssel egészíti ki németül. (A *Natur-Geschichte*, vagy a *physica sacra* elnevezés más szerzők műveiben is sűrűn előbukkan akár a címadásban, vagy az irányzat elnevezéseként vagy módszerként a tárgyalás során.) A 18. századi német, angol, francia forrásmunkák olykor nevezik az irányzatot *Physico-Theologie*-nak, így William Derham alapvető műve is ezt használja, amint a különböző nyelvekre történő fordítások is ehhez igazodnak. Mindez azt mutatja, hogy az irányzatnak sokáig nincs egységes megnevezése, bár a *Physico-Theologie* sokak számára elfogadható, különösen azért, mert Derham domináns tudománytörténeti szerepe széles körben érvényesül. (Ez azonban már a korszakkutatás újabb fejezetéhez tartozik, aminek részletes áttekintését és értelmezését majd a záró fejezetben végezzük el.) A 18. század-

ban az irányzat művelői – mintegy iskolává szerveződve, tudományos önmeghatározásként – számos bibliográfiát publikálnak, azonban egységes terminológiáról továbbra sem lehet beszélni. (Mindez összefügg azzal is, hogy a szóban forgó művek milyen nyelven születtek.) A terminológia hazai használatát erősen befolyásolta a protestáns egyházak kulturális, konfesszionális státusza, társadalmi feltételrendszere, a cenzurális viszonyok alakulása. Az irányzat követői, befogadói sokáig csak külföldi tanulmányaik során értek hozzá az alapművekhez, latinul jegyzetelték azokat, így a *theologia naturalis* elnevezés vált elterjedtté, egészen a 18. század végéig, még a magyar nyelvű forrásmunkákban is. Az irányzatot követő viszonylag kis számú magyar nyelvű munka sokszor nem vállalkozik a fogalomalkotásra, inkább a körülírást alkalmazza. (Megjegyzendő azonban, hogy a 18. század végére a debreceni és sárospataki gyűjteményekben is igen sok, az irányzatot képviselő nyomtatott munka halmozódik fel, ezt a könyv- és könyvtártörténeti adatok is bizonyítják, a kiterjedt kéziratosság mellett.) Más esetekben megalkotják a *Termetzetnek Oskolája* és a *Kegyelemnek Oskolája* ellentétpárt, amely voltaképpen a két alapvető teológiai fogalmat fordítja magyarra és értelmezi: *theologia naturalis*, *theologia revelata*. Ezt találjuk Verestői György, Pálóczi Horváth György, Szőnyi Benjámint nyomtatott műveiben, de a kortárs kéziratot prédikációk is ezt a fogalompárt használják. Meglepő, hogy az irányzat egyik legnagyobb hatású képviselője, Szőnyi Benjámint soha nem használja a fizikoteológia, fizikoteologizmus elnevezést saját szövegeiben, bár Derham fizikoteológiai fő művét gyakran idézi latinul a *Gyermekek Fizikája* lapjain lábjegyzetben, ahol a munka címe is szerepel *Physic. Theolog.* alakban. Érdekesség, hogy a század utolsó harmadában sem válik meghatározóvá a szaporodó magyar nyelvű művekben a fizikoteologizmus, fizikoteológiai elnevezés, legtöbbször a körülírás módszerét használják, bár az irányzat és a módszer hódít, szépirodalmi változatai sokakat inspirálnak.

A fizikoteologizmus széles körű nemzetközi kontextusának áttekintésére most nem vállalkozhatunk; csak a német nyelvű

szakirodalom az utóbbi negyven-ötven évben nyomasztóan nagy és tagolt, sok-sok eredményt halmozott fel. Ebben helyet kap a teológiai, filozófiai, irodalomtörténeti, esztétikai, képzőművészeti, zeneművészeti vizsgálódás, ezek összefonódása, roppant gazdag interferenciája. Részleges áttekintése is meggyőző bennünket arról, hogy ez a korszak – vagyis a 18. század – kutatásának meghatározó, lényeges szempontrendszere, nem valamely parciális jelenség felnagyítása.¹⁰ Nyilvánvaló, hogy a kutatás későbbi szakaszában minderről tudomást kell venni, a magyar kontextus mellett elengedhetetlen a nemzetközi környezet és kapcsolatrendszer számbavétele, e kettő interferenciáinak vizsgálata. (A továbbiakban néhol hivatkozunk erre a nemzetközi kontextusra, azonban ezt inkább a figyelemfelhívás szándékával tesszük, nem pedig a teljességre törekvés a célunk.)¹¹ Konferenciák, kiadványsorozatok tematikája volt a fizikoteologizmus tanulmányo-

¹⁰ Ezt a felismerést már Szauder József is hangoztatta 1970-es nagy tanulmányában: „A teleologikus elv értelmében sok deista, felvilágosult gondolkozót befolyásoló fizikoteológia az európai felvilágosodás lényeges alkotóeleme és iránya, s aki az ettől függetlennek vélt, mintegy önmagában vett radikálisabb, materialisztikus irányzattal azonosítja a felvilágosodás egészét, sem a kort, sem a fejlődés dialektikáját nem ismeri igazán.” SZAUDER 1970, 229. Az viszont a hazai kutatásban még tisztázásra vár, hogy a fizikoteologizmust mennyire tekintjük a korai-felvilágosodás részének, (Frühaufklärung), esetleg azzal azonosnak, teológiai-filozófiai-tudománytörténeti tartalmi, sajátosságai hogyan különíthetők el egymástól, vagy éppen bonyolult interferenciájuk hogyan érvényesül a korszak historia litteraria rendszerében, teológiai, természetismereti és irodalmi műveltségében. A már idézett, 2015-ös szegedi konferenciakötet (*A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650-1750)*, 2016) sok tekintetben párhuzamos tanulmányunk gondolatmenetével, különösen Földesi Ferenc (FÖLDESI 2016), Lengyel Réka (LENGYEL 2016), Ötvös Péter (ÖTVÖS 2016) és Balázs Mihály (BALÁZS 2016) írásai érintkeznek több ponton is a miénkkel. Az viszont igaz, hogy csak Ötvös Péter és Lengyel Réka tanulmánya beszél kimondottan a fizikoteologizmusról, az előbbi nem tárgyalja a hazai recepciót, az utóbbi pedig szűkebben Verestói György esetében szól róla, viszont határozottan elutasítja Verestói műveinek a fizikoteologizmushoz való kötődését.

¹¹ BÜTTNER 1995; STEBBINS 1980; EHRHARDT-REIN 1996; MICHEL 2008; DERHAM 2011. A német korszakkutatás rendkívüli kiterjedtségét jól mutatja, hogy még a fizikoteologizmus egyik kiemelkedő régiójának – Hamburgnak – is külön monográfiát szentelt egy viszonylag friss doktori értekezés formájában: PE-TERSEN 2004.

zása, e mellett átfogó monográfiák, tanulmányok sokasága született a témakörben a legkiemelkedőbb szerzőkről, intézményekről, még hasonló kiadás is készült a meghatározó szerzők műveiről. Sokkal inkább a kutatási deficit különböző változatait érzékeljük; most nem tekintjük feladatunknak a fizikoteologizmus filozófiatörténeti értékelését, de általában eszmetörténeti jellemzésére sem vállalkozunk, azt is csak éppen jelezzük, hogy a hazai teológiai-egyháztörténeti kutatás is elkerülte ennek a korszakos jelentőségű irányzatnak a vizsgálatát.¹² Mivel a fizikoteologizmus irodalmát a magyar peregrinusok Nyugat-Európában – latin, német, holland (kisebb részben angol, francia) nyelven – ismerhették meg, azokban az intézményekben, szellemi műhelyekben fordultak meg és az ottani eredményeket keletkezésükkel szinte egy időben fogadták be. (Ezt könyv- és könyvtártörténeti kutatások sokrétűen bizonyíthatják.) Ugyancsak lényeges feladat a nyugat-európai peregrináción részt vevő protestáns magyarországi magyar diákok Svájcban, Németországban és Hollandiában írott latin nyelvű, a fizikoteologizmushoz kapcsolódó disputációinak számbavétele és beható tanulmányozása, hiszen tájékozottságu-

¹² Ismeretes, hogy a *Studia et Acta Ecclesiastica* (Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négy százéves történetéből) színvonalas sorozatának tervezett – de el nem készült – 4. kötete ezzel a korszakkal foglalkozott volna, de különböző okokból megghiúsult annak kiadása. A hazai kutatási deficit nemcsak önmagában sajnálatos, hanem abban a tekintetben is, hogy a nemzetközi tudományosság térképéről szinte teljességgel hiányzik a fizikoteologizmus magyar képviselőinek, műveinek ismerete, ráadásul ez sem törekedett eljutatni eredményeit a nemzetközi tudományosság nyilvánosságába. Így aztán az irányzatot tárgyaló szakmunkák annak virágkorát vizsgálva emlegetik széles körű elterjedését sok európai országban, sőt amerikai jelenlétéről is beszélnek. („Wachsendes frühauflärerisches Interesse an der Popularisierung der Naturwissenschaften läßt sich an der Streuung des Physikotheologischen Schrifttums feststellen, das sich nicht nur Deutschland, sondern auf andere Länder Europas und die amerikanischen Kolonien ausbreitet. [...] gibt es auch wichtige Vertreter in Holland, Skandinavien, Frankreich und der Schweiz.” STEBBINS 1980, 9–10.) Holott az eddigi tudományos eredmények alapján is bővíthető lenne a sor a magyarországi hatással. Hiszen a 17–18. századi Nyugat-Európában megjelent latin nyelvű – vonatkozó tárgyú – disputák bárki számára – nyelvi korlátok nélkül – elérhetők.

kat, felkészültségüket ezzel bizonyították abban a közegben. Módszeres összegyűjtésük, áttekintésük és beható vizsgálatuk ugyan csak a témakör kutatásának sajnálatos deficitje. A gyors, idegen nyelvű nyugat-európai recepciót csak lassan követte mindennek magyar nyelvű beillesztése, bár a folyamat – akadozva ugyan, de – kitapintható az 1720-as évektől kezdve. Ez azonban sokkal inkább a kiterjedt kéziratosságban tapasztalható, a nyomtatott művek – elsősorban cenzurális okokból – nehezebben jelennek meg, azok jelentős része is a kegyességi-liturgikus közeg igényeihez, szabályaihoz igazodva.

Rendkívül fontos, nagyszámú és terjedelmes típust képeznek a kéziratok források. (Ezek ugyan önálló forráscsoportot alkotnak, azonban nehéz azokat elkülöníteni a nyomtatványoktól, hiszen jelentős részük nyomtatott művekre támaszkodik, azok alapján készültek, így megértésükhöz szükség van a folyamatos forráshivatkozásokra, esetleg a nyomtatott forrással való összevetésre.) Mindezekről egyelőre csak vázlatos és hézagos ismereteink vannak. Külföldi egyetemjárás során keletkeztek azok a diktátumok, amelyeket magyar peregrinusok készítettek Nyugat-Európa egyetemlein. Itt bemutatott példáink kiragadottak, de jelentős recepciótörténeti folyamat bizonyítékai.

I. KORAI NYOMTATVÁNYOK

I.1 VÁRI MIHÁLY

A fizikoteologizmus szemléletének egészen korai – mindeddig nem vizsgált –, magyar nyelvű megjelenését figyelhetjük meg Vári Mihály 1716-ban, Kolozsvárott megjelent halotti prédikációjában.¹ A szerző Debrecenben tanult, ahol tógátus deák, majd *contrascriba*, senior lett. 1683-tól a leideni egyetemen folytatta tanulmányait, itt 1684-ben és 1685-ben is disputált, 1685-ben doktori címet szerzett. Mindkét disputáció természettudományos érdeklődését bizonyítja. Hazatérése után többféle lelkészi állást töltött be, 1701-től tanár Debrecenben, majd pap Szatmáron, Nagykőrösön. 1702-ben disputált Debrecenben Stephanus Csapó Vári Mihály irányítása alatt, ami meg is jelent nyomtatásban. Az értekezés fizikai, asztronómiai tárgyú, modern szakirodalmi ismereteket tartalmaz, táblázatokban mutatja be a bolygók és csillagok távolságát.

A meg nem nevezett filozófustól származó, idézett mottó tudomány – tulajdonképpen természetismeret – és hit szoros kapcsolatára utal, ami a fizikoteologizmus meghatározó alap gondolata. „Kiváltképpen azért kaptak az emberek (ui. a tudomány emberei!) szemeket, hogy a csillagok vizsgálásával, és a csillagok mozgásának legbiztosabb ismeretével az Isten ismeretéhez vezessenek el bennünket.” Hasonló gondolatot fogalmaz meg ugyanitt a másik mottó. „A háládatos hírt Istenről a csillagokban és a csillagok tudományában fogom terjeszteni.” Látjuk majd a későbbiekben, ez a *theologia naturalis* és *theologia revelata* kettősségét, ugyanakkor azonosságát fogalmazza meg. Érdemes az értekezés néhány gon-

¹ VÁRI 1716.

1. kép. Peter Ahlwardt, *Bronto-Theologie*, 1745

toznának. Ugyanis az észszerű gondolkodás egyáltalán nem tanítja azt, hogy a csillagok az emberek tetteit és az akaratukat meghatározzák. A dolgozat gondolatmenetét összefoglaló *Corollaria Miscellanea* első pontja ugyancsak az észszerű gondolkodás autonómiáját és súlyát hangoztatja. A *ratione* és a *revelatione* tulajdonképpen a *theologia naturalisra* és a *theologia revelatara* utal, amelyek egyensúlya lehet elfogadható. Az értekezésben nyilván alapvetően Vári Mihály gondolatait kell keresnünk. Mindhárom latin disputáció bizonyíthatóan formálta Vári magyar nyelvű pré-

dolatmenetét idézni, különösen az astrologia és astronomia elhatárolását. Az ésszel, a kinyilatkoztatással és a kísérlet tanúbizonyosságával igazolható, hogy a csillagok nem határozhatják meg úgy az emberek életét, hogy benne az időjárás, szárazság és a hideg, bőség és a terméketlenség, általában a betegségek, háború és béke, a pestis a csillagok helyzetéből, változásából következne. Ugyanígy kizárt, hogy az élet szerencsési, szerencsétlensége, a házasság, annak tulajdonságai, a gazdagság, a szükség, a szeretet és gyűlölet, a szerencse és a halál, mindazoknak változatai a csillagok állása szerint alakulnának, vál-

dikációjának szemléletét.² A prédikáció szokatlan módon saját leányának temetésére készült, aki villámcsapás áldozata lett. A terjedelmes írás nagy részét természettudományos értekezés tölti ki, amely az égi jelenségek sajátosságait és a villám, villámcsapás keletkezését, hatásait mutatja be. Láthatóan itt is a kegyességi ›gadaműfaj‹ – vagyis a halotti prédikáció – integrálja a természettudományos ismereteket. A fizikoteologizmus érvrendszere még nem teljes összetettségében figyelhető meg, de alapvető jellemzői érzékelhetők. A szerző nyomtatott formában jelenti meg prédikációját, így azt bizonyosan olvasmánynak is szánja; azt viszont nem tudjuk, hogy mindebből mi hangzott el szóban. Láthatóan célja a természettudományos szakismeretek közlése, azok beépítése a kegyességi-liturgikus funkciójú szövegbe, ezt mutatja érvelése, bizonyításai, fogalomkészlete, bár itt láthatóan küzdelmet folytat a szaknyelv és terminológia adekvát magyar használatáért. (Idézeteink ezért a szokásosnál kissé terjedelmesebbek, de ennek a segítségével szeretnénk szemléltetni azt az erőfeszítést, amit a szerző végez gondolatrendszerének nyelvi és terminológiai megfogalmazására. Ez sokszor nehézkes és körülményes; érdemes megjegyezni, hogy – hasonló tárgyú – latin nyelvű disputációi esetében viszont precíz fogalomhasználattal és pontos, egyértelmű nyelvi megformálással találkozunk.

² VÁRI 1684; VÁRI 1685; CSAPÓ 1702. „Quidam Philosophorum dixit: Oculos eam ob causam praecipue hominibus datos esse, ut conspiciat Sideribus, & certissimis siderum motibus, duces essent ad agnitionem Dei. – Gratam de Deo famam in Astris, & doctrina Astrorum sparsam esse. [...] Cum itaque naturalibus de causis ista fiant, non satis sani sunt iudicium Astrologiam illinc eruere conantes, & illinc aëris mutationes, aestus, frigora, serenitatem, copiam, sterilitatem, morbos generales, bella, pacem, pestem; nec non audacter, particulares hominum actiones praedicientes ex certa positione siderum: ut de vita, ejusque foelicitate, vel infoelicitate, matrimonio, ejusque qualitate, coelibatu, indigentia, opulentia, amore, odio, fortuna, morte, ejusque specie. Cum revera ille non contingant uni, ut et aliis non contingant, haec autem quam sint horrenda nemo non videt, *ratione, revelatione, & experientia teste*. Nulla enim ratio docet, sidera, tales particulares habere actiones, praesertim in mentes ac voluntates hominum. [...] Prima, & certissima, natura, mentis, est sui ipsius cognitio.” B2/r-v.

Ami latin nyelven nagy hagyomány alapján kimunkált és tudományosan elfogadott volt, magyarul azért sokszor keserves küzdelmet kellett folytatni.) A szakirodalmi hivatkozások is kisszámúak, mindössze H. Cardanus, G. Vico és R. Descartes neve szerepel a tekintélyek között. (A természettudományos kontextusra, természetismeretre való hivatkozás – szakmai források, szerzők megnevezése, idézése – a későbbiek során fontos törekvése lesz az irányzat képviselőinek.) Ennek az első fejezetnek a hosszadalmas címe mutatja látásmódját és módszerét: *Philosophia szerint való Elmélkedés, A' Tüzes Mennykőnek, és a' Tüz nélkül valónak Természetiről: ismét, a' sűrű Felhők közzül alá-lövellett sebes Égő-lángnak, azt elő-állató s' tévő okairól, és szempillantásban el-rontó s' meg-ölä Munkájiról.* A Várinál látott téma – villámcsapás és annak következményei – gyakran felbukkan a kortárs fizikoteologus íróknál, leírása, értelmezése is sokszor elmélkedés, prédikáció és imádság, könyörgés, áhítat formájában történik. (Elképzelhető, hogy peregrinációja során találkozott ezekkel a feldolgozásokkal, amelyek bátorították saját műve elkészítésére.)³ Az érzékszerveken

³ Vö. *Die durch allerhand Wunder...* 1714. Hasonlóan átfogó: AHLWARDT 1746. A szerző itt elutasítja a villámcsapást és dörgést 'csodának' tekintő véleményét vagy Isten büntetéseként (Strafe Gottes) való értelmezését, azt a maga helyén természeti jelenségnek, az Isten akaratából működő rendszer részének tartja. (Ahlwardt, der die Vorstellung des unmittelbaren Eingreifens Gottes [z. B. in Form von 'Wundern'] ablehnt, faßt den Blitzeinschlag nicht als eine 'Strafe Gottes' auf, sondern als ein Naturereignis, das seinen Platz in dem gottgewollten Ordnungsgefüge einnimt.") Csak a pogányok és a tudatlanok tartják csodának, holott nem az. Ahlwardt műve előtt hosszú Vorrede áll, amely a témát értelmezi és módszeréről is tájékoztat. Neves kortársak műveire is támaszkodott, akik a fizikoteologizmus kiemelkedő szerzői: „Und wir wurden hierinn durch eine fast allgemeine gute Aufnahme der Schriften von dieser Art, welche uns die gelehrtesten Männer unsere Zeit, als *Derham, Fabriz, von Rohr, Lesser, Benmann, Zorn* und andere mehr, geliefert haben, noch mehr bekräftiget.” AHLWARDT 1746, 9. Terjedelmes légkörfizikai értekezés magyarázza el a szelek, viharok, villámlás és mennydörgés keletkezését, jellemzőit, amiben még a hang- és fénysebesség tulajdonságai is helyet kapnak. Mindezek alapos tudása és értelmezése tanítja meg az embert a helyes istenismeretre: „Blitz und Donner verbinden daher die Menschen zur rechten Erkenntniß ihres Schöpfers.” AHLWARDT 1746, 217. A szerző többször idéz Brockes valamelyik verses művéből. Debrecenben a Nagykönyvtár B 1267 jelzetű kötete valaha Sárváry Pál

túli megismerés fontosságát és lehetőségét hangoztatja, amely a törvényszerűségek felismeréséhez vezet el, ebben a lombikokban szerzett kísérleti tapasztalatokat is felhasználja. Ez a fejezet természettudományos látásmóddal keres magyarázatot fizikai, légköri és meteorológiai jelenségekre, a mikro- és makrovilág együttes értelmezésével; a „Természet Oskolája” szerint próbálja értelmezni tárgyát, amiben meghatározó szerepet játszik a természeti törvények ismerete és a megismerésből táplálkozó, szüntelenül átérzett gyönyörűség, öröm. Még el is marasztalja azokat, akik csak tudatlan bámulással tekintenek a világra: „tunyaságnak itéli meg-elégedni azokon való bámuló tsudálkozással.”

A' Mellyek mi felettünk az Egekben helyeztetve vannak, és a' mi szemeknek közletről-való látása által meg-visgálása alá nem vonattathatnak, azok tőlünk első tekintettel meg-tudhatatlan okokból származttaknak látszanak. De a' serény visgálódó Emberi Értelem, bizonyos és mindenütt azon gyakorlásban tapasztalt Törvényeit, a' körülöttünk lévő földi dolgoknak mozgásoknak, és azok által eredő minden azon nemű matériáknak külömbégeit által-hatván; tunyaságnak itéli meg-elégedni azokon való bámuló tsudálkozással; hanem az érzékenységek által valósággal elejibe tétetett akármelly világi dolgoknak állatjának, és tselekedésre határozatásának szerző okait felkeresi: semmi el-tsüggedéstől abban azért nem félvén, hogy néki tiszta világos magvai (:principiumi:) vannak, a' mellyeknek régulák szerint együvé való járulásokból, futásokból, és mint egy öszve-czimborálásokból kell ki-tsirázni minden matérián épült, és azt fundámentomúl magokban foglaló Nap alatt,

professzor tulajdona volt, amihez helyi, nyilvános könyvárverésen jutott hozzá, amiről tájékoztat bejegyzése: „Pauli Sárváry Debr. in auct. publ. ementis a 1827.” Ez azért megemlítenő, mert bizonyítja a debreceni könyvkultúra és a szellemi tájékozódás jellemzőit. A hamburgi Szt. Mihály templom tornyát ért villámcsapás magyarázata, értelmezése egész kötetre való írást gerjeszt 1750-ben, benne T. C. Cuno, J. P. Gericke, E. F. Mylius, J. M. Dilherr műveivel, mindannyian a fizikoteologizmus látásmódját érvényesítik itteni verses és prózai írásaikban. (*Der gerechte Feuer=Eifer Gottes ueber Hamburg*)

és Nap körül lévő valóságoknak: Így azoknak-is természeteket, a' mellyek mi felettünk az Egeknek tartományikban és a' Napnak, Hóldnak és Tsillagoknak megyéjiken magokkal edgyütt ki-mutatattanak, fel-fejtegetéssel ki-nyomozza, és azoknak illetéssel minket érdeklő útjait maga előtt úgy le-rajzolja, hogy azokról világos tudományt, és bizonyos esméretet, ötet szüntelen gyönyörködtető kintsül, magának szerez. Innen vagyon, és ezek szerint, hogy bízvást nyúl magyarázatjához a' Páráknak, Gőzölgéseknek, Ködöknek, Felhőknek, Szeleknek, Szélvésznek, Villámásoknak, Menyörgéseknek, Menyütő-köveknek, sebes Tűz-láng alá-löveltetéseknek, Gyulasztó fényességeknek, azok által való szörnyű hirtelen más elejkebe vettetett testeknek megtorlatásoknak; mellyeknek eredetéről és foganttatásokról, magok ki-mutatásoknak lehető módjaikról, tégyünk mi is most világosításra való szólást. Mindeneknek előtte, ezeknek rendes megértésekre, meg kell jegyeznünk, hogy a' Napnak olyan, minden ide alá való földi dolgokra el-ható tselekvése van, hogy az egész Nap a' Földnek néki ellenébe tétetett részére, az ő sugárrival, és melegítő szikrázásival sütvén, a' földi temérdek dolgoknak pórusin, részetskéji közt lévő hézagotskájain folyini szüntelenül szokott subtilis materiát, látható világnak lelkét, annyira fel-indítja, hogy az-is azon földi dolgoknak igen apró részeit úgy megingatja, hogy a' mellyek azok közzül felette kitsinyek, és olyan szegüek, vagy olyan tájon valók, hogy a' mellettek valóktól nem nehezen el-választhassanak, azok miatt idestova oszlojanak, és a' levegő-égben fel-verettessenek; azon formán, mint mikor a' por fel-mégyen a' földről, ha tsak valamely útonjáró lábaival verdesi is: Így ezeket-is, annak külön való részetskéji nagyobb és sulyosabbak lévén ezeknél a' fulánkosoknál, mellyekről szólunk, és gondoljuk meg, magunkkal minden villongás nélkül el-hitetvén, hogy ezek igen apró mosralékoktskák, Deákul particulák azok, mellyeket Párázatoknak és Gőzölgéseknek hívunk, és a' mellyek ezekből szerkesztetnek egybe, mert mások egyebek semmi rendbéliek nem találttatnak, a' mellyek olyan könnyen azoktól a' földi temérdekségektől, mellyekbe elegyed-

ve vóltak, el-szakaszttathassanak: mellyekre nézve ezek között ilyen külömséget vegyünk eszünkbe, hogy a' Párázatok nyirkosak, vagy vizenyős nedvességűek, a' minthogy többire olyan mennyiségűek, olyan szegűek, olyan simák, és sikok ezeknek részetskéjik, mint a' Viznek; a Gözölgések pedig szárazok, tüzes s' könnyen meg-gyuladható aszszúságúak, mint az égett bor, és egyéb Lombikokon vett vékony lángos spiritusok, mivel olyan szegű aprólék részekbül állanak, mellyek nem valami egy régula szerint valók, vagy nem egy mértékhez szabattattak, egymással egyenlőség nélkül valók. [...] Ezek a' Napnak jelen voltától, és hasonló bizonyos okoktól fel-vitetett, fel-verettetett Párázatok és el-áradott Gözölgéseknek meg-gyülések, adnak eredetet mi-feletünk az Égnek Nap alatt lévő tágasságiban eső, és tartományiban termő, és onnét reánk e' Földnek színére sokféle formában alá származó valóságoknak: nevezetesen a' Szeleknek, mellyek hogy nem egyebek légyenek, hanem széllyel futozásra, és el-terjedésre fel-indittatott Párázatok; mellyek nyomattatván-ki az öszve-szorittatásoknak helyéről, másba, hol szabadabban tétova omolhassanak, által vitetteknek [...].⁴

A szivárvány leírására és értelmezésére is – ugyan csak alig felismerhetően – vállalkozik, bár nyelviileg és fogalmilag is roppant körülményes és nehézkes. (Megjegyzendő, hogy a szivárvány egyik legkedveltebb és gyakori tárgya volt a fizikoteologizmus természetleírásainak, Szőnyi Benjámint többször is kedvét leli fizikai-optikai [refractio] értelmezésében és szépségének ünneplésében, önálló fejezete a *Gyermekek Fisikájának*, az *Istennek Trombitája* is részletezi. A későbbiekben majd látványos – erre vonatkozó – példát mutatunk be Scheuchzer művében és más szerzőknél is megragadható ez a folytonosság; jelentésbővülése következik be: az üdvtörténeti jelentéshez társul a természettudományos és esztétikai értelmezés, utóbbi gazdag változatokban önállósul a kü-

⁴ VÁRI 1716, 1–2, 4.

lőnböző művészeti ágak sajátosságaihoz igazodva, de a jelentéskeveredésre is sok példát találunk.⁵⁾

A légköri mikro- és makrojelenségek – főként a szél jellemzőinek – szemléltetésére még egy kísérleti eszközt is részletesen bemutat, ez az Aeolipyla, vagy szélkapu, amelynek működése hasonlít a sebes, erős szél természetéhez.⁶ A felhők, ködök, hó, eső, mennydörgés, villámlás és a köeső leírása következik, hasonló aprólékos módon, amelynek nyelvezete, fogalomkészlete – változó eredménnyel – küszködik a szaktudományos igénnyel.⁷ Mind-

⁵ „[...] mihelyt a’ meg-jegyezhetőképen tiszta Égnél, a’ benne lévő Gőzök kisebbé lesznek, által-látszók, azonnal ha a’ Földnek színéjig alá-szállanak, Ködöknek hivattatnak, ha pedig az Égben maradnak fel-függesztetve, Felhőknek szotkak neveztetni: és meg kell jegyezni, hogy midőn azoknak repdesések meg-lassúdik, és azoknak részetskéjék mellyekből állanak, egymáshoz olly közel vannak, hogy egymást érzék, azok egybe kaptsolódnak, és különböző rakásokba takarodnak, mellyek mint meg-annyi Viznek tsepjei, vagy Égnek pihéi, honnan van, hogy akkor ezek a’ Gőzök a’ tiszta Égnél kisebbé lesznek által-látszók: ugyan-is, midőn egymástól valójába, el-választatva az *Aërbe* idestova hányattatnak, a’ Világosság sűgárinak által-menését nem-igen akadályozhatják, de egybe verettetve meg-lehet: Mert jóllehet a’ Viznek tsepjei, és a’ Jégnek szálai, mellyekből öszve szerkeztetve állanak, által-látszók légyenek; mindazáltal, midőn azoknak egyenként való kölső színek egynéhány Verőfényeket vissza-fordíthatnak, könnyen olly számos külső színek ott előfordulnak, hogy mind, a-vagy többire, mind a’ Verőfényeket másuva visszafordíthassák.” Uo., 5.

⁶ „[...] mellyek (ui. a szelek) nem egyebek légyenek, hanem szélllyel futozásra, és el-terjedésre fel-indíttatott Párazatok, mellyek nyomattatván-ki az ő öszveszorittatásoknak helyéről, másba, hol szabadabban tétova omolhassanak, által vitettetnek: meg tetszik nyilvánóságosn avagytsak a’ szél kapukból [...] mellyek ollyan Rézből, vagy egyéb afféle matériából álló kerekded edények, golyóbisok, egészszen belől üregek, és minden felől bé-tsináltattak, mellyeknek tsak egy felől való valami kisded nyílások lévén, azokon sebes és nagy hatható szél jő-ki, mikor két vagy három iczczényi vizet beléjük töltvén, nagyobb részekben *Aëren* kívül semmi benne nem lévén, és erős tüzzel heviteni kezdjük, mellyet nem tselekeszik egyéb, hanem a’ hévség által Párává vált, és apró részetskéjiben egymástól külön hánykódó Víz.” Uo., 5.

⁷ „Származnak az eddig szájbán forgott Földnek Füstölgésiből, vagy fel-gőzölgő Párazatiból, az Égnek rettentő *Háborúji*, nem egyátallyában ugyan, hanem a’ Felhőknek, mellyek azokból támadtak, közbenvetések, és sok képpen való viszontagságoknak erős ki-ütések által. Ugyan-is, mikor azok már Párazatokká változnak, a’ meg-olvadást, és ritkulást szerző ok által, ollykor léssen

ezek után részletezi a lányát ért villámcsapást és annak pusztító hatását a ruházatára, testére. A villámot ugyan józan ésszel (a „Természet Oskolájában”) megérthetjük és leírhatjuk, azonban elhárítása, elkerülése csak a „Kegyelem Oskolájában” elmondott imádságoktól, könyörgésektől remélhető: „Mivel azért e’ Mennykő által-való meg-üttetésnek el-kerülésének semmi természetbé-

ez, hogy egészszen egyszersmind hirtelen való rohanással a’ magassan való levegéseknek helyéről le-szakadnak, annyira, hogy minden alattok lévő Aërt, éltető eget, hatalmas erővel előttek elébb hajtsanak, abból tengeri, vagy szárazon való Szelet teremtsenek, a’ melly ha nem sokáig tartó is, de igen munkás ostromlással forduló lehet, és szokott lenni, mivel nyilvánvaló-képen hasonló a’ hegynek magasságáról a’ völgy felé rohanó kőhöz: és annak hives hidegsége bizonyosan mutatya, hogy Felhők portájáról való [...] Mikor pedig sok számos felhők táblázatok formájára, egymás felett, és egymásra feküve vannak, olykor meg-esik, hogy a’ felsőbbek sebes zuhanással az alsóbbakra rohanjanak, mint-hogy a’ természetnek soha meg nem szűnő, sokféle nyughatatlan munkálkodásai szerint történik, hogy a’ felső vigályos, és igen ki-terjett Havatskából álló Fellegen fellyül, melegebbetske Aër találkozzék által menni, mint az alsóbban, amelly melegebbetske Aër lassan-lassan azt a’ felső Felhőt meg-sűrítvén, és súlyosabbá tévén, azok az ő részei közzül a’ mellyek leg-felsőbbek, elsők legyenek a’ le-szakadásban, és másokat, mellyek mellyek útjukban elejikke akadnak s fordulnak, helyekből le-borítsanak, és magokkal együtt le-indítsanak, mind a’ sok rendben lévőek egyszersmind az alsó Felhőre alá-omoljanak, melly nagy harsogást, és tartóztatva és egymás után való erős Dörgést szerez. [...] Mikor pedig a’ két, vagy több felhők között lévő üregben meg-szaporodott kénköves, és igen vékony meleg Gőzölgések találttatnak, a’ felsőbb Felhő olly tsendesen lenem szakadhat, hogy a’ közbe vettetett Levegő-égnek kényszerítése miatt azok meg ne gyuladjanak, és sebesen ki-lövődő lángozást ne mutassanak, mellyet *Villámásnak* hívunk, és így illetén gyuladásokat láthatunk a’ mi felettünk még akkor is, mikor semmi Dörgés az Égből nem hallattatik. Mikor pedig az egész telyes felső Felhő elégséges sebességgel az alatta-valóra alá-szakad, és a’ kető között való tágasságban bővséges kormos, enyves, salétromos és kénköves, könnyen meg-gyuladható Gőz szorítatik, azonnal valamelly nyíláson, a’ hol az alsó Fellegnek része, valamelly Föld színétől fel-felé nyúló testnek ellent-állása, vagy egyéb bé-fordulható ok miatt meg-gyengül, a’ lángozó tüzzé vált Füstnek ereje nagy ropogással magát ki-üti, és vékony vagy temérdek, által-ható vagy el-szélesztő, rontó vagy égető *Menykövé* lészen, mellynek temérdekebb és szívósabb földi részeiből, gyakorta iszonyú erős Kő forrad egybe, melly a’ lángozó tüzes Párázattal együtt ki-vettvén, akármelly elejibe fordult testet meg-ront, vagy széllyel hány, és élő lelkes állatot, vagy ember akármelly személyt egy szempillantásban e’ világból ki-végez, és akkor leg-tulajdonabb-képen mondatik *Menyítő-kőnek*.” Uo., 7-10.

li útját nem hagyta a' Teremtő az embernek, a kegyelem szerint, méltó, hogy keresse mindenikünk áitatos, ez ítélethez alkalmaztatott Imádságokkal, és ez ítélet felől való józan és szent elmélkedésekkel [...].⁸ A két rövidebb, záró fejezet ezért tartalmaz buzgó könyörgéseket és imádságokat, amelyek immár kizárólag a homiletika és imádság nyelvét beszélik a bibliai hermeneutika eszközeivel.⁹ Ugyanitt az előbb még a természetismereti látás és a módszerek érvényesültek, ennek helyébe az eszkatologikus értelmezés lép, ahol a természet pusztító erői az isteni büntetés és a végítélet eszközeiként jelennek meg.

[...] de hogy mindazonáltal láthatóvá tennéd a' te búsulásodat, meg-töltötted a' te felső zavaros fellegeidet, amaz egymás ellen természettel viaskodó éltető állatoknak, tűznek, víznek ártalmas köveivel, hogy hányjad nyakokba még azoknak-is, a' kik téged mások felett meg-nem boszszontottak, a' te el-rejtett okokon Világot igazgató Bírói keménységed szerint, hogy bizonyoságot tégy, és tudja meg minden gonoszt tselekedő, hogy a' bünt még a' Szentekben is büntetlen nem hagyható Isten vagy [...]. Uram ne szaporítsd a' te rettegető háborújodat, ki meg-mondottad, hogy a' jég-esőnek és mennykövek szakadásinak kintsét tartod az ütközetnek és haragnak napjára.¹⁰

A 65. lappal bezárólag ér véget Vári Mihály prédikációja, de emellett még két írást tartalmaz a kötet: Szigeti Gyula István és Apáti Miklós munkáit. (Vagyis a 112 lapos kötetkének több mint felét tölti ki Vári munkája, így annak arculatát is ez határozza meg.) Szigeti Gyula István prédikációja – akinek ez első nyomtatásban megjelent műve – már Szatmáron hangzott el a temetési búcsúsz-

⁸ Uo., 15–16.

⁹ Szent Írás szerint való Elmélkedés, A' Mennykőről, annak Czéljairól, Okairól, és az által meg-rontatott Szerelmesinken való sérelemnek méltó voltáról, és az alatt kinek-kinek kegyességbe való maga foglalásáról, és hasznosan való gondolkodásáról.

¹⁰ Uo., 28–29.

taton: hangvételében elhalkul, szinte megszűnik a természetismeret Várinál látott szempontrendszere, érvelése; meghatározóvá „a természetnek rendén kívül” érvényesülő isteni akarat válik.

De vannak az Isten dolgai között tsudálatosak és rettenetesek is, akár a' természetben, akár az annak rendén kívül való dolgokban. A' megtolyult, de gőzből álló lágy matériájú fellegekben, olyan tsattogásoknak és dördüléseknek indulni, a' minéműt semmi mesterség, semmi kemény testű dolgokból végbe nem vihet, és még nem is majmozhat, az ott való vizek között, és vizek közzül, hogy olyan láng származzék, és olly sebesen alá lövelljék, hogy annak semmi mesterség ellene ne állhasson, e' tsudálatos és rettenetes dolog a' természetnek rendén a' többek között, mellynek tsudálatosságát akármelly physica is eddig kénszerítettet magában hagyni. [...] A' természetnek rendén kívül való rettenetes dolgoknak tselekedésétől ugyan ez időben az Isten meg-szünt, de olvassuk és halljuk az Istennek régi hatalmas dolgait: lágyuljon meg a' mi szívünk is azokra, miképen a' régi szent jámboraké. Látjuk pedig gyakorta az Istennek a' természetben való rettenetes munkáját, a' rettentő dörgési szózatokat, égi tüzeket, földindulásokat, a' földön által menő dögi, féregi és egyéb tsapásokat; adjunk Istennek ditsőséget, meg félemlvén azokra: és mikor az Isten a' rend szerint való dolgok által való tanítástól ilyen rettenetes módú tanításhoz fog, gondoljuk-meg, hogy talám azért vagon, hogy a' rend szerint való tanításra keveset indulunk meg.¹¹

Apáti Miklós írása formailag sem prédikáció, hanem a szerzőnek „Vigasztaló levele”. A szerző Várinak régi ismerőse, latin nyelvű műveit olvasta, fel is sorolja azokat pontosan, megnevezve tár-

¹¹ Uo., 77, 80. Valójában Szigeti Gyula István műve (*Isten beszédén fundáltt, és annak valóságos igazságához intéztetett elmélkedés...Vári Kristina...teste felett* – SZIGETI 1716) az egyetlen prédikáció, amely el is hangzott Vári Krisztina halotti búcsúztatóján a szatmári templomban, a kötet másik két írása terjedelme (Vári Mihály) és tartalmi jellemzői miatt (Apáti Miklós) sem lehetett része a funerációs szertartásnak: szerzőik műveiket olvasmányak szánták.

gyukat. Közös leideni tanáraikra emlékezik, különösen Burcher de Volder nevét idézi fel nagy tisztelettel, egyben a leideni peregrinusok csoportját is felsorolja. Apátit a kutatás már régóta a magyar karteziánusok között kiemelkedő helyen tartja számon, ennek nyomait itteni írásában is föllelhetjük.¹² Hivatkozik is Descartes-nak a szenvedélyekről írott *Les passions de l'âme* (A lélek szenvedélyei) című művére, idéz is belőle hét sortyt, amely a szomorúságról szól.¹³ A másik megidézett „amaz hallatlan emlekezetű Metaphysicus Cartesianus Poiret Peter Uram”, aki nagyra tartotta Apáti kéziratban maradt *Utilitas Pathematum Animorum* című munkáját, kiadására biztatta a szerzőt. Apáti műve szokatlan gondolatmenetével, érvelésével erősen különbözik a hagyományos funerációs műfajoktól, különösen a hagyományos prédikációtól, sokkal inkább nevezhető filozófiai-teológiai értekezésnek. Meglepő módon ezt olvashatjuk: „Nints időd, nem szabad Gyászolni.” Pierre Poiret a karteziánizmusnak részben képviselője, részben azonban meghaladója is volt sajátos misztikus látásmódjával, amely az ész és az érzelmek, szenvedélyek kap-

¹² ERDÉLYI 1857/58, 623–635; TURÓCZI-TROSTLER 1961, 173–217. Az RMKT XVII. századi sorozatának 11. kötete közli Apátinak egy versét és jegyzetapparátusa áttekinti Apáti pályáját, jellemzi műveit, röviden említi a Vári Mihály-kötetben szereplő írását. Az újabb szakirodalomból kiemelkedik Laczházi Gyula *A magyarországi korai felvilágosodás lélektani irodalma és Bethlen Miklós Önéletírásának lélektani relevanciájú megállapításai* c. tanulmánya (LACZHÁZI 2016, 217–227.) A szerző ennek egyik fejezetében érinti Apáti Miklós antropológiai szemléletét (*A karteziánus lélektan elemei Apátinál és Bethlennél*), de vizsgálataiba nem vonja be a most tárgyalt *Vigasztaló levelet*.

¹³ „Az igaz Okoskodás szerint való mi Coripheusunk, Méltóságos Úr *Cartesius de Pass. Artic.* 141, 142. így szól summáson a' Szomorúságról: *Nagy gonoszsa az Elmének a' Szomorúság, mert a' Szomorúságban áll, minden alkalmatlanság, melyet szenved az Elme a' véle ellenkező dolgoktól: A' Szomorúságot azért el-kell az Elméről hártítani; mert ha erőt véssen magának, nagy betegségbe ejti a' Testet; gyakorta pedig jobbnak találtatott lenni a' bizonytalan öröm a' bizonyos Szomorúságnál.*” Uo., 87. Apáti már 1685-ös leideni peregrinációjuk során Vári barátai közé tartozott, *Disputatio Philosophica Inauguralis. De Metallo Regio* (APÁTI 1685) című disputációjához latin üdvözlő verset írt.

csolatát kutatta, közöttük a szomorúság helyzetét, sajátosságait.¹⁴ Laczházi megállapítását idézzük:

Apáti könyvének első része a karteziánus lélektanból vett gondolatokra támaszkodva azt a tételt igyekszik bizonyítani, hogy a szabad akarat irányíthatja az érzelmeket. A lélek képességeinek és a szenvedélyeknek a taglalása tehát egyértelműen morálfilozófiai cél szolgálatában áll. [...] Míg a *Vita triumphans* első, karteziánus részében a szenvedélyek hasznos volta áll a középpontban, a könyv második részében inkább a szenvedélyek morális értelemben vett veszélyeiről esik szó. [...] Apáti egész művével azt a célt kívánta megvalósítani, hogy az akarat szabadságát demonstrálja.¹⁵

Ez az érvrendszer erősen felértékeli az Elme és a szabad akarat antropológiai szerepét, ami a halott búcsúztatásának pillanataiban meglepő konzekvenciákat mond ki: a gyász és szomorúság érzelmeit kibővíti, sőt, a tőlük való gyors megszabadulást javasolja. Véleménye szerint általában „a’ tsekély elméjű emberek mint orvosolhatlan nyavalyának a’ Szomorúságnak tsak alá hempelyítik magokat”, „az emésztő Bú hizelkedik, mint egy Siren, kegyességnek színe alatt”: sokan inkább engednek a szomorúság

¹⁴ Most nem feladatunk ennek a sajátos keveréknek a részletes – Apáti életművébe illesztett – elemzése, de önálló filozófia- és teológiatörténeti vizsgálatot is megérdemelne. Az Apátira vonatkozó újabb szakirodalomból fontosak Oláh Róbert tanulmányai: OLÁH 2006, OLÁH 2013a, OLÁH 2013b; TÓTH 1981. „Tanításait Apáti a descartes-i szabadakarat eszméjére alapítja, ez az »unicum centrum«. A szabadakarral ugyan Isten ruházta fel az embert, de ezzel rá is bízta önnönmagára, mert a szabadakarat az, ami mindenben a legfőbb döntő elv (principium mere determinans). Rajta semminek sincs hatalma (IV. c). Az akaratnak viszont mintegy szeme az elme, amellyel szintén Isten ruházott fel bennünket. Az elme segítségével dönti el az akarat, hogy mit helyes cselekednie és mit nem. Ezért a legfőbb jó (summum bonum): a szabad akarral való helyes élés. Pl. magunkkal szemben az elme így határozza meg az akarat szerepét: műveljük szellemünket, gyakoroljuk a nekünk adott képességeket valamely hasznos és szép tudomány által (XVI. c).” TÓTH 1981, 426–427.

¹⁵ LACZHÁZI 2016, 220–221. Laczházi tanulmányai közül még ugyanezre a tárgyra vonatkozik: LACZHÁZI 2009 (azonban itt sem vizsgálja a szerző a Vigasztaló levelet); LACZHÁZI 2007.

személyiségtorzító hatásának, újabb és újabb változatait keresik, vonatkoztatják magukra önsajnáló módon, „önként készítsenek magoknak bánatot, szomorú gondolatokat magoknak formálván a' Gyászban kiváltképen.” A gyászon érzett fájdalmat elutasítóan Voluptas dolendi-nek (a fájdalom gyönyörűségének/élvezetének) nevezi, amely foglyul ejti a gondolkodó elmét, azt meggyengíti és elcsúfítja, amit minél szemléletesebben igyekszik is érzékelteni Apáti. („A' nagy példájú esetből származott nyers bánatnak nem alku hirtelen elejít igyezni venni, mivel okosságinknak az Indulatok mindenkor előttök akarnak kotsiskodni.”) Vári esetében a gyász szomorúságától való megszabadulásának legjobb módszere a természet összefüggéseinek, törvényszerűségeinek beható vizsgálata, hiszen ifjabb korában írott tudományos munkái bizonyították erre való alkalmasságát, magas rendű szellemi képességeit, most is ez segíthet, ezért is hivatkozunk Vári Leidenben kiadott értekezéseire. (Voltaképpen úgy is értelmezhetjük Apáti szavait, hogy Vári a kötetben szereplő itteni írásának nagyobbik részében már ezt az utat követi természetismereti, fizikoteologikus szemléletével: „temérdek és mélységes Elméddel a' Természetnek dolgait kezded visgálni, mellyre a' Természet ugyan szülve szült”).

Én erre az igaz Okoskodás mezejére ki-eredvén, leg elsöben ezt tekintem meg: Valljon lehet-é én nékem a' lelket és Testet emészto Szomorúságot azok közzé a' dolgok közé helyheztetnem, melyeken lehet valami hatalma a' jó Elmének az ő munkája és szorgalmatossága által? Mert ha a' Természetnek eröltetése szerint szükségesképen úgy kell szomorkodnunk, mint a' dolognak nagysága és mindenikünk Elméjének változhatatlan alkuttatása hozza magával, könnyű meg-értenem, hogy haszontalan ellenben való munkánk: már pediglen azt is látom, hogy a' tsekély elméjű emberek mint orvosolhatlan nyavalyának a' Szomorúságnak tsak alá hempelyítik magokat, és éreznek magokban akarattok ellen-való rettentő és ijesztő gondolatokat, és a' szomorú bánat felett való győzelemnek fegyverit magoktól elhajtván kétségbe esnek. Meg-győzheti pedig a' böltz Elme a'

Szomorúságot, a' Természet tanítja, mint a' Philosophus mondá: A' szomorúságot el-kell az Elméről háritani, ha külömben nem is, idővel meg-emésztődik, látjuk: Ugyan is más egyéb gondjait az Elmének az idő táplálja, ezt pedig meg aszalja. Minden egyéb kedvünk ellen lévő dolgok között ez jó a' Szomorúságban, nem tud ő hoszszú ideig szűnés nélkül tartani. Erőtlen ellenség azért ő, úgymint a' ki maga magát óltalmazni nem tudja; ha semmi külső erőttől nem szorgalmaztatik is, maga magát meg emészti, el-veszti és el-pusztítja. [...] De a' tsekély Elméjű embereknek bé-vett szokások ez, mint előbben is mondám, hogy önként készítsenek magoknak bánatot, szomorú gondolatokat magoknak formálván a' Gyászban kiváltképen, mellyben az emésztő Bú hizelkedik, mint egy Siren, kegyességnek színe alatt: magok nagy testi károkkal apolgván, úgy tésznek, mint a' tanulatlan Tükör vásárlók, kik kelletinél feljebb, nagyobb ábrázatot és ostoba képet mutató Tükröket drága pénzen vésznek-meg maguknak. [...] az emésztő Bú, szorongató Keserűség, gyászos Szomorúság, tsak nevezetekkel is tanítanak minket őket, hogy minékünk ellenségeink. Az ábrázat hervadása, az egész test elalélása, a' léleknek tsüggedése és bódulása, nagyobb okok a' fájdalomra már, mint majd a'mik szerzik vala bennünk a' Szomorúságot. Valóban gonosz ellenség hát a' Szomorúság, mert mind Lelkünket, mind Testünket emészti. Szükség azért, hogy Elménkről el-háritsuk a' Szomorúságot. [...] Így míg új a' gyászos eset, erőtelenedik a' test, leg jobb ha Elméd gondolatit másuvá fordítod, mert mint-egy gyülevész had, olyan a' Szomorúság ha erős is, sok zürzavart vét az Elme elejibe, mellyekkel első tekintettel rettentí az embert, ha meg-osztod pediglen, magától is el-enyészik. Mert igaz ama közbeszédbe mentt sententzia: A' holott az Elme meg-telepedik, ott a' dolog maximája. [...] HOC AGE. Nints időd, nem szabad Gyászolni. Mitsoda tzélja Szomorúságodnak, a' melly veled hartzol? vagy magad, vagy meg-hóltt magzatod, vagy életben maratt szerelmesid. [...] Ha valaha vólt, most vagyon az idő, melly kívánja, hogy haszontalan ürességet ne tarts Elmédben, Nagy szorgalmatossággal mostan forgasd könyveidet, hogy a' mi ez előtt pihenés

volt dolgaidtól, vagy virága Bújdosásidnak, most része legyen munkádnak. Veled hartzoló Szomorúságid ellen, ezek nem tsak menedék helyet, hanem fegyvereket is fognak szolgáltatni. [...] temérdek és mélységes Elméddel a' Természetnek dolgait kezded vizsgálni, mellyre a' Természet ugyan szülve szült, mint fíjád, mint Académiai időmbéli munkáid Theorema Philosophicum, és Metallum Regium tésznek bizonyóságot.

A halálos villámcsapást hozó növekvő felhő leírását, megnevezését is Descartes egyik munkájára hivatkozva végzi Apáti: „[...] kevés idővel mintegy fél órával ez előtt, Napnyugot felől láttad jönni ama terhes Felhőtskét, melly a Belgák által hasomlítottatik az Ökör szemhez (:Oculus Bovis:) Cartes. meteor. Cap. 7. 3. gondolván mi következhetik még abból [...]”. Az mindenképpen elmondható a kötetről, hogy három szerzője háromféle gondolati-teológiai irányból ragadja meg témáját. Vári Mihály erősen közéleti prédikációját gondolatilag a fizikoteologizmus felé, egyúttal a halotti funeráció jellemzőit lényegesen megváltoztatja. Amennyiben a korszakban érvényes homiletikai modellekhez mérjük a szerzők munkáját, Szigeti Gyula István írása áll a legközelebb ehhez a kánonrendszerhez. Apáti pedig a karteizianizmus hagyományait bőven felhasználja vigasztaló levelében, bár annak antropológiai sajátosságai csak nehezen – feszültségeket gerjesztve – illeszthetők a hagyományos funerációs szerepkörbe. A kötet egyben arra is példa lehet, hogy a korszak filozófiai és teológiai irányzatai interferálhatnak egymással, vagy egymás mellett hatnak, és ezt itt magyar nyelven olvashatjuk, bár ez a konstrukció nagy valószínűséggel gyakrabban előfordul a nem magyar nyelvű disputációk körében.

I.2 VERESTÓI GYÖRGY

A kutatás következő csomópontja Verestói György prédikációs műveinek a vizsgálata volt, ennek során Németh S. Katalin, Kibédi Varga Áron tanulmányai hoztak új eredményeket, de inkább a halotti prédikáció 18. századi retorikatörténeti jellemzőire koncentráltak, a szerző műveinek fizikoteológiával való kapcsolatait alig érintették.¹⁶ Szilágyi Ferenc főként a 18. század utolsó harmadában igyekezett áttekinteni a vonatkozó forrásokat, szerzőket; először ő vonta be a fizikoteológia szerzői közé P.(álóczi) Horváth Györgyöt.¹⁷ Szilágyi tanulmánya Segesvári István Derham-fordítása felől „néz vissza” a 18. századi előzményekre, főként az angol szerzőket regisztrálja, majd a Csokonai-kortársak között keresi a nyomtatott művekben fellelhető párhuzamokat. Farkas Wellmann Éva kismonográfiája Verestói egész életművét célozta meg, amiben – megállapításai szerint – jelentős helyet kapott a fizikoteologizmus szemléletének érvényesülése.¹⁸ Lengyel Réka erősen vitatta a kismonográfiáról írott recenziójában a fizikoteologizmus érvényesülését a Verestói-életműben, részben nem tartotta azt valóban jellemzőnek, másrészt álláspontja szerint ez az irányzat ekkor még Magyarországon nem

¹⁶ NÉMETH S. 1984. Szinte egyáltalán nem érzékeli Verestóinál a fizikoteologizmus jelenlétét, jelentőségét; NÉMETH S. 2007; KIBÉDI VARGA 1998a; KIBÉDI VARGA 1998b.

¹⁷ SZILÁGYI 1998

¹⁸ FARKAS WELLMANN 2013.

hat, csak a század második felétől, még inkább harmadik harmadától mutatható ki.¹⁹

Farkas Wellmann értekezésének egyik legjelentősebb, sok újdonságot hozó része a *Fizikoteológiai elemek Verestói György orációiban* című fejezet. Az 1735-ben, Lázár Anna felett elmondott – *Az égnek útjáról* című – oráció a fizikoteologizmus egyik legelső hazai, magyar nyelvű megszólaltatása, így vizsgálata kiemelt jelentőséggel rendelkezik. A fizikoteologizmus hazai recepciójának az első korszaka még megíratlan, mind az eszme-, mind az irodalomtörténet számára egyaránt. Verestói orációja az ég felé vezető út mérhetetlenségét kívánja szemléltetni az experimentális tudományok módszereinek felhasználásával. A csillagok távolságának táblázatba foglalása és értelmezése tisztán a természettudományok nyelvét beszéli, amint a kilőtt ágyúgolyóbis sebessége is a mérhetetlen távolságot szemlélteti, hiszen 25 év alatt érke-

¹⁹ „Farkas Wellmann csupán egy eszmei áramlathoz köti a tudós prédikátort, a fizikoteologizmushoz, s annak egyik legismertebb képviselője, William Derham működéséhez, de a két életmű között nem mutat ki közvetlen kapcsolatot. Véleményünk szerint, mivel Verestóinál szinte egyáltalán nem fordul elő a fizikoteológusok alapvető kijelentése, miszerint a teremtett világot azért kell tudományos alaposan megismerni, hogy ezáltal még nyilvánvalóbbá váljék a Teremtő létezése, szerepe a világ létrejöttében és működésében, esetében *szerencésebb volna teológiai racionalizmusról beszélni, s minél teljesebben feltárni, mely korábban élt és mely kortárs gondolkodók hatottak rá.*” LENGYEL 2015, 93. Lengyel Réka *A világoság a tudomány, A felvilágosodás mint módszer Verestói György halotti beszédeiben* c. tanulmányában később is megismétli véleményét (LENGYEL 2016). Itt is a *18. század közepére, inkább harmadik harmadára* datálja a fizikoteologizmus megjelenését és vitatja (Derham) hatását Verestóira, inkább teológiai racionalizmust emleget helyette. Azonban tudjuk, Verestói már az 1720-as években hollandiai peregrinációja során biztosan találkozott a fizikoteologizmus képviselőivel, irodalmával, látásmódjával, Franeker annak egyik központja volt. Aligha vonható kétségbe, hogy ez érvényesül prédikációiban is, bár név szerint nem emlegeti forrásai között Derhamet, azonban a fizikoteologizmusra jellemző szemlélet számos korabeli – bár meg nem nevezett – szerzőhöz köthető. Abban viszont igaza van Lengyel Rékának, hogy alaposabban fel kellene tárni Verestói műveltségének forrásait, olvasmányait, szellemi kapcsolatrendszerét.

ne el a Napba, a Saturnushoz pedig 700 000 év alatt jutna el!²⁰ Az elbeszélés mindennek a nagyszerűségét (natura est admiranda et movenda!) és hihetelenségét nyomatékosítja, igyekszik nyelviileg közvetíthetővé tenni. Azonban folyamatosan érzékelhető a kétely a nyelv elégséges voltára nézve, ezt a szakadatlan aposztrophék, zsúfolt amplifiációk, izgatott exclamatiók, gradatiók, ijesztő oxymoronok, halmozott dubitatiós alakzatok jelzik. Ez a gondolatmenet nagyon hasonlít a barokk elmélkedésirodalom örökkévalóság ábrázolásainak eljárásaira, amelyet Malomfalvi György és Szentgyörgyi Gergely már a 17. század közepén kiemelkedő művészi-gondolati erővel, nagy hatékonysággal alkalmazott. Ott az örökkévalóság (aeternitas, Ewigkeit) még elsősorban időbelisé-

²⁰ „Vallyon nem tsudálatos dolgokat beszéllek-é én mostan előttetek, Szomorú Hallgatóim! és vallyon nem hoszsú út-é az ég felé vezető út, úgymint a' melly nem száz, nem ezer, hanem sok ezerni ezer, sőt ezerszerte való ezer Mért-földeket foglal magában.” Ismerteti Cassinus és Hugenius álláspontját, amely szerint a planéták és a Nap, valamint az állócsillagok sokkal messzebb vannak, mint azt Tycho Brache feltételezte, ezt a feltételezést a matematika cáfolta meg; el is marasztalja a dán csillagászt, mivel kisebbnek gondolja a mindenséget a valóságosnál, ezzel pedig Isten végtelen teremtő erejét lebecsüli: „Azt írja Hugenius egy könyvében, hogy ha valamely Ágyú Golyóbis minden megszűnés nélkül olyan sebességgel menne-is, mint mikor az Ágyúból kilövetetik, a' míg a' napba érkeznék, 25 Esztendőket töltene el; a' míg pedig azokhoz az Állandó Tsillagokhoz érkeznék, mellyek Saturnushoz leg-közelebb vagynak, 691000 avagy kerek szám szerint 700000 Esztendőket töltene el. Vallyon ki hallgathatja ezt közületek tsodálkozás nélkül? Vallyon ki vólna olyan e' körülöttem meg-sereglett Gyülekezetben, a' ki e' tsudálatos dolgot Elméjére vévén, hoszsú útnak ne mondaná lenni az Ég felé vezető utat? [...] Tycho Brache [...] szánt szándékkal kívánta rövid mértékre szorítani a Planétáknak és a' Napnak, kiváltképpen az Állandó Tsillagoknak e' Földtől való Távol-Léteket, hogy annál hitelesb dolgot terjeszthetne Világ eleibe, de mikor így akarná rövid mértékre szorítani e' nagy világot, ő is meg-szorítaték a' Mathematicai Igazságnak erejétől, és nem tselekedheté azt, hogy az említett Égi nagy Testeket e' Földhöz igen közel tégye. [...] De mindazáltal a' mái értelmes Ég mérő Böltsek [...] nem felette tartják tilalmas dolognak az ISTENNEK Munkáit felette igen nagyoknak gondolni, e' számvetését Tycho Brachénak, kivált az Állandó Tsillagokra nézve, helybe nem hagyják: azt hányván ő nékie [...] szemeire, hogy ő a' Természetnek rende ellen e' Nagy Világból Kis Világot akar tsinálni, és azt szántszándékkal kívánta kitsiníteni, a' mit az Isten a' maga Mindenható nagyságát mutatni akarván, Nagyja teremtett.” VERESTÓI 1783, 179–181.

get jelentett, amelynek a feloldhatatlan ellentétét a földi tempus és a túlvilági aeternitas különbsége, vagy fölfoghatatlan egysége adta.²¹ (A Balog György felett 1735-ben elmondott búcsúztató ugyancsak az időbeliség: a szempillantás és az örök szempillantás: vagyis az örökkévalóság értelmezése. 336–342.) Mi lehet az időnek legkisebb részecskéje és a legnagyobb kiterjedése? A legkisebb az atomus temporis, az Időnek atomussa, az Időnek legkisebb részecskéje, a legnagyobb pedig az örökkévalóság, amely azonban a Jésus Kristusnak Scholájában csak egy szempillantásig tart. Itt a temporalitás és a térbeliség legkisebb osztható részeként értelmezi az atomus kifejezést, ami azonban radikális átértelmezést kap a bibliai hermeneutika erőterében. Látványosan érvényesül a kettős nyelvhasználat: a természettudományos-filozófiai diskurzus és a tropologikus, anagogikus jelentést teremtő bibliai hermeneutikáé.

Ugyanennek az örökkévalóság fogalomnak most a „térbeliesülését” figyelhetjük meg, aminek a 17. században már voltak előzetes formái, elegendő, ha csak Blaise Pascalra gondolunk. Verestói az örökkévalóság borzongató térbeli jellemzőivel – a végtelen tér dilemmáival – folytat küzdelmet, tölti el ámulattal és lelkesedéssel, de szorongással is. Eddigi diadalmas, a teremtés nagyszerűségét ünneplő, csodálatot jelentő fizikoteologikus gondolatmenete visszaborzad saját – és a természettudományok által közvetített – logikájától. Ugyanis Fridericus van Leenhoff könyvecskéjét idézi:

De meg kell azt vallanunk, hogy vóltanak olyan meg-béllyegeztetett Lelki-esméretű Emberek, a' kik mosdatlan Elméjekre vévén azt, melly távol légyen az Ég e' földtől és minden Kegyesség nélkül tsak ezen a' Kontzon rágódván, végtére kételkedni kezdettek arról, ha vagyon-é ÉG avagy MENNYEI PARADITSOM, vagyon-é olyan ÚT, melly a' MENNYEI PARADITSOMra ve-

²¹ A kérdéskör beható, átfogó vizsgálatát végezte Meszesán Mária, „*Ki nem kezdődik, nem végződik soha*”: az örökkévalóság barokk kifejezési formái a 17. századi magyar nyelvű meditációs irodalomban c. doktori értekezésében (2010). MESZESÁN 2013; MESZESÁN 2011; MESZESÁN 2010a.

zetné az Embereket? Illyen vala, hogy sokat ne említsek, egy Fridericus van Leenhof nevű Pap Hollandiában, a'ki Belga nyelven egy Könyvetskét írván, a'ban álnok Vipera Elméjével látta-tott kétségbe hozni, sőt tagadni is, mind azokat, valamelyeket a' Szent Írásban olvasunk a Mennyei Paraditsomról.

Leenhoff bűnös szkepszisének az a forrása, ha a kilőtt ágyúgolyó-bis 700 000 esztendeig is alig érné el a Saturnust (amely még mérhetetlen messze van a Harmadik Éghez, vagy Mennyei paradicsomhoz), „a' Kristus Jésusnak Mennybe menetelétől fogva még eddig tsak két ezer esztendők sem töltenek-el, végezetre álnok szavaival illyen botránkoztató Követ vét elejekbe az Embereknek: Hát mit kell gondolni a' Kristus Jésusnak Mennybe Menetele fe-lől?”²² Kettős beszéd viszi tovább a gondolatmenetet: részben még mindig az experimentális tudományok értekező nyelvén keres újabb bizonytságot a hazug kétely ellen. „Szabad légyen e' dolgot meg világositanom e' világban lévő leg-világosb látható dologgal, úgymint magával a' Világossággal.” Ez nem más, mint a fény terjedésének fizikai jelensége, amelynek jóval nagyobb a sebessége a kilőtt ágyúgolyó-bisénál. Descartes-tal ellentétben Olaf Römer dán csillagász véleményét fogadja el, aki a Jupiter holdjainak mozgását tanulmányozva határozta meg a fény sebességét (ami tudvalevőleg „egy első minutának 60-ik részecskéjén leg-alábbis 80 400 Német Mért Földekig magát hosszára ki-terjesztesse”): ezt

²² VERESTÓI 1783, 179–182. Az idézett szerző (1647–1712) Frederik van Leenhof, holland református lelkész, filozófus. *Den Hemel op Aarden* című műve (LEENHOF 1704) hatalmas nemzetközi vitát váltott ki, sokan kárhuzatos spinozizmusnak tekintették azt, amiért egyházi előjárói felelősségre is vonták. Vitatott művének számos fordítása készült: német, olasz, spanyol, portugál nyelvre. Mindebből valamit ismert Verestói, hiszen 1721–1726 között a hollandiai Franekerben tanult, módjában állt a hivatkozott mű és szakirodalom tanulmányozása; heves elutasítása is erre a polémiára utal, bár az idézett szöveghelyet ebben a művében nem sikerült pontosan megtalálni. Vö. WIELEMA 2004. Ennek a kötetnek a 4. fejezete foglalkozik a holland szerzővel: *Preaching Heaven on Earth Frederik van Leenhof and the Spinozistic Enlightenment*, 103–133.

a kísérletet Verestói precízen le is írja. Azonban már ez sem ad megnyugvást, ez sem lehet magyarázat arra:

melly az Ég felé vezető útnak hosszú voltát a' Kristus Jésusnak Mennybe menetelével tökéletesen meg-egyezteti; és egyszer-smind a' Halállal szembe szálló híveket is bizonyossá teszi arról, hogy ámbár hosszú légyen is az Égnek Útja, még-is mindaz-által az ő Lelkek a'melly napon a' Testnek Sátorából ki-költözik, ugyan azon a' napon a' Mennyei Paraditsomba bé-repül.

Ez már azonban nem a Természetnek Scholájában feltalálható, hanem csak a Kegyelemnek Scholájában, a kettőt egymástól elválasztja Verestói, sőt szembeállítja azokat:

Bé-mégyek már a' Kegyelemnek Scholájába, és ott is fel-keresem az Ég felé vezető Utat. Látom pedig már itt az Isten Beszédének tükörében, hogy a' Természetnek Scholájában fel-található Alázatosság, mellyet annyira meg-ditsérek, nem igaz Alázatosság, hanem tsak külső tsalárd színnel tündöklő vétek. Ezzel mindazáltal nem akarom fellyebb mondott szavaimat tellyességgel meg-másolni, és magamat meg-hazuttolni, mert a' Kegyelemnek Scholájában [...], a' melly a' Természetnek Scholájában találtatik fel, és a' melly az áll-ortzás Kép-mutatással, mint testvér Atyja-fiával, mindenkor együtt születik és nevededik.

Erről azonban már nem

Orátori módon, hanem mint Kegyelemnek Scholájában tanult emberhez illik, Apostoli beszédekkel szólítsalak-meg titeket. Kérlek, meg-ne keményítsétek szíveiteket értz-kő módjára, és ne kételkedjétek szavaimban, mert ezt a' fel-magasztaltatott ALÁ-ZATOS JÉSZUS Önnön maga bizonyítja, a'mint ezt ama Szerelmes Tanítvány ISTEN Lelkétől vezéreltetett pennájával írásban hagyta, hogy ő légyen az ÚT, az Igazság és az Élet, és hogy senki nem mehet az Atyához, hanem tsak ő általa.

Ez már csak a bibliai hermeneutika nyelvén – az apostoli beszédekkel – mondható el: a továbbiakban ezt használja az exegéta Verestói. A Szentírás részletes exegézisét végzi, amelyhez érvényesíti a quatuor sensus szemantikai apparátusát, amely a litteralis, allegorikus, tropologikus és anagogikus módszereket váltogatja hatékonyan az ég felé vezető út értelmezéséhez, az üdvösséghez.²³ Természetes, hogy bibliai locusok újabb és újabb sorozata fonja az értelmet, amelynek csúcsán ott áll a locus classicus megfellebbezhetetlen hermeneutikai igazságával, János 14,6: Én vagyok az Út, az Igazság és az Élet. Előző impozáns, tudományos diskurzusban megformált eredményeit most visszaveszi Verestói:

Oh vajha az én hitemnek szemével néznék meg magokat az Emberek, a' kik a' magok Erejeket nagyító Ivegek által szokták mindenkor nagy kevélyen nézni! Ugy reménylem, meg aláznák mago-

²³ Verestói bizonyosságai és kételyei nagyon is jól illeszthetők a fizikoteologizmus nemzetközi kontextusába, ezt láthatjuk Johann Peter Gericke, *Die Herrlichkeit Gottes in den Geschoepfen und das ihm daher gebuehrende Lob. Nach dem Muster des Koenigs David in moeglichster Deutlichkeit und Ordnung vorgestellt* című művében (GERICKE 1747). Az *Über den 'dritten Himmel' mit Gottes Thron* című fejezet foglalkozik ezzel a kérdéskörrel behatóan: „[...] So daß eine abgeschlossene Stueckkugel, welche in einem Pulsschlage 600 Schuh fortstreicht, ueber 500000 Jahre mit gleicher Geschwindigkeit durch den Himmel fliegen mueste, ehe sie diesen Stern (Sirius) erreichen koennte. O welch eine entsetzliche Hoehe, die um den Erdboden rund herum den Himmel ausmacht! Nun aber ist dieser Fixstern unserer Erde der allernaechste, und da man noch unzaehlich andre erblicket, welche wohl eben so weit ueber ihn stehen, als er ueber uns, so wird der Raum des Himmels dadurch ungemein groesser. *Ja da endlich durch allen angewandten Fleiß der Naturkeundiger kein Ende dieser Himmelsweite zu spuren ist, sondern noch immer unzaehliche kleine Sterne erblicket werden, so muß der menschliche Verstand aufhoeren weiter nachzudenken, da die Kunst zu messen schon lange drunter ihr gestecktes Ziel gefunden hat.* Dis sind also die Himmel und die Hoehen, zu welchen sich David am ersten wendet, und von ihnen verlangt, daß sie Gottes Herrlichkeit preisen sollten.” GERICKE 1747, 40. Stebbins így értékeli Gericke álláspontját: „Seine Bemühung, die physische und die geistliche Welt in Übereinstimmung zu bringen, führt ihn dazu, das neue Weltbild mit aller Konsequenz für den christlichen Glauben in Anspruch zu nehmen: nicht die Erde, sondern Gottes Thron selber, ist zum Mittelpunkt des Universums geworden.” STEBBINS 1980, 122.

kat mind a' Földnek alsó poráiglan, mert minden bizonyjal megfognák azt látni, hogy a' magát fel-puffasztó és nagy Hegyekkel vetekedő Emberi Erő a' kis mák-szemnél is kisebb, sőt olyan mint a' semmi az Idvességnek dolgában. Oh vajha a' nagyra-vágásnak Perspektívájával mindenkor fel-felé néző és magát a' fényes Tsillagok között kereső Kevélység valaha alá-felé is tekintene!²⁴

A „nagyító ivergek” (a mikroszkóp és csillagászati teleszkóp) pedig mérhetetlen büszkeséggel töltötték el a korszak tudományos megismerését. Ezen a ponton Verestói a fizikoteologizmussal szembeni hitvédő értelmezést fejezi ki, mint a korszakban azt Nyugat-Európában, majd itthon is többen megtették. Ugyanis a fizikoteologizmusban jelen lehet egy dichotómia is: a természetismeret teremtést ünneplő tudása, megértése és áhítata, de az ateusokhoz vezető ösvény lehetősége is; vagyis eszköze lehet az elragadtatott és folyamatosan ható hitbizonyosságnak (*certitudo rapta fidei*), de a gyötrő desperatióknak is. Egyébként Verestóinál az itteni hitvédő attitűd ritka, ennek hangja inkább később erősödik fel. (Pl. Szőnyi Benjáminnál, különösen öregkori műveiben figyelhető ez meg.) Az alap gondolat a fizikoteologizmus elméleti rendszeréből származhat, amely a *theologia naturalis* és a *theologia revelata* elkülönülő kettősségét is érzékeli: lényegi azonosságát, de egymással szembe fordítható ellentmondását is sokszor megfogalmazta. (Erről majd a későbbiekben fogunk beszélni részletesebben.) A bemutatott részlet alapján elmondható, hogy Verestói

²⁴ Verestói másutt pedig (Földvári Erzsébet feletti oráció, 1746-ban, VERESTÓI 1783, 625–626) hosszasan lelkendezik a mikroszkóp nagyszerűségéről, a teremtett világ megismerésének, tanulmányozásának egyik leghatékonyabb emberi találmányáról. Verestói egyébként *tudatosan reflektál saját korának fizikoteológiai tudományosságára*, az arra való hivatkozás sűrűn felbukkan, a felhasználó szerzők sokaságát nevezi meg elszórtan vagy olykor áttekintően; tehát minden kétséget kizáróan felmutatja a hozzájuk fűződő szellemi kapcsolatrendszer. Bánffy Sámuel felett mondott prédikációjában (1755) meg is nevez néhány tekintélyt. „[...] halhatatlan emlékezetű Ujabb Philosophusok, Bacon, Cartesius, Gassendus, Newtonus, Leibnitius, Wolfius, Borellus, Sturmius [...]” Uo., 819–820. Másutt „Baelius Pétert” erős kritikával emlegeti. Uo., 681.

korántsem vonta ki magát teljesen a homiletika kompetenciája alól, tökéletesen adekvát módon birtokolta annak eszköztárát és használta is indokolt esetben, ugyanakkor a kétféle beszédmód is megfigyelhető: a bibliai hermeneutika és a fizikoteologizmus tudományos nyelvi diskurzusa. A Természet Skólájában és a Kegyelemnek Skólájában kettőssége megvan Pálóczi Horváth György művében is, érdemes a kettőt összehasonlítani. Nagy valószínűséggel Verestóitól vehette át ezt a polaritást, dichotómiát, amint erről később beszélni fogunk.

Verestói 1731-ben búcsúztatta Teleki Pált Kendilónán, prédikációjának tárgya a Kis-Világ és a Nagy-Világ szoros kapcsolatának bemutatása. Gondolatmenete erősen emlékeztet a fizikoteologizmus természetszemléletére, amely az emberi lényben és annak elmúlásában a természet nagy folyamatait látta megvalósulni; a mikro- és makrovilág egymásnak tükörképei.

A' KIS VILÁG nevezetivel ellenébe tétetik a' NAGY VILÁGNAK, mert a' hol kitsin vagyon, nagynak is kell ott lenni, és a' kitsint nagy nélkül gondolni annyit tézsen, mint-ha a' fel-emelkedett hegyet lejtő nélkül gondolnád [...]. És a' mint a NAGY VILÁG jelenti e' szélesen ki-terjedett és magasán fel-emelkedett alkotványt, melly az Eget, Földet, Tengereket, és ezeknek minden Seregeit magában kaptsolja: úgy ellenben a' KIS VIÁG jelenti az EMBERT, mint e' NAGY VILÁGNAK kitsin páriját mutató tükörét, és remek Summáját. Kezdeté pedig és a' semmiségből valóságra lett ki-hozattatása a' KIS VILÁGNAK ez vólt, hogy, minek utána e' Világnak Áts-Mestere, az Isten, e' NAGY VILÁGOT az ő Éjszaki és Déli sarkain felfüggesztvén, úgy, amint most vagyon, fel építette vólna, látván ennek tsudára méltó és egynéhány ezerszerre való ezerni ezer mértföldeket felül haladó nagyságát, akarta ezt kissebb summába is bé-szorítani, teremtvén e' végre a' KIS VILÁGOT, az EMBERT. [...] Illőnek tartom meg-mutogatnom azt előttetek, hogy e' NAGY VILÁGBAN semmi olyan dolog nintsen, melly az EMBERBEN, mint KIS VILÁGBAN, fel ne találhatnék.

Ez a látásmód számos kortárs szerző halotti prédikációjában érvényesül a 18. század első harmadától kezdődően.

[...] hasonló a KIS VILÁG a' NAGY VILÁGHOZ. [...] a'mint e' NAGY VILÁGNAK szélesen ki-terjedett mezeje négy kiváltképen való részekre osztatik el, Nap-keletre és Nap-nyugotra, Éjszakra és Délre, úgy szintén a' KIS VILÁG e' négy részekre elosztathatik, és az Embernek artzúlatja mutató tzimerét viselheti Nap-keletnek, háta Nap-nyugotnak, jobb keze Délnek, bal keze pedig Éjszagnak. Ha tovább mégyünk e' gondolkodásban és fel-repülünk elménkkel a' magas Egekre, azokat is a' KIS VILÁGBAN könnyen fel találhatjuk. Mert az EMBER fejének belső része, mellyben lakik a' tisztádon tiszta és a' Testnek minden salakjától szabados Lélek, eleven képit viseli ama leg felsőbb Égnek, mellyben laknak a' tisztádon tiszta és a' Testnek semmi seprejében nem részes Lelkek. Ábrázatja pedig az EMBERNEK, mint valami mutató tábla, szépen ki rajzolja, a' Nap-pal, Holddal és a' Tsillagokkal meg cifráztatott egeket: itt lévén szállások ama két nagy Világosító állapotoknak, a' Napnak és a' Hóldnak, mellyek közzül amannak az Embernek jobb szeme, ennek bal szeme viseli hasonlatosságát. És minthogy az EMBERI ábrázatnak felsőbb része a' homlok, úgy tetszik, azok is nem lépnek ki az egyenes útból, kik az EMBERNEK homloka és az állandó Tsillagokkal tündöklő Ég között meg-egyező hasonlatosságot találnak, és onnét alább szállván, az EMBERNEK bal szemöldököt a' fagyos és mord kedvű Saturnusnak szentelik, jobb szemöldököt a' fénylő és jó kedvű Jupiternek, orrát a' hadakozó és kezében hegyes tört viselő Marsnak, két ortzáját, mint a' szerelemnek kettős piatzát, száját és nyelvét az ékesen szóló és Kalmár módjára sokat hazudo Mercuriusnak. Könnyű meg mutatnunk a' Tengeret is a KIS VILÁGBAN, A Tengerből eredő és abba sebes futással ismét vissza-térő folyó-vizekkel együtt, a' Tengernek eleven példája lévén az EMBERNEK szíve, a folyó-vizek ennek pedig az EMBER testében sok-felé el-ágazott ereknek nagyobb és kisebb tsatornáik, mellyek a' benne folyó vért, mint valami Ótzeán

Tengerből, a' Szívből vészik, és abba egy kerületet tévén, ismét vissza öntik. [...] Ide ragasztom azt tódlalék gyanánt, hogy a' mint a NAGY VILÁGBAN, úgy a' KIS VILÁGBAN is vagy on esztendő, melly [...] áll 365 Napokból. Mert, ha ebben a' Természet vizsgáló Böltseknek szám-vető táblájok nem hibáz, a' mint ők fel számlálták, az EMBERNEK teste 365 részekből áll, avagy, a'mint mások szólnak, 365 ízekből, mellyek az Esztendőnek 365 Napjait, mint meg annyi eleven példák, szépen ki-rajzolják.²⁵

A leírás szemlélete néhol vegyül a reneszánsz neoplatonista asztrálmítológiai látásmódjával, Agrippa von Nettesheim vagy Paracelsus mágikus-szcientista antropológiájával.

Már Szauder is hangoztatta Szőnyi Benjámint jelentőségét a fizikoteologizmus hazai terjesztői között, akinek nyomtatott művei ennek az irodalmi adaptációját valószínűsítik meg; a korszak kegyességi-liturgikus irodalmában rendkívül népszerűvé tette ezt az eszmetörténeti, irodalmi irányzatot. Az elmúlt évtizedek során fokozatosan illesztette be a kutatás a korszak irodalmi kánonjába, ehhez járultak hozzá Vörös Imre és Imre Mihály tanulmányai.²⁶

²⁵ VERESTÓI 1783, 86–87.

²⁶ IMRE 1981; IMRE 1997; IMRE 2012. A következőkben igyekszünk minél sokoldalúbban szemléltetni Szőnyi műveinek kapcsolódását a hazai szerzők munkásságához.

Nagyjából Szőnyinek volt kortársa Pálóczi Horváth György, akinek egyetlen műve 1776-ban jelent meg: *Természetnek és kegyelemnek oskolája, Az az: Ollyan hasznos Könyvetske, a'melly az Isteni Tökéletességnek, a' látható, és láthatatlan Teremtéseknek vizsgálásából, s' meg-gondolásából, a' Keresztyén embert az ISTENnek ditséretére serkenti.*²⁷ Szőrényi László tanulmánya elsősorban azt vizsgálta, hogy Horváth György munkájának szemlélete hogyan függ össze fiának, Pálóczi Horváth Ádámnak a költészetével.²⁸ Szőnyi verses művei (*Szentek hegedűje, Gyermeknek Fisikája, Istennek Trombitája*) alapvetően közösségi és egyéni kegyességi (részben liturgikus) közegben közvetítették a fizikoteologizmus tartalmait úgy, hogy azok egyéni olvasmánnyá is válhattak. Elképzelhető, hogy Horváth György műve prédikációs gyakorlat alapjává – felhasznált textussá – is válhatott, hiszen annak szövege, megformáltsága erre lehetőséget adott.²⁹ Annál is inkább feltételez-

²⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH 1775. A Református Kollégium Nagykönyvtárában Debrecenben két példányt is találunk belőle, az O1251-es jelzetű kötetet a bejegyzés szerint a megjelenés évében adományozta a szerző hajdani iskolájának. Debrecenben tanult, 1747-ben lépett a teológiai képzésbe. Büdszentmihályon, majd Törökszentmiklóson volt rektor, utána pedig Császáron lelkész. Még egyetlen imádságos könyve jelent meg nyomtatásban.

²⁸ SZŐRÉNYI 2011.

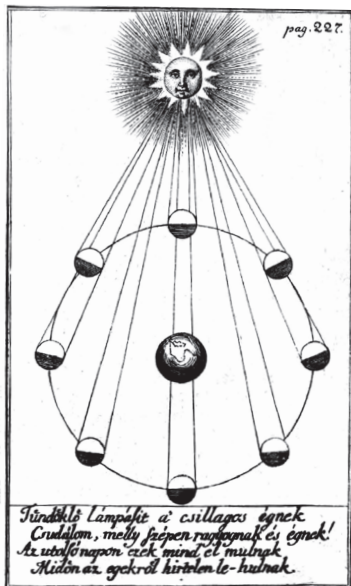
²⁹ Műve megjelenéséről a következőket mondja még a szerző: „Készítettem én is ISTEN segedelme által e' Könyvetskét még MCCLXXII-ik esztendőben (mellyet bizonyos akadályok miatt mind eddig kezembe nem adhattam) a' mellyet *Természetnek és Kegyelemnek Oskolájának* neveztem. *Oskolának* neveztem, mert ha nem tanításnak helye is, avagy tsak annak eszköze. *Természetnek Oskolájának* neveztem, mert nagy részént a' természeti dolgokat mutogatja, és

hető ez, mivel a reformátusok cenzurális okok miatt alig nyomtathattak prédikációkat a Carolina Resolutio utáni korszakban – egészen a Türelmi Rendeletig –, így kapva kaphattak a kisszámú nyomtatott forrásmunkán. Horváth műve azonban nem sorolható a református homiletikai hagyományok szerint értelmezhető prédikációk közé, bár bizonyos részleteiben rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal. A természetismereti részek a 'Betrachtung' fogalmához hasonlóak, ezekhez csatlakozik az imádság/elmélkedés, amely a német párhuzamok közül leginkább az 'Andacht' jellemzőinek feleltethető meg. Arról sajnos semmi információnk nincs, hogy Szőnyi prédikációs gyakorlata milyen volt, abban helyet kaphatott-e valamilyen mértékben a fizikoteologizmus hangja. Prédikációi kinyomtatására – cenzurális okokból – nem gondolhatott, a vélhetően elkészült prédikációk kéziratái pedig elkallódtak. Ne feledjük, Szőnyi hosszú évtizedekig prédikáló lelkesként működött a hódmezővásárhelyi eklézsiában.

Horváth György a munkáját hetven fejezetre, hét részre osztotta, amelyek tartalmilag háromfélék: legtöbb az értekező fejezet, ezeknek összefoglalója, értelmezője az elmélkedés és áhítat, minden részt egy-egy ének, zsoltárvers zár.³⁰ Ez a három szöveg-

elődben terjeszti. De *Kegyelemnek Oskolájának* is neveztem, mert olyan dolgokat is mutogat, a' mellyek a' természeti okosság és esméret által fel nem találhatatnak." PÁLÓCZI HORVÁTH 1775, Bevezető.

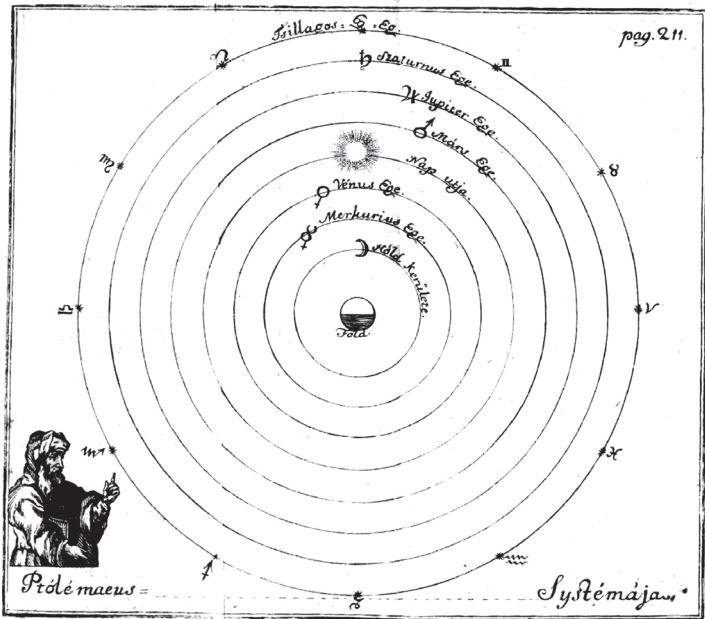
³⁰ A következőkben bemutatjuk Horváth György művének képmellékleteit, mivel alig van olyan magyar protestáns fizikoteológiai tárgyú kiadvány, amely képekkel illusztrálta volna gondolatmenetét, bár a hasonló nyugat-európaiak valósággal ontották a metszeteket. Az első kép kozmikus dimenziókat mutat be, ahol a csillagok, a Nap és a Hold látszik felhők nyílásában, a kompozíció középpontjában, sugárzó dicsfénytől övezve, szívárvány alatt – (talán?) a Földgömbön – szárnyas, koronás isteni lény foglal helyet ünnepi öltözékben; kezeiben két csillagászati eszköz: a jobb kéz egy kvadránst tart, baljában egy óriási mérőrudd, a vállára fektetve; bal keze egy hatalmas könyvre támaszkodik, amely valószínű, hogy a Biblia. Lehet, hogy a metszetek valamely külföldi mintát követtek, de mindezt eddig nem sikerült kideríteni; különösen az első kép esetében gyaníthatjuk forrásmunka felhasználását: a téma képi ábrázolása – különösen hazai környezetben – eléggé szokatlannak mondható. A már emlegetett cenzurális okok miatt kevés ilyen kiadvány volt, ezért is célszerű az itteniek bemutatása; lehet, hogy ebben előnyt jelentett a győri Streibig nyom-

2-3. kép. Metszetek Pálóczi Horváth művéből

típus jól mutatja a fizikoteologizmus sajátosságait, a szerző az értekező fejezetekben változó mennyiségben és minőségben (természet)tudományos ismereteket közöl; az elmélkedés, áhítat erős érzelmi megnyilatkozásokat – sokszor rajongó lelkesedéssel, elragadtatással – fejez ki, mindezek összefoglalója a hét zsoltárvers, amely az ismeretek és szerzői érzelmek költőivé formált kifejezése. Sokszor megfogalmazott összefoglalása a fizikoteologizmus irodalmi alkotásainak: *Natura creata Dei est cognoscenda et admiranda.* – Az Isten által teremtett természetet a tudomány

da jobb felszereltsége. Egyik képen sem találunk jelzést a metszetek készítőjére vonatkozóan.

4. kép. Ptolemaiosz szisztémája

eszközeivel meg kell ismerni és csodálni. Horváth művének fejezetei eltérő mértékben támaszkodnak korának természettudományos eredményeire. Elmondható, hogy általában kevésbé reflektáltak kapcsolódik a tudományos kontextushoz, mint azt láthatuk Verestóinál vagy Szőnyi Benjámintól esetében. Forrásmunkákat – eltérő mértékben ugyan, de – felhasznált, legjobban az asztrológiai-csillagászati tárgyú fejezetek mutatják ezt, bár szerzőket – Newton és Descartes kivételével – itt sem nevez meg. Viszont három metszet bemutatja a Ptolemaiosz, Kepler és Tycho Brahe nevéhez köthető Naprendszer, a bolygók pályáját.

A Nap, Hold és az állócsillagok, üstökösök bemutatása részletes, igényes szakismereteket tartalmaznak, tőlünk való távolsá-

guk meghatározásánál több véleményt is ismertet. Mindezt önálló részben tárgyalja: VI. Rész. A' világosító állapotokról, amelyben tizennégy külön fejezet szól az égitestekről.³¹ (Különösen a Napot bemutató önálló fejezetbe zsúfol bele sok szaktudományi ismertetet.³² Ebben az esetben hivatkozik a nemzetközi tudományosság egyik tekintélyére: „Párisban a' Tudományoknak híres Királyi Társasága”; ugyanez a hivatkozás Szőnyinél is szerepel az 1774-ben megjelent *Gyermekek Fisikája* című művében, 69.) Általában elmondható, hogy a mű nagyobb részében a theologia naturalis és a theologia revelata egyáltalán nem kerül egymással konfliktus-

³¹ A' világosító állapotokról közönségesen, A' világosító állapotoknak természetekről, A' Ptolomaeus *Systemájáról*, A' Kopernikus *Systemájáról*, A' Tikhó *Systemájáról*, A' Napról, A' Hóldról, Húsvét meg-határozásáról, A' Nap és Hóldbéli Fogatkozásokról, Az öt Planétákról, A' természeti tsillagokról, Az üstökös-tsillagról, Ezekhez alkalmaztatott Elmélkedés, Az hatodik Részhez alkalmaztatott Ének. Ezeknél a fejezeteknél láthatóan felhasználhatott szaktudományi munká(ka)t, ezt bizonyítják adatai, érvelése, fogalomkészlete, bár Cassinus és Newton mellett nem nevez meg másokat.

³² „Az (Astronomusok) Tsillagok vizsgálói között nintsen egy is immár, [...] a'ki tsalhatatlan számvetés által, és minden fáradság nélkül meg ne mutathatná azt, hogy a' Nap tsak nem Tíz-száz-ezerszer, vagy egy Milliomszor nagyobb a' mi Földünknel vagy a' Föld kerekességénél. Mi mindazáltal tegyük-fel, hogy tsak Száz-ezerszer nagyobb, így is szörnyű tűztenger ez, a'melly a' Világ teremtetésétől fogva vagyon, és most sem kisebb mint akkor volt. Továbbá ugyan ezen Astronomusok azt-is meg-engedik, hogy a' Napnak a' Földtől való távol létele meszszesége sokkal többre mégyen, mintha a' Földnek Diameterjét vastagságát Öt-ezerszer multiplikálnánk, sokasítanánk. A' Föld Diameterje pedig 1720., Ezer hét-száz húsz Német mérföldet téssen, mely számot ha az Öt-ezerrel multiplikálunk, 86000000, az az, Nyóltz milliomm és Hat-száz-ezer mérföldre nevelkedik, és legalább ennyire vagyon a' Nap a' Földtől. [...] Párisban a' Tudományoknak híres Királyi Társasága is a' Napnak tőlünk való távol létét 21616. fél avagy 10813. egész Diameterre, az az. 18598360. Tizennyóltz-milliom, Öt-száz-kilentzven-nyóltz-ezer, Három-száz-hatvan mérföldnyire teszi.” PÁLÓCZI HORVÁTH 1775, 218. Ezt az irdatlan távolságot még szemléletesebbé is teszi azzal, hogy a *vágtató ló* mennyi idő alatt jutna el a Földtől a Napig, vagy a kilőtt ágyúgolyó meddig száguldana ezen a pályán. Úgy gondolja, hogy még tökéletesebb eszközökkel pontosítani lehet majd ezeket a mérési eredményeket: „Hát ha olyan hiba nélkül való Tsillag-vizsgáló eszközeink, és olly éles szemünk volnának, hogy a' Napnak leg-kisebb részeit meg-vizsgálhatnánk, s megkülömböztethetnénk, talán ennek a' Földtől való távol-létét még sokkal nagyobbak tapasztalnánk, hogy sem mint eddig tapasztaltott.” Uo., 219.

ba: a Természetnek és a Kegyelemnek Skólája egymást kiegészítő, erősítő kapcsolódást mutatnak. („Az ég vizsgáló Böltseknek ha vélekedéseken fundáltatik is okoskodások, tsak ugyan ha az ő állítások sem a' józan okossággal, sem a' Szent Írással nem ellenkezik, annak hitelt adni tartozunk [...].”³³ Szőnyinél sem kerül egymással szembe ekkor még a Természet és a Kegyelem Oskolája:

[...] egy szóval, a' Keresztyéni kegyesség gyakorlásnak egy kiváltképpen való része vagyon, az Isten teremtéseinek értelmes meg-gondolásában, és a' kik ezt semminek se tartják, s a' teremtetések által Teremtőre fel nem emelkednek, vagy éppen nem kegyes emberek [...]. Ha azért az e' féle emberek között valaki azt kérdi: Cui bono? Mit ér, mire való az ilyen vizsgálódás? Ez a' felelet annak: Arra való, hogy így érje el az Isten az ő tzélját, melly nem más, hanem ez, hogy épen azért fordított az ő teremtetéseire olly nagy mesterséget, böltességet, hatalmat; azért adott mi nékünk azoknak szemlélésére, meg-gondolására okosságot, érzékenységet: hogy mi e' vizsgálódás által bé-töltsük azt az ő tzélját. Arra való tovább, hogy valamint minket arra ébreszt és ösztönöz az Isten az ő keze munkáinak szemeink eleiben terjesztése által, hogy azokat vizsgáljuk és tsudáljuk: úgy mi-is másokat, azoknak kegyes és figyelmetes szemlélésére és tsudálatára és ditséretére serkengessünk, és ebben is az ő követei lenni igyekezzünk.³⁴

Horváth esetében sehol sem találkozunk a fizikoteologizmus elveinek érvényesítésénél a hitvédelem szándékával. A négy őselem (föld, víz, tűz, levegő) leírása legalább annyira rajongó, lelkesedő áhítat, mint amennyire tudományos ismereteket közlő:

Oh hát ha fel-mehetnék ama nagy tűzi tengerekhez a naphoz és tsillagokhoz! egészszen meg-némulnék a' szállásra, az álmélkodás miatt el-ájulnék. Oh Istennek mindenhatósága, böltssége és

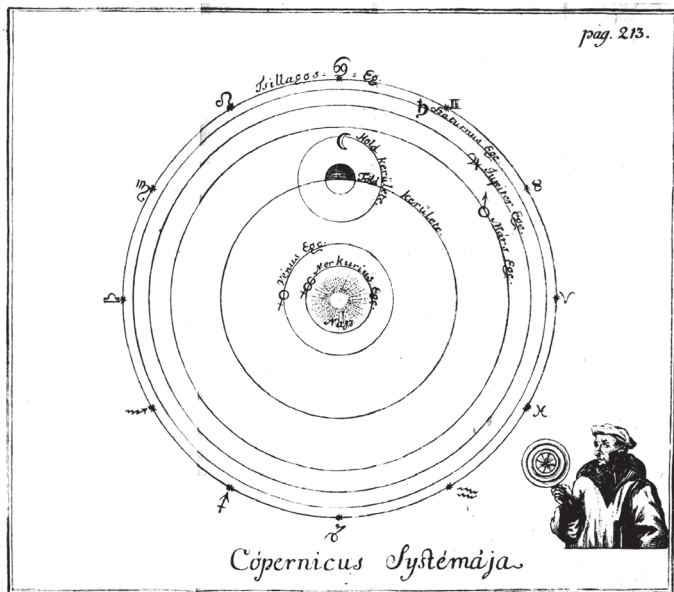
³³ Uo., 203.

³⁴ SZŐNYI 1774, 83–84.

jósága! Vallyon kitsoda az Istenek között, a' ki a' ki-terjesztett levegő-éggel, erősséggel birna és azzal minden Planétákat, a' földet, sőt minden e' földön lévő dolgokat, mint valamely abrontsal körül-foghatná? melly bölts az Isten, hogy azt némünemű tüzzel meg-elegyítette a' melegítésre, el-fogyhatatlanná tette az orrokon lehellőknek éltetésekre, folyóvá és könnyüvé teremtette, hogy abban az égi madarak repdeshessenek, a' fellegek ebben úszszanak, ez által a' tengeri habok hordoztassanak, igazgattassanak, által láthatóvá tette, hogy ez által mindenek világosságot lássanak, a' melly nélkül a' tűz nem éghetne, senki hangot nem hallhatna, szagot nem érezhetne. De óh melly tsudálatos Isteni böltsesség kívántatik arra, hogy ez lassú mozdulásával melegséget, szapora mozdulásával ellenben hidegséget okozzon! De óh még ennél-is tsudálatosabb dolog! melly nagy gyönyörűséget rejtett el a' Mindenható Teremtő ennek zengésében, hangzásában, a' mellyet tézsen a' Musikáknak akár húrjaik, akár sípjaik által, a' melly hangoknak igaz mérséklését ha az ember illendőképpen öszveszedi, a' minémű hármóniás éneklés, zengés sipolás, annyak gyönyörűségét rebegő nyelvem meg-nem magyarázhatja, véges elmém meg nem foghatja, erőtelen és el-fáradt pennám le nem írhatja. Óh áldott természet! Óh tsudálatos Isten!³⁵

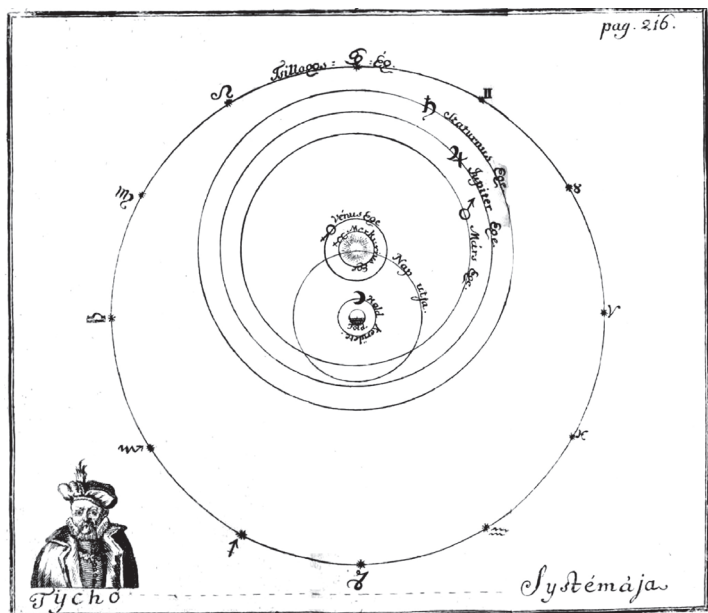
A' Világosító Állatokról szóló részt záró Elmélkedés ugyancsak meglepő rajongással tekinti át a fejezet témáját és olvasóját érzelmileg is igyekszik magával ragadni. Nem is titkolja szándékát, a természetismeret tárgyalása után érzelmeinknek adjuk át magunkat; még azt is megfogalmazza, hogy a Holdról nézve milyen látványt nyújthat a Földünk:

³⁵ PÁLÓCZI HORVÁTH 1775, 128–129. Maga Horváth teszi lehetővé azt az értelmezést az előszóban, éppen erre tesz célzást, amikor *zoltárátköltéseinek az istentiszteleten való éneklését javasolja*: „Minthogy az Isteni tiszteletnek egy kiváltképpen való része az éneklés, mindenik rész azon részben elő-forduló dolgokat magában foglaló énekkel, s' fontos mondásokkal bé-rekesztetett.” Uo., Bevezető.

5. kép. Kopernikusz szisztémája

Midőn a' Természet Könyvének ezen nagy betűit a' Hatodik Részben elménkkel el-jártuk, elegendő okaink vagynak hogy buzduljunk a' Mindenható Istennek imadására, és induljunk nagyságos dolgain való tsudálkozásra. (Natura est admiranda!) Oh hogy nem hordozhatlak-meg a' sokféle Egekben! hogy mérhetném meg veled együtt a' Napnak iszonyú nagyságát; hogy nem vihetlek a' Hóldban! hogy láthatnád és tapasztalhatnád annak változásait, és onnét e' mi Földünket egy nagy Hóldnak lenni szemlélhetnéd; tsak egy Plánétát hogy nem mutathatok meg közélről! De óh hogy nem vihetlek fel ama valóságos Tsillagok, ama nagy Tűz-tengerek közzé! hadd láthatnád melly nagy teremtetett állatok azok, és bátor mi hozzánk kitsinyeknek, egymáshoz közel állóknak, sőt majd tsak nem öszve-ragadtaknak látsza-

6. kép. Ticho Brache szisztémája

nak; még-is melly nagy Tüztengerek azok, és egymástól melly sok mért-földnyire vagynak.³⁶

Fontosnak gondolja annak hangoztatását, hogy a tudományos eszközökkel, módszerekkel megvilágított tényeket a józan okosság szerint is el kell fogadni, bár belátásuk nem könnyű:

Nehéz dolog, meg-vallom, ezekről a' meszsziire lévő dolgokról bizonyosat mondani, és többnyire az ezekről való állítások, vélekedésen fundáltak: mert soha senki a' Böltsek közül ott nem

³⁶ Uo., 245–246.

volt, hogy azokat vizsgálgatta volna, mindazonáltal a' jó Fundamentumon, tsalhatatlan számvetésen, és a' józan okosságon épült vélekedéseknek, inkább tartozunk helyt adni, mint azoknak, mellyek mind a' józan okossággal, mind a' természeti érzékenységekkel ellenkeznek.³⁷

Még az is megfordul a fejében (mint a fizikoteologizmus több szerzőjénél is!), hogy Isten talán teremtett a mi világunkhoz hasonlót másutt is:

Mivelhogy az egész teremtett Világnak végső határait soha senki nem látta, ez-is Kérdésben jö a' Böltsek előtt: Vallyon az Isten ezen a' Világon kívül a' mellyet mi esmérünk, nem teremtett é' más, vagy több Világokat is? De én azt mint nehezen meg-fejthető, és néked nem sokat használható Kérdést abban hagyván, tsak ez mi előttünk esméretes Világnak nagy betűit akarom tenéked mutogatni.³⁸

A *Gyermekek Fisikája* két évvel korábban jelenik meg, több párhuzam is felfedezhető közöttük, bár Horváth nem említi Szőnyi nevét.³⁹ Amint az köztudott, Szőnyi Charles Rollin prózai szöve-

³⁷ Uo., 201–202.

³⁸ Uo., 202. Verestóinál is előkerül ez a – mások által megfogalmazott – sejtlem, bár ő ennek nem ad hitelt: „[...] mert sokan a' Természet vizsgáló Böltsek közzül, kik a' Természetnek nagyobb titkait elméjeknek élivel könnyen által hasitják, ama leg-felsőbb Bujdosó Tsillagokban is, Saturnusban, Jupiterben, élő fákat, sőt még embereket is keresnek [...]” Teleki Pál felett tartott halotti prédikáció, 1731 (VERESTÓI 1783, 486.)

³⁹ A *Gyermekek Fisikája* tematikusan is mutatja a fizikoteologizmus látásmódját, lényeges törekvése a kozmosz, a Földgolyó és annak élőlényeiének, mint Isten teremtményeinek a bemutatása, magyarázata: Első Kegyes elmélkedés az Égről (32 nyolc soros trófa), Második Kegyes elmélkedés A' Kerek Földről (139 négy soros strófa), Harmadik Kegyes elmélkedés A' Négy Éltető Állatokról (30 hat soros strófa), Más Rövid Kegyes elmélkedés A' Szivárványról (5 nyolc soros strófa), Más Kegyes elmélkedés az Éjnek és Nappalnak, A' Télnek és A' Nyárnak Viszontagságairól (19 nyolc soros strófa), Más Kegyes elmélkedés az emberi testben meg-tetsző, Isteni böltsségről (53 négy soros strófa), Más Elmélkedés Az Emberi testnek állása módjáról (61 négy soros strófa).

ge után illeszti terjedelmes verses feldolgozásait, mindegyik verset valamely zsoltár dallamára írt. Lehetséges, hogy Horváthot ez is ösztönözhette saját művében az összegező zsoltárok megírására. Ez a döntés egyébként mindkét szerzőnél nagyon tudatosnak tekinthető, a zsoltárformával a Kegyelemnek Oskolájához hosszú évszázadok óta szervesen köthető versformát-dallamot használtak fel, amely gyülekezeti funkcióban, liturgikus-kegyességi jelleggel énekversként működött, itteni új felhasználási formája szerint viszont a Természet Oskolájának igazságait fejezik ki, azonban már nem szorosan gyülekezeti-liturgikus funkcióval, annak inkább pszeudoformáját alkalmazza, főként Szőnyire mondható el mindez. Jól érzékelhető Horváthnál és Szőnyinél is jellemző, hogy sajátos keveredést hoz létre a fizikoteologizmus természetleírásai, érzelmi rajongása és a zsoltárköltészet hagyományai között. Olyan tropológiát alkalmaznak, amely képes a fizikoteologizmus fogalomkészletének és tudományos nyelvezetének hordozására, ugyanakkor a bibliai hermeneutika szabályait is követi: például a quatuor sensus formájában. (A *Gyermekek Fisikája* esetében azt láthatjuk, hogy többször is odaírja Szőnyi a zsoltárvers forrását a margóra, vagy a máshonnan citált bibliai könyv pontos helyét.) A korszak költészetének értelmezéséhez, jellemzéséhez hasznosítható szempontnak látszik ez a megfigyelés, de célszerű kitekinteni a nyugat-európai mintákra, legalább a német fizikoteologizmus költői irányzataira, szerzőire. A német korszakkutatás figyelt fel arra a jelenségre, hogy a pietizmus érzelmi kultúrája, spiritualitása, rajongása könnyen illeszthető a fizikoteologizmus látásmódjához, természetértelmezéséhez, amelyet többen is Johann Arndt *Wahres Christentum* (Tkp. Vier von Bücher wahrem Christenthumb) című művéhez, annak negyedik könyvéhez kötnek.⁴⁰ Horváth a profán és szakrális költé-

⁴⁰ PALÁNKAY 1992; „Der erste Teil des Vierten Buches ist der Bestätigung der drei früheren durch die Physikotheologie gewidmet [...]” BRAW 1985, 165. KEMPER 1988, 756–859: „A Negyedik Könyv, A' teremtett állatok mint egy kezei és követei az Istennek, mellyek minket az Istenhez vezetnek. [...] az igaz Keresztyén, az Istennek teremtett állatit tartozik Istennek ismételre, ditséretire és ditsóságára

szet kifejező erejének többletével véli csak elmondhatónak (vagy éppen talán elmondhatatlannak!) a teremtett természet lenyűgöző nagyságát és szépségét, amihez Orfeus is kevés, de ahhoz legalább az Angyalok és Apostolok szavának zengése és prédiká-

fordítani, hogy minden dolgokban az Isten meg ditsőíttessék a' mi Urunk Jésus Kristus által." Az Istennek hat napi munkájáról közönségesen c. százlappnyi fejezet a teremtés rendjében naponként végighalad a világ teremtésének eseményein. A leíráshoz és az értelmezéshez Arndt alapvetően a Szentírást használja forrásnak, ahol legalább akkora szerepe van a rajongó áhíthatnak és hálának, ezért aztán lépten-nyomon átlép elmékedésbe és imádságba a gondolatmenet. A teremtéstörténet értelmezésében viszont itt semmilyen szerepet nem játszanak a természettudományos ismeretek; igaz, Arndt műve még merőben más tudománytörténeti pozícióban született, 1610-ben jelent meg. Ugyanez a logika később a fizikoteologizmus számos művében is érvényesül majd, azokban már valósággal gerjeszti a szerzők ambícióját a természettudományos ismeretek halmozására, ennek egyik legkedveltebb területe a teremtéstörténet. Jól bizonyítja Arndt művének forrásként értelmezett felhasználását Szőnyi az *Istennek Trombitája* hivatkozásában: „Maga a' bölts és hatalmas Teremtő Isten is örvendezve gyönyörködik az ő szép teremtéseiben [...] Erre igen szép útát mutatott a' többek között b. e. Arndus János az *Igaz Kereszténységről* írta drága munkájában, holott az egész negyedik Könyvben szövegre ható szép elmékedései vagynak a' nagy Istennek minden teremtéseiről, mellyekről ha mind rebegéssel-is adott elő e' könyvetskének írója valamelly Sengéket az együgyü Emberek számára Anno 1774 Posonban ki-nyomatott *Fisikájában*.” SZŐNYI 1790, 90. Ugyanezt az összefüggést erősíti meg Ötvös Péter tanulmánya Barthold Heinrich Brockes esetében: „Das Welt-Buch”. „A második kötet (ui. *Irdisches Vergnügen in Gott*) ugyancsak 17 nyomtatott oldalas előszavát ugyancsak Weichmann írta [...] A természet szemléletének fontosságát az *Írás* autoritásával, a parabolák, hasonlatok, magyarázatok bizonyítékaival hangsúlyozza. A Biblia tanulmányozásának kifejezetten az a végső célja, hogy a természetet, alkotójának dicséretére, szorgalmasan szemléljük. Mert sajnos egészen háttérbe szorult már az embereknél az [...], hogy a teremtőt az alkotásaiban megismerjük és őt ezek által dicséreljük, jóllehet nemcsak az egyházatyák, hanem az értelmes pogányok, is és néhány természet-kutató kifejezetten ezt kívánták. A mi egyházunk hittudósai közül kiváltképpen a jeles Johann Arndtnak az *Igaz kereszténységről* írott négy könyvét említi, ahol éppen ezt az anyagot dolgozza fel megfelelő méltósággal. Nem tudom azonban belátni, folytatja indulatosan, miért kellene ebben az előszóban ezért elnézést kérnem és már előre mentegetőznöm. Arndt könyvének sok része jól illeszkedik a most bemutatott költemények gondolataihoz. Ki nem látja, kérdezi ezt a világosan gondolkodó ember, hogy csak a Föld növényei is (és ez még a legcsekélyebb, amiről ír) sok ezernyi tanúságát adják Isten mindenhatóságának, jóságának és szeretetének? Isten általuk egy nagy apotékát s egyúttal egy nagy gyógynövény-könyvet alkotott, csodálatosképpen.” ÖRVÖS 2016, 90–91.

lása kellene. Már-már a misztika korábról ismert nyelvi dilemmája szólal meg: *lingua non potest exprimere* – nyelv azt ki nem mondhatja. Clairvaux-i Szent Bernátnál (vagy éppen a 17. századi Angelus Silesiusnál) ez még Isten és Jézus élményének kimondhatatlanságát jelentette, vagyis a *theologia revelata* tárgyára vonatkozott; a fizikoteologizmus ezt sokszor kiterjeszti a *theologia naturalis* tárgyára, vagyis az Isten teremtette természet szemlélésére és gyönyörűségeinek átélésére, kimondhatóságára és annak határaitra.

Hol Orfeus éneklése?
Hol a' buzgó könyörgés?
Hív szivek elmélkedése?
Hol a' gyönyörű zengés?
Angyalok tehetsége?
Szóllásban ékessége?
Sipos és húros musikák,
Harsogva zengő trombiták?

Vajha bírnék Angyaloknak,
Ékessen szólásával!
Vagy a' Szent Apostoloknak
Hív prédikálásával!
Hogy hirdetném tsudáit;
Beszélhetném munkáit,
A' Mindenható Istennek,
Ki teremtője mindennek.⁴¹

A' Világosító állatokról szóló résznek a költői összefoglalója a 19. zsoltár ritmikájára és dallamára született. A fizikoteologizmus természetismerete (A' Nap ékessége..., Ama nagy Tűz-tenger) keveredik a mitologikus hagyományú hajnalleírásokkal, krisztológiai jelentéssel:

⁴¹ PÁLÓCZI HORVÁTH 1775, 167. (A 42. zsoltár nótájára.)

A' Nap ékessége,
És gyönyörűsége,
Szívemet serkenti,
A' víg éneklésre,
Szent elmélkedésre,
Én lelkemet inti.
Ama nagy Tűz-tenger,
Mellyet minden ember,
Végzetlenül tsudál,
A' maga helyében,
Helyezettett szépen,
És mindeneknek használ.

Hajnalnak szárnyain,
Serény lovagjain,
Láttatik repülni.
Világ közepében,
Mint Királyi-székben,
De mondatik ülni,
A' holott világít,
Örömet nem tágít,
Ottan nem illő sírni,
Minden ditsőségét,
Kellemetességét,
De ki tudná leírni.⁴²

A fizikoteologizmusban sokszor hangoztatott elv (Deus est maximus in minimis – Isten teremtő nagysága a legkisebb teremtményeiben mutatkozik meg leginkább) is megjelenik Pálóczinál, amikor különleges érdeklődéssel és rajongással ír a méhekről,

⁴² Uo., 250–251.

hangyákról, selyembogárról: erényeiket, tulajdonságaikat az ember is becsülhetné, követhetné.⁴³

Fordulj már szemem apróbb állatokra,
Méhek, hangyák, és a' mérges pókokra,
Selyem-bogarak, s tetvekre, balhákra [...]

Méhek házakba hogyha bé-mehetnék,
Bizonyos napokig ha ott ülhetnék,
Szemlélném szép rendtartásokat,
Bölds lévén is tanulhatnék sokat.

Tsudáлом a' hangyának serénységét,
Olly kitsiny testben ő nagy erősségét,
Nyárban híven szorgalmatoskodik,
Senkinek sem alkalmatlankodik.

Oh vajha meg-tanulhatnám fonását
A' póknak és mesterséges járását!
Selyem-bogárnak drága munkáját!
Követvén, véle futhatnék páját.⁴⁴

⁴³ Másutt erről így ír: „A Természetnek Ura az Isten nagy erejét, s' bölcsességét mutatta meg a' Tzet-halak, s' Elefántok teremtésében; de sokkal nagyobb böltsége tündöklék ki az apró állatoknak formáltatásából [...]” Uo., 77.

⁴⁴ Uo., 90. A *Gyermekek Fisikája* ugyancsak rajongó áhítattal ír a hernyóból kibontakozó gyönyörű pillangóról: „Bé-rekesztem elmélkedésemet egy kised férgetskével, melly a' többek közt különös tsudálkozásra méltó. [...] Ezekhez adom, hogy minek-utánna bizonyos ideig élt volna ez állatotska, végre mélyebben mint szokott el-rejti magát az homokban, és többé sem prédát nem lés, sem nem eszik, hanem bé-szövi magát vékony hálótskában, *mint koporsójában*, melly akkor mint egy magvaró, kívül szép fejér, kerek és sima, belül puha, mint a selyem, mellyben minekutánna egy len magnyi fejér tojásotskát le-tett, mintegy 23, 24. napig tsendesen, minden mozdulás nélkül feküszik, és osztán abból magát ki-fúrván elébbeni rovátkos kemény bőrt le-vetkezvén, *szép lepkévé lészen, melly szüzetkének frantzia nyelven Demoiselle neveztetik*, és többé sem nem olly rút, mint vólt, sem régi vér szomjuzását nem követi. Ezek és a' több számtalan férgek körül tapasztalható tsudálatos tulajdonságok, a' véghetetlen böltsességű Istennek meg-foghatatlan tselekedeti: ki a' leg-

Az első hat rész a látható testekről szól, a záró, hetedik fejezet tárgya pedig A' Lelkekről. Itteni megváltozott szemléletét jól mutatja a metszet (227. Pagina) alá írott vers, amely ugyan a Nap körül keringő bolygókat ábrázolja, de egyértelműen eszkatologikus szemléletű, ami érvénytelenné teszi, eltörli az előző részek természetismereti megállapításait.

Tündöklő lámpásit a' csillagos égnek
Csudálom, melly szépen ragyognak és égnek!
Az utolsó napon ezek mind el mulnak
Midőn az egekről hirtelen le-hullnak.

A Természetnek Oskolájában értelmezte eddig a látható, érzékelhető makro- és mikrovilágot, a következőkben csak a Kegyelemnek Oskolájában van érvénye mondanivalójának: „[...] mint-hogy pedig ez a' Könyv a' mint Természetnek, úgy Kegyelemnek Oskolájának is nevezetett: Jere már kegyes Olvasó olyan dolgokról is elmélkedjünk, mellyeknek meg-esmérésére, s' tudására valamint a természeti okoskodás, úgy az Isteni Kegyelem is meg-kívántatik.”⁴⁵ A LXV. szakasz Az Utolsó Ítéletről, a Kárhozatról (Bóldogtalan örökké-valóság) és az Üdvösségről (A Bóldog Örökké-valóság) beszél. A záró fejezet szemléletváltása valójában a theologia naturalis és a theologia revelata eddig hangoztatott egyensúlyának megbillenését bizonyítja, a hierarchikus viszony új értelmet szab.

kisobb teremtésekben is tudja és akarja mindenek felett való nagyságát megmutatni [...]” SZÖNYI 1774, 64–65. A Földi Állatok és Férgek c. fejezet. Szőnyi latin nyelvű – kéziratban maradt – verseskötete szorosan kapcsolódik magyar nyelvű műveihez. A kéziratos verseskönyv önéletírásával megtalálható a Csongrád megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi fiókjában VII. Y1. 9. 146 jelzet alatt, rövidítése a továbbiakban: Sz:V. Ebben olvasható a *Deus in minimis maximus* c. epigrammája, amely hasonló gondolatok kifejezője: „Visceribus membris Elefas quot praeditus ingens / Vel minimis vermibus possidet Ula Simul / In minimam molem tot stringere frustula mirum / *Maximus in minimis, sic solet esse Deus*”.

⁴⁵ Uo., 255.

1765-ben temetik Bájon Patai Sámuel elhunyt feleségét, Szuhai Erzsébetet. A búcsúztatást többen is végzik, bennünket Szathmári Paksi Pál verses funerációja érdekel: *Kis világ, mellynek elenyészését néhai Szuhai Erzsébeth úr aszszonynak, Bájji Patai Sámuel úr élete párjának: utolsó tisztességekor magyar versekben foglalt Bájon*, 1765. A szerzőről (1733–1766) annyit lehet tudni, hogy a neves Szathmári dinasztia tagja, 1757–58-ban a franekeri egyetemen tanult, ahol 1758. június 29. orvosdoktori oklevelet nyert, azután a bölcelet tanára volt Sárospatakon 1759-től 1766-ig, matematikát, fizikát, természetrajzot és fűvészetet is tanított. Két értekezése is megjelent Franekerben 1757–1758-ban, amelyeknek 1760-ban kolozsvári utánnyomása is készült; mindkettő erősen kötődik a fizikoteologizmus látásmódjához.⁴⁶ Szathmári Paksi Sárospatakon a Természetrajzi Gyűjtemény alapjainak megteremtője és számos, az oktatást segítő szemléltető eszközt szerzett be még Hollandiában.⁴⁷

A verses búcsúztató a mulandó emberi testben a makro- és mikrovilág képeit vonultatja fel, ahol a mikrovilág a természet nagy törvényszerűségei szerint viselkedik; sokszor már-már a

⁴⁶ SZATHMÁRI PAKSI 1757 ÉS SZATHMÁRI PAKSI 1758. Fel is sorolja szellemi példaképeit, forrásait: „Bocchartus, Huetius, Wallisius, Derhamus, Bentleyus, Borellus, Newtonus, Muschenbroekius.” Részletezve ír a mikroszkóp jelentőségéről, megnevezi a feltalálóját és az időpontot: Leeuwenhoekius, 1677.

⁴⁷ HÖRCSIK 1982. Szathmári Paksi Pálnak szoros kapcsolata volt Szőnyi Benjáminnal, ennek bizonyítékai a Sz:V lapjain olvashatók, 133–135. Mindkét latin nyelvű értekezését megküldte Szőnyinek, tízoros ajánló latin epigrammát is írt azokba, aminek szövegét bemásolja kéziratok könyvébe: Epigramma Celebr. ac Cl. D. Paulli Szathmári, Philos: et Medic. Doctoris ac Professoris in Alma Patakina. Cum duas dissertationes mihi mitteret, quarum prima *De Simplicium Remediorum. prae operise Concinnatis Praestantia*. Altera *De Morte Naturali*. Libelli fronti inscriptum. Szőnyi elküldte Szathmári Paksinak a *Szentek Hegedűjét*, amibe ugyancsak latin nyelvű dedikáló epigrammát írt: Epigramma Responsorium, Occasione Missi Libelli S. Hymnorum, quos composui. Sub Tit. *Szentek Hegedűje*. Fronti libelli inscriptum. Ad. Cl. D. P. Sz. Még egy önálló, köszönő epigrammát írt Szőnyi Szathmárinak: Epigram. in Dissertationem alteram Clar. D. Paulli Szathmári, quam scripsit, de *Morte Naturali*. Kapcsolatuk folyamatos és szívélyes volt, ezt bizonyítják további, egymásnak küldött – familiáris tárgyú – verses köszöntéseik.

mikroszkopizáló látásmód érvényesül. A monumentális természetben a keletkezés, elmúlás megvalósulását látja, ami az emberi létre is meghatározó érvényű, sokszor meghökkentő jellegű és erejű képek fejezik ki ezt az összefüggést.

Vénheszik a' Világ, fárad a' természet,
Avúlnak az idők, közel van enyészet,
E' kerek ég alatt ha mit szemlélsz készet,
A' romlandóságból az mind vészen részet.

Most ragyog, majd gyászol a' Nap setéteekkel,
Vakulnak tsillagok terhes fellegekkel,
A' Hold nő, fogy, s' tarkul változó színekkkel,
Halált ábrázolnak ezek is ezekkel.

A' Levegő égnek sokféle formái,
Villám, dörgés, menykő ropogó fáklyái,
Egymást üző szelek, nem tsak egy ortzái,
Változandóságnak eleven példái.

Minden dolgok a' mint e' Világra kelnek,
Úgy lételt s' el-múlást magokban viselnek,
Ha rendelt ideji azoknak el-telnek,
Maradandóságot továbbra nem lelnek.

Vesd földre szemeid, miként kezd aggani,
Reszkető térdeit látod tántorgani,
Roppant épületek falait ingani,
És magok hamvokban rohanva forgani.

Nem bír ez magával már öregségében,
Meg-indulván zokog sűrű nyögésében,
Lám könnyhullásoknak úszdogál vizében,
Ősz, tél, tavasz lévén essők özönében. [...]

De mint e' nagy Világ siet a' végére,
S magától le-rogyván fordul el-estére,
Úgy ember mint kitsiny világ estvéjére,
Hanyatlik vég homály esvén a' szemére.

A' mik tartják e' nagy Világ kerületit,
Egymáshoz foglalván sok tekerületit,
Épp ezek őrzik testünk épületit,
És sok mesterségnél munkásbb készületit.

Keress, találsz mindjárt emberben tüzeket,
Tapasztalsz Levegő-égbéli részeket,
Sokképpen öszve-gyúrt s' elegyült földeket,
Egyben állásokra több s' kevés vizeket.

Az epe és a' víz hólyagban kövekre,
Sok belső részekben találsz ércz-nemekre,
A' tsontoknak mívén forgó kerekekre,
És ki-gondolható minden mív-szerekre.

Látsz e' kis világban vér s' vizek forrásit,
Völgyé lett, meg fel-nőtt hegyek dagadásit,
Némelly nedvességek bőv ki-áradásit,
Másoknak tó módra lett állapotásit.

Látsz e' kis világban égi lámpásokat,
Szemlélsz a' szemekben Napot s' tsillagokat,
Főben fellegeket s' menykő hullásokat,
Szem héj alatt sűrűn eső záporokat.

Nagy s' kis világ vége, tsak ez hogy romoljon,
Fel-nőtt alkotvánnya rakásra omoljon,
A' mi öszve-állott szükség hogy bomoljon,
És maga helyére valaha oszoljon.⁴⁸

A vers szemlélete szoros kapcsolatban van a latin nyelvű értekezésekkel. Ez a látásmód erősen rokon Verestói György korábban bemutatott temetési prédikációjának részletével, amely a kis- és nagyvilág szoros összefüggését ábrázolta. Az ókortól kezdve felfelbukkan az ember testi-szellemi létének magyarázata a mikro- és makrovilág összefüggéseiben, korszakonként erősen eltérő értelmezéssel, de a fizikoteologizmus határozottan új jelentéssel és módszerekkel közelíti meg a hagyományos gondolatrendszert. Johann Jacob Scheuchzertől kezdve a fizikoteologizmus számos 18. századi szerzője lépten-nyomon hivatkozik erre.

⁴⁸ SZATHMÁRI PAKSI 1765, 69–70. A fizikoteologizmusba illesztve Vörös Imre is tárgyalja ezt az elvet monográfiájában, későbbi szerzők műveit emlegetve: VÖRÖS 1991, 185–186, 200–207. A kérdéskör vizsgálatához, történetéhez: SCHIPPERGES 1981. „In der *Physica Sacra* erscheint der Mensch am sechsten Tag der Schöpfung in einem feierlichen Auftritt: »Jetzt tritt der Mensch, das aller-edelste Geschöpfe, die kleine Welt, auf die Schaubühne der grossen Welt.« Sowohl der Topos der Welt als theatraler Darstellung wird damit aufgerufen, wie auch eine bis in die Antike zurückreichende Tradition, wonach der Mensch als Mikrokosmos, als Zentrum und Analogon der gesamten Welt, des Makrokosmos verstanden wurde.” Uo., 45. Vö. FELFE 2003, 25, de különösen az egész *Der Mensch* c. fejezet. Ugyanez a szemlélet jellemzi Szőnyi *Gyermekek Fisikája* c. művének sok részletét, amelyet egy strófában így összegez: „Oh Istennek nagy hatalmassága! / Emberben szoritott kis világa. / A' mit az ég, föld, tenger mutogat. / Elmém e' testben mindent tapogat.” SZŐNYI 1774, 165.

7. kép. F. C. Lesser *Testaceo-Theologia* [...], 1744⁴⁹

⁴⁹ A metszet F. C. Lesser *Testaceo-Theologia* [...], Leipzig, 1744-es kiadású művéből származik, amely a kagylók és csigák hihetetlenül gazdag vizsgálata. A képen azonban általában a mikrovilág nagyszerűsége és dicsérete jelenik meg: a házikóban ülő tudós egyszerű mikroszkópján vizsgálgatja a legkisebb élőlényeket, jobbra, a kép előterében bogarak, rovarok láthatók, kissé feljebb méhkaptárak, repkedő méhekkel, a levegő is bogarak sokaságával van tele, amelyekre madarak vadásznak. Mindezek fölött olvasható a mikrovilág jelentésének általános értelmezése: MAXIMA IN MINIMIS, ami sok kortárs szerzőnél is hasonlóan megfigyelhető. A kötet Sárospatakon, a Református Kollégium Nagykönyvtárában található, id. Kármán József tulajdona volt, mind-

Két példánk (Verestói és Szathmári Paksi) azt bizonyítja, hogy már a század harmincas éveitől számolhatunk a makro- és mikrovilág értelmezésének prózai és verses változataival: mindkettőben újszerűen érvényesül a mikro- és makrodimenziók sokszorosára tárgított korabeli természetismereti tapasztalata.

Szőnyi Benjáminnak is van egy kéziratos latin nyelvű verse *Homo Microcosmus* címmel, a huszonnégy soros disztichon szemlélete nagyon hasonlít Szathmári Paksi munkájához, ugyanúgy a makro- és mikrovilág párhuzamaira épül.⁵⁰ Aprólékosan mutatja be az emberi test részeit, szerveit, szemléletében a *Gyermekek Fisikájának Az Emberi testnek állása módjáról...* című terjedelmes fejezetét követi. Látásmódját az anatómiai, fiziológiai szemlélet leíró és didaktikus, sokszor gyönyörködtető, csodáló jellege szabja meg. Megjelenik a nyak, nyelv, fogak, szájpaddás, orr, fülek, ajkak, szemek, légcső, nyelőcső, rekeszizom, szív, tüdők, lábak, kezek, belek, vesék; külön a csontok, izmok, Harvey nyomán a vérkeringés, bámulja a szemek látó és a fülek halló képességét. Mindezt egyetlen versben is összefoglalja, ahol a testrészek, szervek a különböző – mikro és makro – természeti jelenségekkel kerülnek párhuzamba funkció vagy látvány, esetleg mindkettő szerint; kifejezve az emberi test bonyolult és fenséges összetettségében az egész természet lényegi jellemzőit és vele való azonoságát. A vér és a nedvek a folyókhoz, forrásokhoz, a homlok az égbolthoz, az elme a Naphoz, a szemek a Holdhoz, a talpak a sán-

erről később részletesen szólunk. Ugyanitt őrzik a Kt. 3405 jelzetű kéziratot, amiben Szathmári Paksi Pál imént bemutatott verses búcsúztatója olvasható, szinte azonos szöveggel, apróbb eltérések mutatkoznak a két változat között. (55–65.) Ennek alapján feltételezhető, hogy Szathmári Paksi nyomtatott verses búcsúztatóját – immár nevek nélkül – mások is felhasználták a maguk funerációs gyakorlatában, ami a korszak gyakorlatát ismerve, nem is nagyon meglepő. Jelen esetben a másoló, felhasználó nem is nevezi meg önmagát, de a búcsúztatót személyt sem, ami azt bizonyítja, hogy Szathmári Paksi szemlélete, módszere mások számára is elfogadható volt.

⁵⁰ A szerző ugyan nem datálja művét, de keletkezése az 1760-as, 1770-es évekre tehető, Sz:V, 173–174.

cokhoz, a fejtető hegyhez, a kinyújtott kéz fához, a hajszálak pedig a füvekhez hasonlatosak.

Quidquid habet rerum totus spectabilis orbis
Molibus exiguis corpora nostra tenent
Aequora liquores, sanguis sunt flumina fontes
Frons, caelum, mens, sol, Sidera, Luna oculi
Planta pedum Valles, vertex mons, membraque
Thorax pulmonum Regia cordis, (regina), item.
Pectora moenia sunt, ac venter, buccina guttur.
Plaustra pedes, tergum murus, et arma manus.
Ossa lapis, nervi, cujusvis imago metalli
Erectaeque manus arbor, et herbae pili.
Vermiculi pecudes, salientes musculi aves sunt.
Telluris crustae est nostra cutis.
Res Sal corporeas condit salsedine cunctas
A maribus terris sale repulsa lues
Arboribus plantis, lapidi cunctisque metallis
Nutricis virtus plurima Salis inest.
Corpora nostra caro, oss, Sanguis vi Salis alescunt.
Halitibus salsis aer et ipse volat.
Christus habere jubet nos salem: Scilicet illum
Ex fide vitam, que putrida facta fugat. Marc. 9:50.

Az utolsó nyolc sor a só szerepéről, jelentőségéről beszél a természetben, amely ott van a tengerekben, ásványok, fák, növények, fémércsek sokaságában, makrovilágában, azok alkotóeleme, táplálója, járványok megfékezője, de az emberi szervezetnek – vagyis a mikrovilágnak – is meghatározója: húsunk, csontunk, vérrünk része, nélküle nem élhetünk. Eddig a fizikoteologizmus természetismereti fogalmai, érvei szóltak, az utolsó két sor azonban váratlan fordulatot hoz. Máté 5/13. alapján viszont exegetikai jelentést kap a gondolatmenet: szó szerint Krisztus intésére utal: Krisztus megparancsolja, hogy mi legyünk a föld sója (Christus habere jubet nos salem), azaz hitből legyen az az élet, ami elveti a

gyalázatos cselekedetet. Itt a só már allegorikus-anagógiás értelemben szerepel, jelentésregisztere lényegesen megváltozik. (Máté 5/13, Ti vagytok e' földnek savai, hogyha a' só meg-izetlenül, mivel sózattatik meg? Márk 9/50. Jó a só; ha pedig a' só ízetlen lesz, mivel sózzátok azt meg? Légyen ti bennetek só, és ti köztetek egymáshoz légyetek békességesek.) Ez az eljárás egyébként a fizikoteologizmus irodalmában – akár a szorosabban kegyességi műfajokban, akár az attól elszakadó változatokban – gyakorinak tekinthető, ami a szemantikai polifónia serkentője, erősítője. A kegyességi funkció ezt a szemantikai jelentésváltást megengedi, sőt sokszor szükségesnek tartja, de számos szerző példája mutatja, hogy tudatos felhasználása műfajtól, kegyességi, liturgikus funkciótól függően változik.⁵¹ Erre éppen Pálóczi Horváth György és Szőnyi Benjámin művei mutatják a meggyőző példát, hiszen

⁵¹ A számos példából itt most csak egyet emelünk ki, az 1771-es lüneburgi énekeskönyv néhány jellemzőjét: „Physikotheologische Gedanken wurden in Kirchenliedern zu Allgemeingut: in einem Lüneburgischen Kirchengesangbuch von 1771 heißt es im Abschnitt »Von dem dreieinigen Gott und dessen Wesen und Eigenschaften« – eine prägnant physikotheologische Kapitelüberschrift – im Lied 216, 2. Strophe: »Ich kann zwar von natur / In meiner seele merken, / Daß du seyst; und du stellst / In deinen schöpfungs=werken / Die unsichtbare kraft / Als sichtbar deutlich dar. / So macht schon die vernunft / Die gottheit offenbar.« Die Natur macht zweierlei deutlich: dass Gott ist und was Gott ist. Und die folgende Strophe macht klar, dass der liber naturae im Licht der Offenbarung zu lesen ist: »Doch da die wissenschaft / Sehr unvollkommen bleibet, / So such ich, was von dir / Die offenbarung schreibt. Bey diesem lichte wird / Mir das geheimniß kund, / Davor vernunft erstaunt: / O tiefe ohne grund!« – Im Lied 246 des o. a. Gesangbuches lautet die 3. Strophe: »Die gesamten creaturen, / Deiner hände meister=stück, / Zeigen uns in gleichen spuren / Solcher liebe hellen blick, / Die sich väterlich bemühet, / Mit dem allen, was man siehet, / Uns zu nähren, uns zu nützen, / Zu erfreuen, zu unterstützen.«: der Nutzen aus der Schöpfung (*providentia*) als Zeichen der wesenhaften Liebe Gottes zu den Menschen. – Vermehrtes Lüneburgisches Kirchen=Gesang=Buch, nebst einem Gebet=Buche, Auf Sr. Königl. Groß-Britannischen Majestät und Chur=Fürstl. Durchl. zu Braunschweig=Lüneburgetc. Allergnädigsten Befehl herausgegeben. Mit Königl. Groß=Britannischen und Chur=Fürstl. Braunschweig=Lüneburgischen allergnädigstem Privilegio; die Dritte Auflage ... Lüneburg, 1771.“ WIEGREBE 2007, 36. (A vonatkozó fejezet címe: *Verbreitung der Physikotheologie unter theologischen Laien im 18. Jahrhundert.*)

zsoltárátköltés és prédikáció, elmélkedés, áhítat műfajai változva vannak jelen kettejük életművében, ahol hagyományos kegyességi, liturgikus műfajok hordozzák a fizikoteologizmus új látásmódját. (Az is látszik, hogy a kegyességi-liturgikus funkció halványulása erősíti a természetismereti szándék bővítését, ezzel párhuzamosan gyengül a téma személyes, spirituális átélése, művészi kifejezési törekvése, erre nem tart igényt a szaktudományok növekvő, szekularizálódó autonómiája.)

A 18. században továbbra is gyakori a fizikoteologizmus valamilyen megjelenése a nyomtatott halotti prédikációkban, akár prózai, akár verses változataikban találkozunk a jelenséggel. Ennek oka részben az a „publikációs rés”, ahol a protestáns prédikációk a cenzúra által erősen korlátozott nyilvánosságban nyomtatott formát kaphattak, a prédikáció más formáit erősen ellenőrizték. A funerációs irodalom alkalmi jellege eleve mérsékelte az esetleg polemikus konfesszionális megnyilatkozásokat vagy cenzurálisan kifogásolható szemléletüket. A nyomtatott funerációs prédikációk döntő része a társadalmi, egyházi és kulturális elit búcsúztatására, sajátos reprezentációs céllal készül, ahol a hallgatók, vagy befogadók maguk is ennek az elitnek a tagjai. Így kulturális tájékozottságuk, műveltségük is nagyjából azonosnak tekinthető, a nyomtatott forma pedig olvasmányként is szolgál számukra. (Ezt bizonyítják a sokszor terjedelmes értekezéssé bővített halotti orációk, amelyek olykor bőséges jegyzetapparátussal jelennek meg. A halotti prédikáció olyan „élethelyzetben” születik, ahol a búcsúztató lelkész meghatározó mértékben a teológia értékszemlélete és dimenziói alapján szól az eltávozottról, azonban ebben a korszakban feltűnően sok változás is észlelhető. A hagyományos jellemzők mellett (örök élet elnyerése, feltámasztás reménye, hátramaradottak vigasztalása, elhunyt erényeinek bemutatása) megnő a filozófiai, természetismereti vonatkozások jelentősége, így a test, lélek kapcsolatának rejtélye, a testről immár sokkal többet tudó korszak ismereteivel, megfigyeléseivel feldúsítva és kiegészítve.

A továbbiakban felhívjuk a figyelmet néhány nyomtatott halotti prédikációra, illetve kéziratban maradt funerációkra, amelyeket valamilyen mértékben a fizikoteologizmus látásmódja alakított, a szöveg egészében vagy részleteiben figyelhető meg ez a sajátosság. Az irányzat jellemzőit, nemzetközi eredményeit jól ismerte Szathmári Paksi István, ez számos kéziratosa művében megfigyelhető. (Néhány művéről később részletesen beszélünk.) 1759-ben tartott magyar nyelvű temetési beszédet Szarka Ilona felett, amelynek több részlete is a fizikoteologizmus jellemzőit mutatja.⁵² 1770-ben temették Kendilónán Teleki Ádámot, az egyik búcsúztatót Pataki Sámuel (1731–1804) írta, alapvető témaköre a test és lélek viszonyának értelmezése. Ehhez igen bonyolult tudományos gondolatmenetet használ, aminek során Leibniz megállapításából indul ki.

[...] ama nagy tudományú, és az el-rejtett igazságoknak felkeresésére mintegy született LEIBNITZIUS értelmére hajlok. Ki [...] bizonyos és a' természetten fundált okokból, a' Lelkes Állatnak Által változását más forma állattá tanította. De úgy, hogy elébbeni Testéből a' Lélek, valami részetskét, mellyel legközelebb és szorosabban egyesült vala, meg tartson és magával mintegy el-vigyen. Melly az ítélet napig maradjon. Vagy pedig, mint valami egy kis magvotskából a' nagy élő fa nevededik, úgy a' következő teste a' Léleknek, származhatnék, és formáltathatnék, ha az ő akkori állapotja úgy kíváná. Nem képtelen dolog ez épen. Ámbár azok előtt, kik erről eddig semmit sem hallottanak, vagy a' természet titkaiban bé nem tekintetnek, tsak álomhoz hasonló gondolatnak lássék első tekintettel. Világos példáját találjuk ennek eleget a' természetben. Kivált a férgetskékben, mellyek, midőn ama szemmel alig látható tojásotskákba lappanganak, egy kis pontotska nagyságú testbe már egészen bé vannak foglalva. Jövendőbeli testeknek egy kis remek munkátskája, minden részeire nézve, mint-

⁵² SZATHMÁRI PAKSI 1759, 4.

egy gombolyékba takarva ott vagyon. Melly kétség nélkül, ismét másunnan bújt oda, még kisebb állat lévén az előtt. De nem szabad mostan bővebben azt magyaráznom. Holott lassanként nőnek, felytődik ki a' gombolyotska, míg a' tojásból ki-bújnak, féreg avagy hernyó képibe. Egészen más formába, mint abba a' pontotskába vala öszve tekerve. Aztán egy ideig mint hernyók élvén, mikor tellyes mértékét azon test formájának el-érték, mozgásoktól szünni kezdenek, feküsznek mint a' hóltak, és új változásra mintegy készülnek, míg aztán munkához fogván, magokat bé-zárják valami tokotskába, mint a selyem-eresztő bogarak, és más hernyók is, ki-ki az ő különböző neme szerint más-félébe. Ott is bizonyos ideig múlatnak tsendesen, és aluva mint a' pólált gyermekek maj olly formába, a' honnan Pupáknak, bubának is neveztetnek akkor. Úgy hogy az e' félébe nem jártas, tellyességgel az előbbenitől különböző Állatnak mondaná, ha a'kor házatskájából ki-bonatná. Ki bujván végre onnan a' néki rendelt időben, már szárnyas állat, pillangól, légy, méh, vagy darás, az előbbenitől külső formájára nézve különböző, de valósággal ugyan azon Állat, melly tojás, hernyó vagy féreg, pupa vala, és most pillangó, vagy más szárnyas állat. Tanáljuk hát példáját az állatok által változásának a' természetbe. Melly ha egybe valóság, miért lenne másba épen olyan képtelen dolog, nem látom? Tsak azért-e, hogy többször a'ról nem gondolkodtunk?⁵³

⁵³ PATAKI 1775, E-E2. A főszöveg előtt egy latin nyelvű idézet áll: Cudvorth System. Intellectual. Cap. V. §. 3. (Praeter grave illud, quod tangi potest corpus et oculis conspici, aliud in nobis est spirituale corpus ac interius, quo tanquam instrumento mens nostra ad sentiendum motusque ciendos utitur. Atque hoc intestinum corpus non una cum exteriori mandatur Terrae, aut viridi sub cespite in custodiam mittitur.) Az idézet Ralph Cudworth (1617–1688) *The True Intellectual System of the Universe* c. főművéből származik, amelynek készült latin és német nyelvű fordítása is, emellett jelentős prédikációs és költői életművet is publikált. A szerző a cambridge-i természetfilozófiai iskola neoplatonikus, teológus ágához tartozott, itt idézett művét az ateizmus ellen írta; a jelek szerint Pataki a latin nyelvű változathoz jutott hozzá. Cudworth művei a mai napig fellelhetők a TREKN és a SRKN gyűjteményeiben latin és német nyelven.

II. KÉZIRATOK ÉS FORRÁSAIK

Igen korai Kocsi Csergő István Zürichben, 1720–1721-ben készült diktátuma, amelyet Johann Jacob Scheuchzer (1672–1733) előadásai nyomán írt le a magyar peregrinus.¹ A szerző-lejegyző a gályarab Kocsi Csergő Bálint fia. Debrecenben tanult, 1710-ben lett tógátus, 1719-ben seniorként fejezte be hazai studiumait. Külföldön Zürichben, Franekerben majd Utrechtben folytatta tanulmányait (1720–1722). Angliában is időzött, de hazafelé indulva Hamburgban meghalt. (1726.)² Kocsi Csergő diktátuma igen korai re-

¹ A terjedelmes kézirat a Református Kollégium Nagykönyvtárában található Debrecenben, jelzete: R 290. Címleírása a következő: *Excerptae Tigurinae Stephani Csergő Kocsi*, Dictatumok, Zürich, 1720–1721. Több részre tagolódik, jól olvasható kézirat. 1. Scheuzer, Johann Jakob, *Institutionum mathematicarum delineatio*, 2. *Gnomica, seu horolographia*, 3. Scheuzer, Johann Jakob, *Descriptio planetolabili aphasiani*, 4. Muralt Johann, *Anatomiae corporis humani succincta delineatio*, 5. Scheuzer, Johann Jakob, *Observata in astronomiam*.

² HARSÁNYI 1911. Így azt sem tudjuk pontosan, hogyan jutott haza Kocsi Csergő kézírata Hamburgból. Talán nem véletlen, hogy éppen Hamburgot kereste fel, hiszen ez a város volt a német fizikoteologizmus egyik központja, vezető személyiségei iskolának (Hamburger Kreis) is nevezték alkotói csoportjukat. Van még egy terjedelmes kézírata, amelyet Utrechtben készített 1723-ban és a természetismeret több területe is megtalálható abban, jelzete: R 324. Orvostudomány, anatómia, fizika, botanika, gyógyszerészet és mindezek keveredése van együtt ezekben a diktátumokban és kivonatokban. Elméleti alapvetésként többször is hivatkozik a *theologia naturalis* fogalmára, amely mindezeket a természetismereti diszciplinákat *beépíti az istenismeret* (Cognitio Dei, Gotteserkenntnis) *legfontosabb argumentációs rendszerébe*. Ez az érvelés a fizikoteologizmus egyik legismertebb alapvetése, az egész 18. században végig jelen van és a legkülönbözőbb változatokban bukkan elő, még művészetelméleti, esztétikai munkákban is találkozunk azzal. Ennek a kéziratnak a végén van egy tizenöt lapos, érdekes függelék, amely a betegségeket és a gyógyításukra

cepciója Scheuchzer műveinek magyar közegben. Így primér forrásokból ismerhették meg a magyarok a fizikoteologizmus külföldi szerzőit, érzékelhették annak szakaszait, sajátosságait. Kocsi Csergő kéziratának matematikai, anatómiai és asztronómiai fejezetei tipikusan a fizikoteologizmus rendszerébe illeszkednek, különösen az asztrológia és asztronómia szétválasztása tükrözi ezt a szemléletet. Kiinduló pontja a *Natura creata Dei est cognoscenda* (Az Isten által teremtett természetet a tudomány eszközeivel meg kell ismerni), ehhez pedig mindezekre a tudományokra szükség van, de az asztrológia a régi babonák megtévesztő fészke; az asztronómia pedig megmutatja a Teremtő törvényeinek működését a természetben. (Ismeretes, hogy a fizikoteologizmus egyik legkedveltebb területe éppen ez: a planéták és a csillagok megismerése.) Terjedelmes fejezet foglalja a galaxisok és csillagok számával (*Galaxia et Stellarum numerus*.) A végtelen térben a csillagászati távcsövekkel napjainkban újabb és újabb gyönyörűséges látványként csillagokat lehet felfedezni, amelyeknek a számát a jövőben senki nem tudja megmondani. Ma már nem annyi csillagot látunk, amennyit Ábrahám láthatott az égbolton. Egykor az Orion csillagképben hatvankét csillagot láttak, ma viszont távcsövekkel hat ezer látható, vagy még ennél is több.³ Kocsi Csergőnek van egy kétrészes – mindeddig még figyelemre nem méltított – disputája, amely Franekerben jelent meg 1722-ben. Munkáját csupa zürichi előkelőségnek ajánlja a szerző, közöttük annak a

való gyógynövények magyar neveit sorolja fel. Talán érdemes a *Füvészkönyv* felől visszatekinteni és szemügyre venni ezt a botanizáló áttekintést.

³ „Integra Galaxia refertur ad Nebulosas in quanto *ope Telescopii* in exiguo spatio infinitae stellae jucundo spectaculo sunt conspicuae ejusdemque *ope quotidianae novae ac novae stellae deteguntur*. [...] *Qua vulgo tunc conspicuae, atque adeo stellas vidit innumerabiles, hinc hodie nullus si hi summit ut numerum stellarum determineo. Quamvis juxta constellationes numerentur, tamen in hoc vel illa constellatione quod sint stellae nullus ita temerarius est vel esse debet ut numerare vel determinare ausit, cum olim in Orione e.(xempli). g.(ratia) numerarunt circiter 62 stellas, et hodie ope Telescopiorum numerantur plusquam sex millia vel plura quam olim numerabuntur in universo coelo.*” KOCSI CSERGŐ 1720–1721, 209a–210b.

professzorának, akinek előadásait az előző évben alaposan jegyzetelte: D. Joh. Jacobo Scheuchzero Med. Doct et Math. professori Ordinario. A dedikáció azt sejteti, hogy Kocsi Csergő valamilyen személyes kapcsolatba is kerülhetett híres professzorával, ezért is ajánlotta munkáját annak. Ez a tény is azt bizonyítja, hogy szakmai-tudományos-személyes kapcsolatok épültek ki a fizikoteologizmus hírneves külföldi képviselői és magyar követői között. A disputáció ezen túl is figyelmet érdemlő, hiszen a peregrináció elméletével foglalkozik, és Kocsi Csergő Bálint fiaként a gályarabsors, halványan a mártirologia emlékezete és beszédmódja is színezi a disputáció gondolatmenetét.⁴

Scheuchzer magyar kapcsolataiból kiemelkedik Köleséri Sámuellel való tudományos ismeretsége. Levelezésük bizonyítja, hogy szoros kapcsolat volt közöttük, a svájci tudós sok művét megküldte Kölesérinek, vagy az beszerezte azokat; több esetben küldött Köleséri erdélyi lelőhelyekről származó, geológiai, ásványtani képződményeket Zürichbe. Kapcsolatuk olyan bizalmi volt, hogy Köleséri kiadta Scheuchzer egyik matematikai művét Kolozsvárott. Eljutott Erdélybe a Jób könyvéről írott (később tárgyalandó) – erősen fizikoteologikus szemléletű – munkája, de a *Physica Sacra* metszeteinek – külön forgalmazott – részletét is megszerezte. A *Physica* valamelyik változatának erdélyi kiadását is tervezte, bár arra nem került sor. A levelezés alapján azt is tudjuk, Kasza Kelemen magyar peregrinus is megfordult Zürichben, ahol Scheuchzer szellemi-tanítványi környezetébe került.⁵

⁴ KOCSI CSERGŐ 1722. Ismeretes, hogy éppen Zürich városa volt a kiszabadult magyar gályarabok legfontosabb menedéke és svájci kapcsolatrendszerük központja, mártirologiai identitásuk támogatója, irodalmi terjesztője.

⁵ Vö. JAKÓ 2012. A Scheuchzer–Köleséri levélváltás darabjai: 39–43, 48–51, 54–56, 72–74, 94–95, 100–102, 123–124, 136–137, 156–158, 202–206. Mindez jól mutatja, hogy Scheucher magyar kortársai (részben a zürichi peregrinusok, részben az ekkor már a nemzetközi tudományosságban is elismerést szerzett tudós) nagyon tájékozottak voltak Scheucher életművében, de szellemi kapcsolatrendszerében is. (Érdemes lenne kutatni ebből a szempontból Scheuchzer óriási levélgazdagságát, amely Zürichben, a Zentralbibliothekben maradt ránk.)

A svájci fizikoteologizmus egyik legkiemelkedőbb – európai hatású – szerzője Scheuchzer, az utóbbi három-négy évtized kutatásai életművének számos elemét tárták fel, amelyek között kiemelten említendő a *Physica Sacra, oder Geheiligte Natur-Wissenschaft* című, több kiadást megért, több kötetes műve.⁶ A bevezető (Praefatio) szerzői szándékait, célkitűzéseit fejti ki. Eszerint a Teremtő a kinyilatkoztatás szentségéhez társította a természet ismeretének, szépségének tudományát. A szerzőt vezette az isteni teremtmények csodálata és a tisztelet, a csodálathoz magának a leg-hatalmasabb és legbölcsebb, sőt a legjobb Teremtőnek a hódolata.

{A jelenben sokan a szemeiket az Isten annyi csodálatos műve előtt bezárják, a naturalis teológiát (Theologia Naturalis) kevésre becsülik, vajon a teremtés művében a teremtő hatalmasságát és dicsőségét nem teszik világossá? Mert hiszen meg vagyok győződve régóta, hogy az én más munkáim feltétlenül megegyeznek a fizika, matematika, medicina kutatásaival; a legkevésbé sem gondolom, hogy a kíváncsi szem megszentelenezné a teremtett természetet, de alkalmazni kell a gyakorlathoz, a ragaszkodó kegyesség gyakorlásához, hogy megszentelődjenek az ideák, nem csak az értelem és az akarat táplálékát kell adni egyedül, hanem a szívét is. A teremtett világ csodálata és szépsége még jobban elvezet a teremtő csodálatához. Semmi estre sem lehet a kinyilatkoztatástól elzárni az értelmet, de összekötni, beilleszteni, összekapcsolni az adományokat, amelyeket nekünk engedett a legjobb Isten. *Így lehet megalapozni a természeti ismereteken nyugvó vallást és megvilágítani a kinyilatkoztatottat.* Szeretném megtudni azoktól, akik a saját értelmüknek a fényét vagy megfojtják, vagy kioltják, a jelenben a szemeik előtt Isten annyi nagyszerű munkájára a Theologia Naturalist bezárják, semmi-

⁶ A TREKN példányának első kötetébe Ormós András könyvtáros írta be az állományba vételt 1776-ban: „Publicae Bibliothecae Libris intitulit Andreas Ormós Bibliothecarius mpra 5-a Martij 1776.”

be veszik, vajon azoknak a Teremtés művei világossá teszik a teremtő hatalmát és a Teremtő dicsőségét?}

Scheuchzer a bibliai teremtéstörténetet a fizikoteologizmus természetszemléletével kombinálja, vagyis a teremtéstörténet minden egyes napjának eseményeihez hozzárendeli a fizikoteologizmus aktuális tudományos eredményeit.⁸ Már a teremtés első napjainál

⁷ A továbbiakban minden latin és német nyelvű – tartalmi és szó szerinti – idézetet saját fordításunkban adunk kapcsos zárójelbe {} helyezve. „Revelationis sanctitatem sociavi pro viribus Naturae pulchritudini. Ducebat & me, [...] admiratio operum divinorum ad admirationem ipsius Creatoris ut potentissimi, ita sapientissimi, & optimi, imo & cultum. Persuasus quippe sui dudum, quod vel ex aliis meis operibus constare potest abunde, inventa Physica, Mathematica, Medica minime aspicienda esse oculo vel mere curioso, vel prophano, sed applicanda esse ad Praxin, ad devotae Pietatis exercitium, santificandas esse ideas, alimentum esse dandum non Intellectui soli, sed & Voluntati, & Cordi. Revelationem haud excludere Rationem; ancillae huic non prohibere Scripturam inquisitionem veritatis, etiam in Sacris revelatae, sed inungere: dona, quae nobis concessit optimus Deus, [...] admirandorum Creationis & Providentiae operum contemplatores assidui: fundari ita Religionem Naturalem, collustrari revelatam. [...] Rescire cupio ab iis, qui pro posse suo Rationis lumen vel suffocant, vel extinguunt, oculos in praesentia tot magnificorum Dei operum claudunt Theologiam Naturalem flocci pendunt, num etiam iis opera Creationis manifestent potentiam & gloriam Creatoris?” SCHEUCHZER 1731–1735, Praefatio.

⁸ HESSE 2012; FELFE 2003; MÜSCH 2000. A TREKN gyűjteményében tizenegy kötet Scheuchzer-mű van meg, ezek között a *Physica sacra iconibus aeneis illustrata procurante & sumtus suppeditante* Joh. Andr. Pfeffel (SCHEUCHZER 1731–1735); *Physica oder Naturwissenschaft* (SCHEUCHZER 1729). A *Physica sacra* [...] négy folio nagyságú kötetben, 2098 oldalon, 750 rézmetszettel jelent meg, amely a fizikoteológiai kiadványok között is kiemelkedik rendkívül gazdag és látványos – mondhatni: barokk pompájú – illusztrációs anyagával. A kiadványról nyugodtan kijelenthetjük, hogy a fizikoteologizmus tárgyának és saját korának kiemelkedő könyvművészeti alkotása. (Mit vier Foliobänden und 2098 Seiten sowie 750 Kupfern wurde sie zu einem Meisterwerk der Druckkunst der damaligen Zeit.) A Nagykönyvtár példányának jelzete: E 38. Ezen kívül még két kiadása van meg itt Scheuchzer *Physica, oder Natur-Wissenschaft* című művének. O 323-as jelzet alatt találjuk az 1709-es, zürichi kiadást, amelyet a possessorbejegyzés szerint 1732-ben Zürichben Maróthi György vásárolt és birtokolt. (Georgius Marothi emi, Tiguri, A. C. N 1732.) Ennek azért van jelentősége, mert más kiadványok is bizonyítják Maróthi érdeklődését a fizikoteologizmus iránt, de Scheuchzer műve egyértelműen közvetlen bizonyíték a szellemi tájékozódásra. (Ennek alapján feltételezhetjük, hogy Maróthi

látszik ez a szemlélet, amikor a Nap és a bolygók tulajdonságairól szól, megadja azoknak egymástól, a Földtől és a Naptól való távolságukat, nagyságukat, átmérőjüket, Nap körüli pályájukat táblázatba foglalja. Minden fejezet végére verses összefoglalót illeszt, amely lelkes, szárnyaló dicsérete a Teremtőnek és teremtményeinek. Itt ezt olvashatjuk, semmi nem önmagáért való, semmi nem önmagában értékes, csak a teremtő nyomaként:

Das Ew'ge Drey und Eins der Ursprung aller Dinge
Verdient / Ihm allein das Schöpfungs Lob zu bringen.
Nichts Ewig / Nichts Natur / Nichts Selbst / Nichts ohngefähr;
Gott ists. O Welt, O Mensch! Gib Gott allein die Ehr!⁹

(Ez a szemlélet számos szerzőnél megfigyelhető a kortársak között, a magyarok közül Széplaki T. Pál – később tárgyalandó – kéziratos munkájában bukkan fel.) Scheuchzer korábbi biblikus tárgyú művei már jelezték tudomány szemléletét, módszereit, így a Jób könyvéről írott munkája teljes összetettségében mutatja látásmódját.¹⁰ Előszavában elmondja, hogy aki figyelmesen elolvassa Jób könyvét, abban együtt látja érvényesülni a theologia revelata és a theologia naturalis alapelveit, amelyek magukba fog-

környezetében is képviselte ezt az álláspontot: tanítványai közül a fiatal Szőnyi Benjámint érdeklődését is felkelthette, akiről köztudott a fizikoteologizmus irodalmában később játszott szerepe.) Az O 324-es jelzetű *Physica* 1729-ben jelent meg Zürichben.

⁹ Magyarul Kovács Kálmán fordításában így hangzik: „A mindenség kezdete az örök három, mely egy, / S csak őt illeti dicséret a teremtésért. / Semmi nem örök, / a természet sem, / semmi nem önmagáért való, / minden csak semmi. / Csak Isten örök. Ó világ, Ó ember! Csak az Urat dicsérd!” Ez feltehetően a „trintarische Schöpfungstheologie“ kifejezése, mely szerint a világot a Szentháromság teremtette. Itt fejezzük ki köszönetünket az értelmezésért és fordításért.

¹⁰ SCHEUCHZER 1721. A kiadványról: MICHEL 2012, 77–105. A szerző itt részletezően bemutatja, hogy a Jób könyve mily szorosan igazodik a fizikoteologizmus látásmódjához, módszereihez, sajátos enciklopédia jellegéről beszél, amely meghatározó lesz majd a *Physica Sacra* esetében is. A Jób könyvének kidolgozottabb változata kerül majd a *Physica Sacra* vonatkozó helyére, Scheuchzer Jób-ot az első fizikoteológusnak mondja (unser vortrefflicher Philosophus), egész sereg tudomány szükséges a helyes értelmezéséhez.

lalják az erkölcsi tanítást és a természettudományt. Szerzőként marad a határai között, nem akar belekeveredni különböző vitázó vallási tantételekbe

{[...] Aki a szemeit csak egy kicsit is kinyitja, csakhamar látja, hogy a természettudósnak támaszkodnia kell a matematikára, medicinára. Az egész természet, a nagyság, távolság a Szentírás minden helye a természeti törvények szemlélése és a mozgás: nagyon sok szentírásbeli helynek az értelmezéséhez azokat a természet alapvető kutatásának fényébe kell hozni, és azon alapul a természeti és isteni hittudomány, az isteni csodáknak a bizonyítása.}¹¹

{Egy természettudósnak nem kell szégyenkeznie a természet alkotásainak vizsgálata közben, különösen az ilyen közvetlenül látható, tapasztalható dolgok esetén, ha ezeket Isten teremtenye-

¹¹ „Wer das Buch Hiobs mit Aufmerksamkeit durchlieset, der findet darin einen Schatz von hohen Geheimnußreichen, aber auch niedrigeren, über die Vernunft nicht steigenden Wahrheiten, *eine Theologiam revelatam, und naturalem*, eine Sittenlehr, eine Naturwissenschaft: Er siehet ein grosses Gebäude, zu dessen Aufbau und Erklärung allerhand Werkleuthe nöthig seyn [...]. Ich bleibe in meinen Grenzen, mische mich nicht in die streitigen Lehr-Sätze verschiedener Religionen, und aber masse mir ein gleiches Recht an, dessen sich bedienet ein Historicus, Politicus, Philologus. Wer die Augen nur ein wenig öffnet, der siehet bald, daß dem Naturforscher, Mathematico, und Medico, ein grosses überlassen ist. Die Ganze Natur, oder grosse, weite, aller Ohren in Heiliger Schrift auf das Theatrum, zur Schau, dargestellte Welt, und darauf gegründete Natürliche Gottsgelehrtheit: Der Beweiß Göttlicher Wunderen (nebst dem unselbahren Göttlichen Ansehen der heiligen Schrift) aus Betrachtung der Gesäzen der Natur, oder Bewegung: Die Erklärung sehr vielen Schrift-Stellen, welche aus grundlicher Erforschung der Natur müssen ihr Liecht herholen [...]. Ich habe zwaren bereits, bis an nöthige Revision, fertig einen ganzen Commentarium über die Physicalischen und Mathematischen Text der H. Schrift, Alten und Neuen Testaments, zum Vortrab aber der gelehrten und curiosen Welt aufwarten wollen mit gegenwärtiger Erklärung Hiobs, weilen darinn bald die vornehmsten Sachen, *so in dem Schoß der Natur-Wissenschaft liegen*, vorkommen, und einer, der die Natur-Forschung zu seinem Vorwurf hat, bey dem einigen Hiob, so zu reden, ein ganzes Systema findet, welches in dieser Vorrede in möglichster Kürze zu zeigen willens bin, und zwahren nach der Ordnung meiner Teutschen Physic.“ SCHEUCHZER 1721, Vorrede.

iként azonosítjuk, Isten teremtő erejére vezetjük vissza. Ugyan is a legfontosabb nyeresége a természettudománynak, hogy az bennünket az Istenhez elvezessen.}]¹²

Ezek után nem meglepő, hogy a Jób könyve kapja a legterjedelmesebb magyarázatot, kétszáz lapnyira húzzák a fejezet, a *Phisica sacra* leghosszabb része. (III. Tom. 656–856.) Jóbról pedig filozófusként beszél: In Theatro Philosophiae Jobianae. (Másutt Salamont nevezik a legkiválóbb, legbölcsebb botanikusnak és zoographusnak.)¹³ A fizikoteologizmus egyik alapelvét is megfogalmazza, miszerint a természet a maga csodálatos voltában Isten lenyűgöző műalkotása (Kunstwerk des Gottes), amelynek sokoldalú megértéséhez elengedhetetlen a természettudományok tudása, eszközeinek ismerete. A természettudományok így válnak az istenismeret (Gotteserkenntnis) művészi eszközévé, az így értelmezett természettudományok művelője állandóan reflektál intellektuálisan és heves érzelmekkel megismerése tárgyára: vagyis kettős viszonyulás figyelhető meg esetében. A minél teljesebb megismerésre törekvő természettudós, teológus és a megismerése tárgyáért rajongó, azt minél gazdagabban kifejező művész. Ezért olvashatjuk sokszor szinte vallomásszerűen egy-egy gondolatmenetbe ágyazva, vagy a képek mellett: In majorem admirationem rapit – Még nagyobb csodálatra ragad.¹⁴ Nem is törekszik érzelmei fékezésé-

¹² „Es soll ein Naturforscher sich nicht schaemen, in Untersuchung der Werken der Natur, insonderheit dergleichen unmittelbaren Werken, wie wir vor uns haben, zu GOTT als der ersten Ursach seinen Recurs zunehmen. Eben diß ist der vornehmste Nutz der Natur-Wissenschaft, daß sie uns zu GOTT fuehre.” Uo., 94. Ehhez hasonló összefoglaló megállapításokat tömegével lehet idézni a korszak fizikoteológiai irodalmából, a vonatkozó szakirodalom ezek jelentős részét áttekinti, idézi. Vö. STEBBINS 1980, passim.

¹³ „Adnumerandus haud dubie est Salomon sapientissimus Regum Botanicis atque Zoographis, imo vero Dux omnium constituendus” SCHEUCHZER 1731–1735, III. 518.

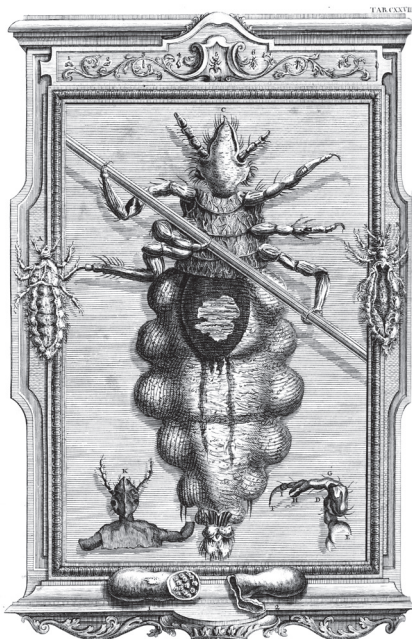
¹⁴ Másutt ezeket olvashatjuk: „Humani corporis structuram quo intuemur propius, consideramus attentius, eo augetur magis, qua rapimur, admiratio. – 694: [...] quae nos rapiunt extra nos.” Uo., 585. Müsch is kiemeli az erőteljes érzelmi telítettséget, megindultságot, csodálatot, amely társul a bibliai szöveg

re a szerző, azt lépten-nyomon kifejezésre juttatja. Die Natur ist Kunstwerk des Gottes, die Naturwissenschaft ist Künstler der Naturkenntnisse. – A természet Isten műalkotása, a természettudomány a természetismeret művésze.¹⁵ Ezért is van szükség arra, hogy a szavakon túl képekkel is kifejezzük, láttassuk az isteni műalkotás legapróbb részleteit és egészét. (Ezért készül monumentális művében a 750 rézmetszet.) Scheuchzer azt is hangoztatja, hogy az ábrázolt képi világnak méltónak kell lennie az isteni teremtmények nagyszerűségéhez és szépségéhez.¹⁶ A nagy hatású, óriási

értelmezéséhez és ezt át kell adni az olvasónak: „Zu den theologisch-religiösen Elementen des Scheuchzerischen Bibelkommentars gehören einige Aufrufe zur Andacht, zur Versenkung. Die genaue Betrachtung der Natur sollte dem Leser Gefühle der Bewunderung für den Schöpfer entlocken. Indem dieser die Auswirkungen der Sintflut emotional nachvollzog, konnte die Überzeugung vom wundertätigen Eingreifen Gottes in das Naturgeschehen und dessen Allmacht verinnerlicht werden. Die appellative Form diente der unmittelbaren Ansprache des einzelnen Lesers und intensivierte die Konfrontation mit der göttlichen Macht.” MÜSCH 2000, 104–105.

¹⁵ Scheuchzer ebben a látásmódjában ösztönözhetta az erőteltjes zürichi pietista szellemi környezet, jelentős spirituális hatást kifejtő kortársak. Vö. SCHNEIDEGGER 2012, 3–33, különösen a *Die Anfänge der pietistischen Bewegung* és a *Streiflichter der pietistischen Bewegung* c. fejezetek kapcsolódnak témánkhoz. A kortársak között sokan fogalmaznak hasonlóan, ha valaki elutasítja a természetet, nem becsüli a megismerésére irányuló tudományt, vagy megveti azt, megbántja azt a mesterkézművest, aki az egészet teremtette: „Ergebnis dieser Naturbetrachtung ist es, daß die gesamte Natur als 'Wunderwerk' verstanden wird. Dieses Bewundern der Natur führt dann zum Lob der Weisheit, der Allmacht und der Güte des Schöpfers. Wenn man die Natur ignoriert, nicht schätzt oder ihr Studium für verächtlich hält, beleidigt man den Meisterhandwerker, der alles geschaffen hat.[...] Die Physikotheologen nennen Gott oft Meisterhandwerker oder Künstler. Darin drücken sie zweierlei aus, ihr eigenes betont ästhetisches Erlebnis der Natur und ihren Willen, die Natur für den Menschen brauchbar zu machen. *Gott als Künstler, Werckmeister, Gott als Kunst-Meister, Gott als Meister-Kuenstler, Gott als Meisterhandwerker, Gott als Architekt des 'Tempels', in dem der Mensch ein Priester ist.*” STEBBINS 1980, 33.

¹⁶ „Für Pfefferl (ui. a kiadó, I. M.) dienen die Illustrationen also primär der Steigerung der Attraktivität der Kupferbibel, für Scheuchzer stand deren Funktion des Wissensvermittlung und Visualisierung seines physikotheologischen Gedankengutes im Vordergrund. HESSE 2012, 109. „[...] Im Vorbericht zur *Physica Sacra* hielt Scheuchzer fest, dass er »Bilder und Vostellungen [...] theils aus meinem eigenen Bücher-Vorrath und gesammelten Cabinet, theils aus denen

8. kép. A tetű mikroszkopikus képe

munka nemzetközi sikerét mutatja, hogy rövidebb német és latin nyelvű megjelenése után hamarosan francia és holland kiadása is

berühmten Europäischen Naturalien- und Raritäten-Cammern« entnehmen konnte. Auf diese Weise entstand über die philologische Bibelexegese und die Diskussion des des Forschungsstandes hinaus eine Abfolge kommentierter Illustrationen, geordnet nach den Bibeltexten. Die Bildtafeln transformieren damit die »schriftliche Überlieferung von Schöpfungs- und Heilsgeschichte in die kommentierten Sequenzen einer Folge einzelner Bilder«. Gemäss Buchtitel sollten die Kupferstiche »Zur Erläuterung und Zierde des Wercks« dienen. Scheuchzers erklärtes Ziel war es, den Inhalt der Bibel nicht in herkömmlicher Weise mit blossen Historiendarstellungen zu visualisieren, sondern darüber hinaus dem Publikum naturkundliche Angaben zum Bibeltext mitzuteilen.“ HESSE 2012, 127.

elkészült.¹⁷ Metszetei is nagy sikert arattak önálló kiadványban forgalmazva, amint azt az előbb láthattuk Köleséri Sámuel esetében. (Tudjuk, többször is, több helyen megjelent – változó összeállításban – ez a válogatás.)

Ezért láthatjuk a tetű mikroszkopikusan felnagyított folio nagyságú képét, az északi fényt és a bolygók pályájának modelljét. Látásmódjában érvényesül már a századfordulótól sokszor hangzottatott és lépten-nyomon visszatérő alapelv: *Deus est maximus in minimis*. – {Isten alkotása a leghatalmasabban megmutatkozik a legkisebb teremtményeiben}. (Egyébként tömegével láthatunk a metszetek között mikroszkopikus ábrázolást a virágok, rovarok, bogarak, emberi szervek, érzékszervek tárgyalásánál, amit jelez is: *sub microscopio aucta*, vagyis mikroszkóp alatt felnagyítva.) Nem az egész Szentírás jelenik meg művében, csak részletek; azonban úgy válogat, hogy látásmódja legjobban illeszkedjen a bibliai szöveghez: „*Hac tamen commoda occasione, quam suppeditat Textus prolaturus sum nonnulla ex Astronomia Physica moderna, et ad laudem Creatoris ostensus, qualinam sint illa statua, ordines, leges*. – {Ezt mégis a megfelelő okból, amit támogat a Textus (ui. a Szentírás, I. M.), kifejtem némely modern fizikai és asztronómiai műből, és a Teremtő dicsőítésére bemutatom, legyenek azok törvények, következtetések vagy bármilyen meghatározások.}” Meglepő módon Istent a matematikusok fejedelmének nevezi. (*Princeps Mathematicorum Deus*.) Az Énekek énekének gazdag növényi és virágleírásait valósággal „szétírja”, botanikai értekezéssé tágítja azokat, sok-sok kép által láttatva mindezt. A zsolttárok könyvének tárgyalásánál feltűnő, hogy sok zsolttárt elhagy, vagy módszere szinte kioltja, tompítja a protestantizmus közegében a zsolttárok ekkorra már kanonizált, liturgikus szerepét, értelmezését. Ezt tapasztalhatjuk a 42. psalmus (Mint a szép híves patakra / A szarvas kívánkozik...) esetében, amiről köztudott kivételesen erős liturgikus

¹⁷ SCHEUCHZER 1735–1739; SCHEUCHZER 1732–1737. A kiadásokról: FELFE 2003, 20–21. A 18. század első felében, második harmadában több átdolgozása is készült a műnek több nyelven, igazán populáris kiadvánnyá szemléletével ekkoriban vált, a fizikoteologizmus széles körű hatását mutatja elterjedtsége.

súlya, Scheuchzer viszont valóságos zoológiai traktátussá alakítja a szarvas–cervus–Hirsch aprólékos vizsgálatával. A 104. psalmus meglepően aránytalan, bőséges terjedelemben szerepel: negyvennégy oldalon keresztül áradnak az ismeretek, (természet)tudományos leírások, megállapítások. (Köztudott, hogy a 104. psalmus a teremtés munkáinak dicsérete, amely kedvező lehetőséget teremt a fizikoteologizmus látásmódjának érvényesítéséhez.)¹⁸ Mintha már maga is szükségesnek tartaná a természetismereti értekezés ellensúlyozására érzelmi megindultságának kifejezését, a Teremtő művének elragadtatott dicséretét. Szinte önmagát és másokat is korrigálva hangoztatja: távol álljon tőlünk, hogy csak a természet nagyszerűségét ünnepeljük, mily nagyszerűek a természet alkotásai, milyen csodákat teremt! „Longe abest, imo longissime Psaltes a frequentissima nobis loquendi formula: Quam praeclara sunt opera naturae! quam mira producit, imo ludit, natura! Admiratione nos perfundit automaton multa arte paratum: encomiis extollimus inventorem et artificem.” {Csodálattal tölt el bennünket a sok remek teremtmény, dicsérettel magasztaljuk a megtervezőjét és létrehozóját. A csillagászati távcsővel nyilvánvalóan a természetet teremtő Istent ismerjük meg, a Szentírással pedig a Megváltót}.¹⁹ (Voltaképpen itt is a theologia naturalis és a theologia revelata kettőssége, ugyanakkor elszakíthatatlan azonossága szólal meg.)²⁰

¹⁸ A 104. zsoltárnak ez a kitüntetett szerepe a továbbiakban is megmarad a fizikoteologizmus kegyességi, tudományos irodalmában, ennek számos külföldi és hazai változatát ismerjük, így Gombási István prédikációskötetében is találkozunk vele. Az 1779-ben megjelent prédikáció *Az ISTEENnek a' természetben tündöklő Ditsőségéről* ugyanerre a zsoltárra épül: GOMBÁSI 1779. Minderről később részletesebben beszélünk.

¹⁹ „Tubo nempe naturae optico Deum cognoscimus Creatorem, Scriptura Sacra Salvatore.” Uo., 1040. SCHEUCHZER 1731–1735.

²⁰ Hasonló gondolat jelenik meg a következő helyeken is: „Portam sic aperit ipsa (ui. a Creator) ad cultum sibi debitum, ad Theologiam Naturalem, ut heic, ita in innumeris aliis Sacrae Scripturae locis. Attendant, rogo, illi ex eruditibus, qui studii hujus utilitatem haud commendant, necessitatem haud agnoscunt, ad gravem illam exprobrationem quae extat. [...]” Uo. IV. 1120. „Quam rari sunt Daudes, Solomones, Jobi vel inter Literatos ipsos, qui opera naturae considerant tanquam opera Dei! Tanta si nos occupat coecitas in rebus sensus nostros afficienti-

9. kép. Az északi fény

Kétségtelen, hogy a bibliai exegézis szokatlan formája születik meg ezzel a fizikoteologikus módszerrel, amely sokak rosszallását és neheztelését, aggodalmát váltotta ki a kortársak között is. Mutatja ezt, hogy a korszak teológiai irodalmában hosszan tartó vita bontakozik ki erről.²¹ Több későbbi kiadása is készült, amelyek tovább csök-

bus, quid mirum, si non magis, imo si minus attendamus ad miracula illa gratiae, quae DEUS operatur in Ecclesia? [...] Sit finis ultimus & nostrae sapientiae, ut ex naturae cognitione & causarum inuestigatione DEUM cognoscamus artificem, celebremus, adoremus, ipsi obediamus.” Uo., 961. Vö. MARTI 2012, 33–57.

²¹ Müsch részletesen és behatóan ismerteti azt az európai és svájci teológia- és egyház-, tudománytörténeti kontextust, amelyben Scheuchzer műve megszületett, aminek összefüggésrendszerében a fizikoteologizmus megformálódott, a két fejezet: *Der kritische Umgang mit dem Buch der Bücher* és a *Naturkunde*

kentették az eredeti terjedelmet, ez pedig magával hozta a Szentírás szövegének újabb zsugorítását, töredezettségét. (1760-ban adta ki Johann Simon Negg kétkötetes változatát, 1777–1779-ben pedig A. F. Büsching és Gottlob Donat három kötetben jelentette meg.) A megfogalmazott kifogások között gyakori, hogy Scheuchzer műve nem öleli fel a Biblia egészét, így – mint vallási kinyilatkoztatásnak – fokozatosan csökken annak jelentősége. A kortársak egy része úgy vélte, hogy a munka a gyakorló lelkészek számára hasznos és fontos, de a művelt laikusok is a természetismeret és vallás összefüggésének új szemléletét ismerhetik meg belőle. Scheuchzer maga is hangoztatja, hogy munkáját nem csak protestánsok számára írta (mivel lehetőleg minél inkább, szándékosan került a dogmatikai kérdéseket), de azt katolikusok is elfogadhatták. Ezt azért is tartotta fontosnak, mivel a keresztény felekezetek egyformán elutasították a vallástagadást (ateizmus, deizmus, epikureizmus) minden formáját. Látható, hogy a bibliai szövegek exegetikai-teológiai és morális mondanivalója szorosabb teológiai értelemben többnyire a fejtegetései peremén állnak, a centrumban legtöbbször az istenbizonyítás és Isten dicsőítése áll. A fizikoteologizmus lényeges törekvése a kozmosz, a Földgolyó és annak élőlényeinek mint Isten teremtményeinek a bemutatása, magyarázata.²²

in apologetischer Absicht: Bibelforschung und Physikotheologie, MüSCH 2000, 16–30. Scheuchzer művének rendkívül kiterjedt és nemzetközileg széles körű fogadtatása volt, ezt a *Das Echo auf die Kupferbibel und der Nachhall* és az *Unmittelbare Stellungnahmen zur Kupferbibel* c. fejezetek tárgyalják, Uo., 155–177. A francia, svájci, német és angol tudományos folyóiratok is recenziókat írtak róla: *Journal des Scavans*, *Bibliothèque Raisonnée*, *Mercure de France*, *Acta Eruditorum*, *Journal Litteraire*. „Schon Scheuchzer behandelte die Bibel nicht mehr als integrales Ganzes, sondern bezog sich auf einzelne Verse oder gar Wörter, deren Zusammenhang er oft weder erwähnte noch erläuterte [...]. Diese Fragmentierung des Bibeltextes ließ auch den heilsgeschichtlichen Zusammenhang immer weiter in den Hintergrund treten. Mit der sich in den Nachfolgewerken noch potenzierenden Konzentration auf sachkundliche Aspekte verlor die Bibel sukzessive ihre Bedeutung als Glaubensoffenbarung.” Uo., 169. Minderről az *Adaptation und weitere Entwicklungen* c. fejezet szól.

²² „Die exegetisch-theologische und die moralische Aussage des Bibeltextes berührte Scheuchzer auch in diesem im engeren Sinne theologischen Theil seiner Ausführungen höchstens am Rande, im Zentrum standen vielmehr der

A Genézis könyvében az özönvíz utáni történetben a megbocsátás jeleként égre rajzolódó szivárvány Scheuchzernél is kiemelt szerepet kap. Látványos metszetek szemléltetik az égen feltűnő isteni jelet, az első még illusztrációja (Tab. LXV.) a bibliai elbeszélésnek: látjuk fenn a magas sziklákön megfeneklett bárkát, lenn pedig, a hegy lábánál hálatelt szívvel Istennek áldozatot bemutató emberek csoportját, mindezek felett pedig az égen ragyogó szivárványt. (Signum Iridis, Der Regen-bogen ein Gnaden Beichen). A közismert történet kiemelten erős üdvtörténeti jelentéssel rendelkezik: Isten kegyelemből tartotta életben Noén keresztül az emberiségnek és az élővilágnak a maradékát. Kegyelemből tartja meg továbbra is a világot, tudva, hogy az ember nem lesz jobb, mint volt. Mégis elfogadja ezt a világot és az embert is ilyen állapotában, sőt különös kegyelemmel kezd el munkálkodni a megváltásra szoruló világban s ennek kifejezési módja a szövetség. A szövetség emberi vonatkozásban szerződést jelent, két félnek a kölcsönös kötelezettségvállalását valamilyen ügyben. Kegyelmi tett ez, a szolidáris Isten segítségének a felkínálása, amit az ember nem kívánhat, nem kezdeményezhet, csak hitben elfogadhat. Isten szövetségekötésének első leírását is itt találjuk a Bibliában. Ez a szövetség a legszélesebb körű, s Noén keresztül az egész emberiségre, sőt a világra vonatkozik. Szövetségét pedig megpecsételi egy látható jellel, emlékeztetésül a biztató ígéretre: e jel a szivárvány. A hozzá csatlakozó szöveges magyarázat részben hagyományos exegetikai szemléletű, ahol a látvány rendkívülisége, kápráztató szépsége szemmel látható gyönyörködést is kivált, de túl is mutat a konkrét látványon. Scheuchzer három lehetőséget sorol fel, vannak, akik a jelenséget természetismereti tudásuk szerint akarják értelmezni, mások ehhez társítják a misztikus jelen-

Gottesbeweis und das Gotteslob. Ein wesentliches Anliegen der Physikotheologie war es, *den Kosmos, die Erde und ihre Lebewesen* als von Gott geschaffen zu beweisen. [...] Zu den theologisch-religiösen Elementen des Scheuchzerischen Bibelkommentars gehören einige Aufrufe zur Andacht, zur Versenkung." MÜSCH 2000, 103. Az egész fejezet (96–105, *Strukturelle Elemente und Reformen des Textes*) ezt a kérdéskört vizsgálja.

tést, vannak, akik ezeket az álláspontokat kívánják egyeztetni.²³ Hosszan ecseteli a szivárvány csodálatosságát, amely utánozhatatlan és minden művészi szépséget felülmúl, a leírás kulcsszava az „*admirandum*”, a szivárványban a képecskék, a vízcseppek milliói hozzák létre a gyorsan változó látványt.²⁴ A LXVI. tábla (*Iridis demonstratio, Untersuchung des Regenbogen*) merőben más értelmezés tárgyává teszi a szivárványt, a metszet voltaképpen a szivárvány önmagában való, optikai, fizikai magyarázata, a látványt kiemeli biblikus környezetéből. (A debreceni példányban a metszetet utóbb valaki ki is színezte!) Meg is mondja, Descartes és Newton alapján beszél a jelenségről.²⁵ Egy szemlélődő férfialak áll kutyájával egy hegyoldal előtt, ahonnan hatalmas vízesés zuhog alá és itt keletkezik a szivárvány. A *Refractio* és *Reflexio* fizikai-optikai értelmezését részletezi hosszadalmasan: ábrát szerkeszt ennek érdekében. (Még az egyes színek keletkezésének és eltérésüknek az okait is részletezi geometriai és optikai okfejtésével, szinte fizikai kísérlet bemutatása zajlik a szemünk előtt.) Scheuchzer nem is titkolja, ez a látvány nem ébreszt benne alle-

²³ „Sunt, qui heic, & alibi naturalem Verborum sensum excludunt prorsus & aquilinis velut alis super Aethera lati mystice omnia explicant: sunt & qui Naturae omnia tribuunt eamque invitam saepe, quocunque libet trahunt, trudunt, sunt tandem, qui medio tutissime eunt, Naturam conciliantes cum Scriptura, mysticam exegesis cum sensu literalis.” SCHEUCHZER 1731–1735, 59.

²⁴ „Neque mirum in *admirationem* fuisse abreptos ex conspectu Meteori multis nominibus admirandi, quod cito sit, cito perit; picturae, quae coloribus elegantissimis & ordinatissima serie, in secundaria inversa inimitabili prorsus artificio elaborata superbit: ubi penicilla sunt Radii solares, ipsi, ut dixi πολύχροοι, Tabula Aeris Elementum fluidissimum; ubi *admirandum*, nec unquam satis, comparere forma exacte circulari, comparere simul & semel ejusdem picturae multas milliones, imo tot diuersas Irides, quot sunt in eodem Horizonte spectatores, horumue oculi, tot nouas, quot passus facit spectator, imo quot capitis nictus mutat, *admirandum* quod [...] sit celeripes, quod citius quis cursu delassetur, quam picturam assequi possit, nisi quis in ipsa congerie guttularum consistat, & complui se patiat, quo situ iridis ipsius circulari peripheriae insistit spectator.” Uo., 60.

²⁵ „Theoriam reducere deopit Cartesius ad Mathematicam certitudinem, & ad summum tandem demonstrationis culmen euexit Philosophorum omnium, quotquot fuere unquam, subtilissimus & accuratissimus Isacus Newton.” Uo., 60.

gorikus értelmezést, az észszerűség azt nem kívánja meg. Azonban mégis, nem lehet nem figyelmeztetni az allegorikus értelmezésre, ha a népnek prédikálunk, nem kell hamisan csillogónak tartani, hanem valódinak, amelyet a történelem ad a természeti értelmezésnek.²⁶ A gondolatmenetben egyértelműen megfigyelhetjük a theologia naturalis és revelata kettősségét: láthatóan elszakíthatatlan szoros kapcsolatuk bizonyítása a célja. Igaz, a tisztán természettudományi argumentációt, érvrendszert (Descartes, Newton hosszadalmas kísérleti és elméleti fizikai okfejtését) kell összekötni az üdvtörténeti értelmezéssel, bár ez a két pólus mérőben más fogalom- és nyelvhasználattal él és távolinak is látszik egymástól. A közelítésnek eszköze a csodálat (admirandum) és elragadtatás folyamatos hangoztatása, rendkívüli mértékének nyomatékosítása (pulcherrimus, gratiosissimus, elegantissimus, inimitabilis, fluidissimus, ordinatissimus, abreptus, splendidior), ami túllép az érzékszervek megszokott megismerési kompetenciáján, oda, ahol már az üdvtörténet interpretációja az egyedül

²⁶ „Meum non est ἀλληγορίζειν neque officii mei ratio, neque instituti id poscit. Id tamen non possum non monere, Allegorias, si quae populo praedicanda sint, non niti debere felsis, sed genuinis, quos Historia dat Naturalis, conceptibus. Et habet sane heic Verbi Diuini Praeco, quod ex admirandi Phoenomeni consideratione plenis buccis decantet infinitas Dei perfectiones, Sapientiam, Potentiam, Justitiam, Misericordiam. Colores Iridis elegantissimos conferet cum Christo Hominum pulcherrimo & gratiosissimo, Refractiones quas patiuntur Radii, cum Passione Christi, Reflexiones cum gratia sua corde Hominum irridante.” Uo., 61. Müsch ugyanezt hangsúlyozza a szivárványt értelmezve: „[...] über das Einsetzen des Regenbogens als Zeichen für den neuen Bund berichtet wurde, legte Scheuchzer die naturwissenschaftliche Grundlage für eine sachgemäße Exegese. Ausführlich referierte er den Forschungsstand und legte Isaac Newtons optische Erklärung der Regenbogenfarben dar. Nachdem er im Detail erläutert hatte, daß das Wahrnehmen von Farben durch die Brechung der Sonnenstrahlen in den Regentropfen verursacht werde, widmete er sich aus didaktischen Gründen der theologischen Auslegung und rief die Prediger auf, keine naturkundlichen Grundregeln zu mißachten.” Müsch 2000, 102–103. A LXV–LXVI. ábra a későbbi tudománytörténet számára is nevezetes volt, ahogyan arról John Gage *Kulturgeschichte der Farbe* (Leipzig, 2001) c. művében ír, ahol Newton optikai-fizikai eredményei érvényesülnek.

érvényes.²⁷ (A „Természetnek Schólájában” és a „Kegyelemnek Schólájában” korábban már leírt kettőssége érvényesül, amelyet láttunk megszólalni magyarul Verestóinál, Pálóczi Horváth Gergeynél és Szőnyi Benjáminnál is. Pálóczi értelmezi is műve címét: „Természetnek Oskolájának neveztem, mert nagy részént a’ természeti dolgokat mutogatja, és elődben tejeszti. De Kegyelemnek Oskolájának is neveztem, mert olyan dolgokat is mutogat, a’ mellyek a’ természeti okosság, és esméret által fel nem tállathatnak.” A magyar szerzők nyilván külföldi forrásokra támaszkodtak, náluk viszont sokkal kisebb mértékben érvényesült a Természetnek Schólájában másutt látott természetismereti argumentációs rendszer, fogalomkészlet, nem is beszélve a nyugat-európai forrásmunkák rendkívül látványos ikonográfiai, szemléltető többlet lehetőségeiről.)²⁸ Scheuchzer itt is azt az önkorrek-

²⁷ Még egy Scheuchzer művet kell megemlítenünk, amely a témakör újabb párhuzamát kínálja: 1746-ban Zürichben jelent meg a *Natur-Geschichte des Schweizerlandes, samt seinen Reisen über die Schweizerische Gebürge. Aufs neue herausgegeben, und mit eigenen Anmerkungen versehen von Johann Georg Sulzer*. A két kötetes kiadványnak több fejezete is tárgyalja a szivárvány jelenségét, értelmezi, sőt még metszet is kiegészíti a szöveget: Von den Seltenheiten des Regenbogens im Schweitzerlande. Ennek egyik fejezete egy speciális svájci – de az országban sokfelé megfigyelhető – jelenséget mutat be: teliholdnál, nagy vizesések közelében éjjel is látható szivárvány: Von den Regenbogen, welche Nachts bei hellem Mondschein gesehen worden, ezt szemlélteti a Tab. XIII. metszete, amely a jelenséget ábrázolja. Más furcsa szivárványokról is szól még: Von andern seltsamen Begebenheiten des Regenbogens im Schweitzerlande. Itt kísérleti fizikai eredményeket is felsorol, amelyek a rendkívüli jelenség magyarázóit (sűrűn emlegeti Descartes és Newton fizikai megfigyeléseit). Megjegyzi azonban, hogy mindez az Istennek különleges kegyelmi ajándéka a svájciaknak, akik ennek örömet átélni képesek, abben sűrűn részesülhetnek. „Uns Schweitzern gibet diesen Vortheil der gütige Schöpfer der Natur selbst an die Hand, indem er uns sein schönes Regenbogen-Geschöpft bald bey allen Wasser-Fällen vorstellet, deren denn gar viel, und sehens würdig sind [...]” SCHEUCHZER 1746, 248–255.

²⁸ Horváth György már műve címében is megfogalmazza a kettősséget: *Természetnek és kegyelemnek oskolája, Az az: Olyan hasznos Könyvetske, a’ melly az Isteni Tökéletességnek, a’ látható, és láthatatlan Teremtéseknek vizsgálásából, s’ meg-gondolásából, a’ Keresztyén embert az ISTEENnek ditséretére serkenti*. Több-ször is találkozunk a mű tárgyalása során e kettősséget állandóan egyeztető szempontjával: „[...] jere keresztyén Olvasó velem együtt már a’ Természetnek és Kegyelemnek Oskolájában vizsgáljuk a’ földi élő dolgokat, és azok kö-

ciót alkalmazza, amit megfigyelhettünk a 104. zsoltár esetében, hiszen gondolatmenetének természetismereti túlsúlyát érzékelve, az üdvtörténeti jelentés fontosságával mérsékeli azt.

Itt érdemes rövid exkurzust tenni és Szőnyi *Gyermekek Fisikája* című művének hasonló témájú fejezetét megvizsgálni. (Más rövid Kegyes Elmélkedés A' Szivárványról) A 42. zsoltár dallamára és ritmikájára írott vers öt strófában, 40 verssorban fejt ki mondanivalóját (156–158). Végig érvényesül a theologia naturalis és revelata összetartozásának folyamatos hangsúlyozása, a két pólus szorosan erősíti egymás jelentését, azonban jóval kisebb a természetismereti apparátus (vele a theologia naturalis önállósága), mint Scheuchzernél. Az üdvtörténeti jelentés és jelentőség át- meg- átszövi a vers minden strófáját, sőt több esetben domináns szerepet játszik; kivétel a második versszak, ahol a theologia naturalis fogalomkészlete, nyelvezete kizárólag a természetismeretre támaszkodik. (Ennek jele a két fizikai fogalom beemelése: Refractio, Reflexio). A szivárvány üdvtörténeti jelentése szinte kizárólag eszkatologikus jellegű, vagyis János Jelenéseinek 4/3. versére vonatkozik, mindössze egyetlen sora idézi vissza a vízőzön történetét. Néhány szemelvénnel érzékeltetjük a sajátosságokat.

rül a' Mindenható Teremtőnek munkáit tsudáljuk." PÁLÓCZI HORVÁTH 1775, 51. „Azért az oktalan állatoknak is szemlélése s' haszon vétele serkentsen tégedet az ISTENnek meg-szűnés nélkül való ditséretére: így tanít meg tégedet a' *Természetnek és Kegyelemnek Oskolája* az igaz böltsességre és tudományra, Ámen.” 88. „Minekutánna a' *Természetnek negyedik Oskolájában* ekképen meg-hordoztalak, és sok tsudálatos természetű fákat, virágokat, füveket veled szemléltettem, már nintsen egyéb hátra, hanem hogy ezeknek szemléléséről vezesselek a' *Kegyelemnek Oskolájában*, és intselek téged mind ezekből az ISTENnek ditséretire.” Uo., 158. „A' Te esméretedet Lelkemben is bé-nyomtat ugyan, de ezen kívül e' látható Világnak alkotmányit-is előmbe terjesztetted, hogy szemlélvén a' Napot, Hóldat, Tsillagokat, Fellegeket, Villámásokat, hallván a' Mennydörgéseket, mind ezek kívül azt bizonyitanák, a' mit belől Lelkemben tapasztalok: szemlélvén a' füveket, fákat, virágokat, barmokat, halakat, madarakat; beszélvén a' barmokkal, a' földdel, vízzel, tűzzel, levegő-éggel, mind arra tanítanak engemet, hogy Te vagy a' mindeneket, és engemet is teremő ISTEN, és így midőn a' *Természetnek és Kegyelemnek Országát elmémnek gondolatival el-járnám*, esmérlek Uram, és az esméret szerént magasztallak Tégedet.” Uo., 317–318.

A' szép szivárványnak Ive
A' Napnak ellenében,
Istennek melly tsuda mive
A' setét fellegekben:
Annak szép kereksege,
Sok színű ékessége,
A' Napnak munkás festése,
Nints festő, ki követhesse.

Annak díszes kerekségét
Festi kerekségével,
Sok szép színű ékességét
Súgárinak tüzével:
A' víz tseppekben ezek
Hogy légyenek illy színek:
Tsuda, miként játszadoznak,
Töredeznek, s' hajladoznak. [refractio, reflexio]

Vízre színeket festeni
Festék nélkül tsak tűzzel,
Olly dolog, melly tsak Isteni
Bölts elmével és kézzel
Nagy tsudánkra készülhet:
Isten tsak maga tehet
Igy tüzet vízzel egyessé,
És kár nélkül elegyessé.

A' tűznek e' szövetsége
E' szép ívben a' vízzel,
Addig tart míg világ vége
Fel fog fordulni tűzzel;
Mert Isten szövetsége,
Mellyet Nóéval szerze,
Eddig 's nem tovább tartó lesz,
Ekkor tűz, vizet vesztő lesz.

Többé szivárványt nem téssen
A' Nap tüze fellebben,
De ennél sokkal szebb' léssen
Mind örökké az égben;
Mert az igazság napja,
Szentek szentének papja,
Ama királyi szék körül,
Szép szivárvány alatt örül. (Jel. 4.)²⁹

Szőnyi öregkori műve, az *Istennek trombitája* (1791) még felidézi a fizikoteologikus látásmódot a szivárvány leírásánál. Az égitestek közül a Nap nyűgözi le leginkább hatalmasságával, sugárzó fényének erejével, roppant távolságokat legyőző hatásával. Mindennek egyik legbámulatósabb bizonyossága a szivárvány, amelynek szakszerű értelmezését terjedelmes lábjegyzetben végzi, mint hajdan a *Gyermekek Fisikájában*:

A' nekünk láttzó szivárványnak fele,
Melly nagy a' Nap, annak tsak egy kis jele,
Lásd mekkora e' Nap le-mentében,
Sok száz ezer mért földre létében.

A' szép Szivárványt a' Nap festi a' véle által ellenben lévő harmatos fellegekre az ő nagy kerekiségének pártázatjával, vagy széleivel, nem pedig az ő egész Corpusával testével, mert úgy a' Szivárványnak is olyannak kellene lennie, minéműek a' Vak - Napok (parheliü) és a Vak Hóldak (Halo, Paraselene) mellyekben a' Nap és Hóld a' magok egész testeket bé-nyomják, melly nyomadék olly nagy meszszeségről tsak kisded kerek formában esik a' Nap és Hóld erányában lévő föld alsó pártázatiban. De már a' Szivár-

²⁹ Máshol is foglalkoztatta Szőnyit a szivárvány kettős értelmezése, ezt bizonyítja kéziratban maradt tizenkét soros latin nyelvű epigrammája ugyanebben a jelentéskörben: *Iris naturalis analogia et Theologica*. Sz:V, 175. Először a fizikai-optikai jelenséget írja le és értelmezi, majd ezt követi az üdvörtörténeti jelentés: „Fert varios nubes adverso sole colores, / Hinc iris mixti filius ignis aquae.”

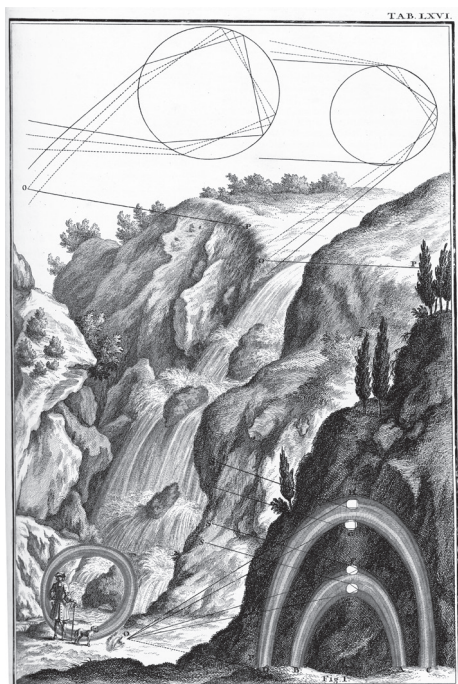
vány keskeny szélességű kerülete azt látszik mutatni, hogy az a Napnak karajos vagy kerületes széleitől rajzoltatik a' fellegekben, mellynek sугárjai olly nagy magasságról jöven a' föld felé, melly sokkal kisebb a' Napnál, mennél aláb' Jönek a' Nap kerekességéhez képest, kerek formában, annál jobban egymáshoz jönek és öszve szorulnak, meg-is melly nagy karika szivárványt vetnek, amelly még annál is sokkal nagyobb mint a' mennyinek mi láttyuk, mint-hogy a' tölünk fel felé meszsze lévő dolgok a' mi kis szemfényünknek, mennél fenteb' vagynak, annál kisebbnek láttzanak. Ha szabad az (hasonlítás) mint a' bádog töltsernek felső tág szája vagy karimája, a' szára végén kiskerekességben szorúl. De erre legvilágosabb példa az atzél tükör, melly s' nagy kerekességű Napnak sугárjait, egy kis kerek karikában szorítván tüzet gerjeszt.³⁰

³⁰ SZÖNYI 1774, 40–41. Pálóczi Horváth György is kitér a szivárvány értelmezésére, amely inkább empirikus megfigyelések elég terjedelmes sora, a természettudományos látásmód csak részlegesen érvényesül abban; az üdvtörténeti értelmezés – meglepő módon – mindössze egyetlen mondatban szólal meg. A kétféle látásmód (természetnek és kegyelemnek oskolájában – theologia naturalis, theologia revelata) inkább párhuzamos, mintsem interferenciájukat érzékeltetné: „Végre minden víznek vagyon vissza-sugározásra (Refractióra) való ereje mint a' tükörnek. Ezért lészen az esőtseppекből szivárvány, a' melly nem valamelly különös teremtett dolog, mint a' Planéták vagy tsillagok, hanem az eső tseppекnek (refractiói) vissza-sugározási, midőn tudni illik a' Nap az eső- tseppекre süt, mert valaminthogy a' tükör vagy akarmelley víz a' midőn reá süt a nap, vissza-veti a világosságot, mivel azt el-nem nyelheti, mint a' föld vagy más setét dolog, úgy ezek is a' nap sугárit néminémüképpen visszavetik, és ez az a világosság melly mi tölünk láttatik, és szivárványnak mondatik. Hogy illy ereje légyen a' nap sугárinak a vizen, meg-tetszik avagy tsak abból is, hogy ha teli töltöd a' kristály üveget vízzel, és a' nap reá süt, annak árnyékában szivárvány színek látszanak. Hogy a' szivárvány különböző színt mutat, úgy mint: veressét, violát, kéket, sárgát és zöldet, úgy ítélnék a' Böltsek, hogy a' sok ezer eső tseppек nem tsak egy (refractiót) vissza-sugározást tésznek, hanem egyik a másakra, s az ismét a' harmadikra vetíti sугárat, és így mindenik forduláson más színűnek látszik. Hogy pedig kerekded formában látszik, mint ha fél kerék volna, úgy vélekednek némelleyek, hogy ez a' mi szemekink látásának természeti kerekességétől lenne. Jegyezzük meg a' szivárványról még im ezeket. 1. Akkor látunk szivárványt mikor a felhő előttünk, a' Nap pedig hátunk megett vagyon. 2. Éjjel (ha tsak a' Hóld nem okozna néminemű homályos szivárványt) és nappal is a déli órákhoz közel, úgymint midőn negyvenkét gradusnál fellyebb vagyon a' Nap, nem láttatik

10. kép. A szivárvány üdvtörténeti értelmezése

szivárvány, és mentül magassabban vagyon a Nap a szivárványt látásnak idején, a szivárvány annál alacsonyabb s kisebb kerületű; ellenben mentül alább vagyon a Nap, a szivárvány kerülete annál nagyobb és magasabb. 3. A két-tós szivárványokban, a mely szín az alsó szivárványban leg-felső, a felső szivárványban azon szín leg-alsó. 4. Egész kerületű szivárványt magas hegyről, a közel való felhőben lehetne látni. 5. Viszsa fordult szivárványt láttathatik a nagy vizek felett, de homályos. 6. A réteken is mikor nagy harmat vagyon, és reggel a Nap reá süt, láttathatik szivárvány. 7. Egy Városból, Faluból, ha nézik a szivárványt ketten, vagy hárman, különböző helyekről, mindenik más szivárványt lát, mert az a menővel mégyen, a meg-állóval meg-áll, a tőle szaladó után szalad, a mely meg-tetszik a réteknak füvein való szivárványból, midőn az ember reggel a Nap fel-jövelekor ottan sétál, akár merre forduljon, menjen, mindenfelé látja a harmatnak fénylő sűgárait, így vagyon a felhőben lévő szivárvány is. 8. Vólt ez a teremtéstől fogva minden időben, de ISTENnek az emberekkel kötött szövetségévé rendeltetett az özön-víz után. I. Mós. IX. [...].” PÁLÓCZI HORVÁTH 1775, 115–116.

11. kép. A szivárvány fizikai-optikai értelmezése

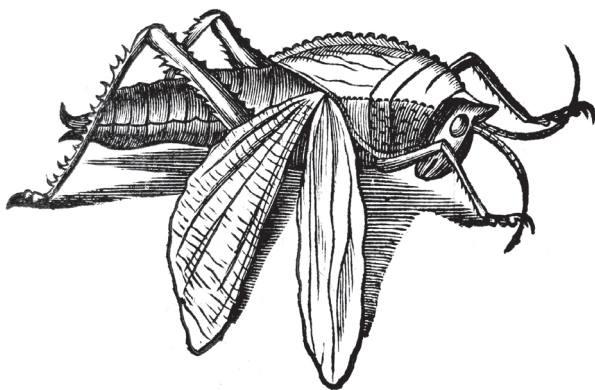
Scheuchzert is foglalkoztatja a fizikoteologizmus sok szerzőjénél megfigyelhető gondolat: vajon van-e, lehet-e élet a bolygókon vagy más csillagokon, esetleg értelmes, emberhez hasonló lények is élhetnek azokon? Ez a feltevés még inkább erősítené és bizonyítaná a teremtés végtelen nagyszerűségét, szépségét és a Teremtő kimeríthetetlen akaratát, bár bizonyosságot nem tud mondani.³¹

³¹ „Quis est, qui non desiderat emigrare ex hospitio hocce? qui non anhelet novam illam terram, et novos caelos, persuasus de Dei Creatoris, et Redemptoris

A német szakirodalom azt is bebizonyította, hogy Scheuchzer művei közvetlenül is alakították, befolyásolták a fiziko-teologizmus költészetének olyan jelentős alkotóját, mint Barthold Heinrich Brockes, akinek *Das Irdische Vergnuegen in Gott* című műve jól mutatja ezeket a hatásokat, gondolat- és szövegátvételeket.³² Ennek látványos példája a *Das Feuer* című vers, amely a fényjelenségek között kiemelt jelentőséggel írja le a szivárványt, amihez Newtonnak a fénytörő prizmáról szóló

amore, renovato et gratificato corpore contemplaturus aliorum corporum mundanorum et operum divinorum pulchritudinem, Dei Optimi luades in omnia secula decantaturus? [...] Id saltem quivis sanae mentis colliget ex hactenus dictis, neque noxiam esse, neque prohibitam Theoriam tantorum summi Dei operum, imo utilissimam deuotam eorum contemplationem, ad necessariam ad laudes Creatoris, ad multivarios societatis humanae usus, nostramque salutem. Quis quaeso est mentis adeo impios, ut persuadere sibi queat, inductas fuisse & latas coelo ac mundo leges ordinatissimas a Deo sapientissimo & sanctissimo, ut eas perscrutari vel non liceret, vel non deceret?” SCHEUCHZER 1731–1735, III. 695, IV. 1169, 1040. Sárospatakon, a Református Kollégium Nagykönyvtárában (Kt. 602. jelzet alatt) található egy kézirat 1742-ből *Theologia Naturalis* címmel, amely mérlegeli a más égitesteken lévő élet és emberek ottani életének lehetőségét. A vonatkozó rész címe: *De Planeticolis breviter*, amely négy lapon keresztül foglalkozik ezzel a kérdéskörrel: *Theologia naturalis 1742*, 333–337. Először a Holdról beszél, amelynek a felszínét a csillagászati teleszkópok jól tudják tanulmányozni, számos tekintetben hasonlítható a Földhöz; általában úgy véli, a más égitesteken lehetséges étellel Isten saját teremtoi dicsőségét hirdeti, bizonyítja: „qui Dei sapientiam, potentiam, cognoscerunt, et Dominum glorificarunt.” Uo., 333. Azt is mérlegeli, hogy a hideg csillagok helyett inkább a meleg égitesteken lehet az emberhez hasonló élet. A névtelen szerző-másoló nem tünteti fel a forrásait, de nyilván a nemzetközi szakirodalomból meríthette ismereteit.

³² „Wie Fry ermittelte hat, übernimmt Brockes das in den Betrachtungen vermittelte Wissen, ohne dies zu erwähnen, in großen Teilen aus *Physica*, oder *Natur-Wissenschaft* (1701) des Züricher Naturforschers Johann Jacob Scheuchzer. In diesem populären naturwissenschaftlichen Compendium referiert Scheuchzer eine Vielzahl von Lehrmeinungen über das jeweils behandelte Thema. Wie aus Frys Vergleich der entsprechenden Stellen des Textes von Brockes' Betrachtungen und Scheuchzers *Physica* hervorgeht, entlehnt Brockes überwiegend nur den Inhalt von Scheuchzers Zusammenfassungen, übernimmt aber äußerst selten dessen Verweise, so daß auch die Betrachtungen wie die übrigen Texte des *Irdischen Vergnügens* an Quellenhinweisen außerordentlich arm bleiben.” PETERSEN 2004, 103.

12. kép. A sáska ábrázolása³³

gondolatmenetét használja fel, Brockes forrása bizonyíthatóan Scheuchzer művének szövege és metszetei. Huszonöt versszakon keresztül hömpölyög a szaktudományos leírás, ami gyakran átcsap rajongó áhítatba, érzelmek alakítják esztétikai élménnyé a természetismereti témát, maga a természet a hordozója a vallási áhítatnak.³⁴

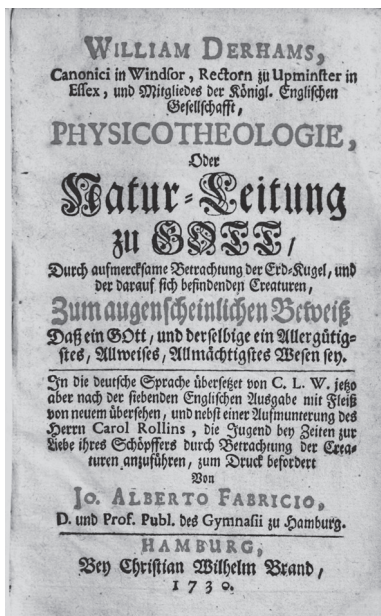
³³ Sárospatakon, a Református Kollégium Nagykönyvtárában ugyancsak sok Scheuchzer-kiadás található, ezek között van részlet a *Physica Sacra*ból, de Scheuchzer vezetésével készült disputációkat is találunk. Ezek egyike a *Physicae Sacrae Specimen de Locustis*, amelynek két respondense volt: Johann Henricus Maagius és Johann Jacobus Cellarius, megjelent: Tiguri, Heidegger & Rahn, 1724. Az értekezés voltaképpen a sáskák bibliai és biológiai-természettudományos, irodalmi vizsgálata, bőséges képanyaggal, ebből választottuk ki az itt láthatót. A kötet jelzete: b 8100.

³⁴ Müsch 2000, 173. Ehhez hasonlóan lehet tekinteni Scheuchzer ösztönző szerepét az Alpok témájának művészeti, művészi, kegyességi, irodalmi témaként való értelmezésében, egyre bővülő kifejezésében. Albrecht von Haller, Johannes Geßner művei közvetlenül kapcsolódnak ehhez a vonulathoz.

II.2 AZ IRÁNYZAT SZERVEZŐDÉSE

Scheuchzer bevezetője után hatalmas szakirodalom-jegyzék áll (negyven lapon!), amely az egész irányzat meghatározó szerzőit, műveit sorolja fel rövid tartalmi ismertetővel, sokszor a szerzők életrajzával. (Megjegyzendő, hogy a fizikoteologizmus kiadványai a továbbiakban – szinte az egész 18. században – folyamatosan közlik ezt az – állandóan bővülő – szakirodalomjegyzéket. Ez annak a bizonyítéka, hogy az irányzat igen tudatosan valamely tudományos iskola önmeghatározásának szándékával végzi ezt a szakirodalmi szemlét, voltaképpen orientációt, megnevezi a legjelentősebb szellemi központokat, intézményeket, alkotói csoportokat.) Scheuchzer 287 szerzőt sorol fel, műveikkel együtt. Ezek nagyobb része kortárs, vagy időben közeli szerző, jóval kisebb számban említ ókori vagy középkori elődöket.

Nem véletlen, hogy a fizikoteologizmus irányzatának első tudatos, magyar nyelvű közvetítője: Szőnyi Benjámín a *Gyermekek Fizikája* első részének lezárásaként egy olyan nemzetközi bibliográfiát ígér műve függelékéeként, amely áttekintené a fizikoteologizmus legfontosabb szerzőit, műveit. Azzal a céllal, hogy a legkülönbébb nemzetek által írott művekről a magyar olvasó tudomást szerezhessen, azokból okuljon és – szerencsés esetben – minél többnek készüljön magyar nyelvű fordítása. Azt is nyomatékkal hangoztatja, „akár mely vallású Keresztyén embernek kezében illő könyvek”, vagyis a szerzők között nemcsak protestánsok vannak, hanem katolikusok is, de azok megismerését is fontosnak tartja.

13. kép. Derham művének 1730-as kiadása

Hogy a' meg-tessék, melly régi tudomány ez, és hogy most is ked-
ves és igen hasznos gyakorlásban tartatik más böltz Nemzetek
között: én e' végre e' könyvetskének végén fel-jegyzettem, az igen
sok közzül, tsak mintegy sengéül egynéhány, majd minden Ke-
resztyén Nemzetből való Autoroknak, még némelley Keresztyén
Pátereknek-is e' szép tudományra írott, munkáiknak titulusait,
reménylvén, hogy az értelmes emberek jóvá hagyni fogják, vagy
hogy azok közzül a' meg-szerezethetők Hazánkban is taláttat-
hassanak, mint minden-képen ártatlan és akár melly vallású Ke-
resztyén embernek kezében illő könyvek, vagy azt hogy azok
közzül egyik másik nyelvünkre fordittassanak, vagy a' mi a leg-

szebb volna: azoknak példájokra, a' kiktől ki-telik hasonló elmé-
kedések irattassanak a' köz haszonra és az Istennek ditsőségre.³⁵

³⁵ SZŐNYI 1774, 71–72. Legújában Lengyel Réka foglalkozott a *Gyermekek Fisikája* jellemzőivel, forrásainak feltárásával és összehasonlította Szőnyi magyar szövegét a lehetséges forrásmunkák vonatkozó részeivel: LENGYEL 2020. Ennek során bemutatta, hogy Szőnyi fordítói eljárásai hogyan működtek, összevetette a magyar és német nyelvű szövegrészleteket, amiből az is kiderült, hogy valószínűsíthető az 1730-as hamburgi kiadás használata, Derham művének részletei épülnek be Szőnyi fordításába. A tanulmány jelentős előre lépés a Szőnyi-mű lehetséges forrásainak feltárásában. Mindezzel együtt is a Derham- és Rollin-kiadások bonyolult szövegszövevénye számos kérdést nyitva hagyott, amelyekre nem válaszol a szerző vagy némely megállapítása tovább vizsgálendő, bár most nem szándékozunk módszeresen és részleteiben vitázni az értekezés megállapításaival. Szőnyi nyelvtudása sem egyértelmű, bár ő maga arról ír, hogy a latin mellett a francia és a német, hollandi nyelven írott könyveket is megértette. A latin Derham valóban rejtélyes (ilyen nyomtatott kiadásra még nem sikerült rálelni), megnyugtató felderítése még várat magára, bár az bizonyos, hogy Szőnyi a *Gyermekek Fisikája* lapjain számos esetben idézi Derham művének – olykor terjedelmes – részleteit latinul, lap-szám feltüntetésével: 99–100, 102–103, 105, 108–109, 153, 187–188. Megjegyzendő, hogy a 18. századi hazai kéziratosságban – a theologia naturalis tárgyalása során – számos esetben találkozunk terjedelmes latin nyelvű Derham-idézetekkel. Derham széles körű európai hatásáról az elmúlt évtizedekben igen sokat írt a korszakkutatás, a hazai recepcióról is elég sokat tudunk, erről a kéziratosság vizsgálata, a könyv- és könyvtártörténeti kutatás is meggyőző bennünket. Ezért is nehezen fogadható el a szerző megállapítása: „Munkái a 18. században az angol nyelvterületen kívül, a francia és a német fordítások révén, feltehetően az európai tudományosságra is jelentős hatást gyakoroltak, noha a kutatás ezidáig nem vizsgálta behatóan azok recepcióját.” LENGYEL 2020, 743. Az 1730-as kiadás szerkezetének áttekintésénél beszél a szerző arról, hogy Derham műve valahogyan kapcsolódik Robert Boyle munkásságához. Azt azonban nem említi, hogy Boyle 1691. július 28-án – mások támogatásával – létrehozott egy alapítványt, amelynek célja olyan tudományos, természettudományos, teológiai művek és szerzők támogatása, amelyek a kereszténység védelmére szolgálnak a hitetlenekkel, deistákkal, ateistákkal, naturalistákkal szemben. (Die Haupt-Sache solcher Predigten sollte seyn, die Christliche Religion zu beweisen wider ungläubige, als Atheisten, Deisten, Heyden [...] und nicht weiter sich einzulassen in die Streitigkeiten die die Christen selber untereinander haben.) Maga Derham is ennek az alapítványnak volt a kedvezményezettje műve megírásánál, az LI-LVI. lapon pedig azokat az előadókát-előadásokat sorolja fel, amelyek hasonlóan az alapítvány támogatottjai voltak. (Ezek azonban nem „Boyle-előadások”, ahogyan Lengyel Réka fogalmaz, hanem az alapítvány támogatottjainak előadásai, illetve publikált művei.) A 18.

Az itt ígért bibliográfiai függelék – valamilyen okból – sajnos nem készült el és lemaradt a könyv végéről. Azonban biztosra vehetjük, Szőnyi itt a nyugat-európai gyakorlathoz kívánt igazodni, amikor az irányzat tudományos irodalmi áttekintését tartotta fontosnak, ha úgy tetszik: tudományos-kulturális program megfogalmazását tartotta indokoltnak és felmutatni a magyar kulturális nyilvánosság számára. Scheuchzer is lehetett ebben mintaadója, azonban egyik fő forrása bizonyosan W. Derham volt, akinek műveire számos alkalommal hivatkozik: a *Physiko-Theologiának* hatalmas nemzetközi elterjedtsége volt (az angol mellett német, francia, holland, latin nyelven), szinte mindegyik kiadásban megtaláljuk ezt a terjedelmes bibliográfiát.³⁶ Az 1745-ös hamburgi kiadás a bevezető után a bibliográfiával indít. Ráadásul ez olyan kiadás, amelyet Johann

században ez olyannyira köztudott volt, hogy *a hazai latin nyelvű szakirodalom is pontosan beszél minderről*, vö. a 122. lapon a 15. jegyzettel. LENGYEL 2020.

³⁶ A Református Kollégium Nagykönyvtárában Debrecenben tíz Derham-kiadást találunk a mai napig, amelyek mindegyike hatalmas bibliográfiát közöl. A *Gyermekek Fizikája* címdoldalának belső lapján Charles Rollin és Derham művének 1730-as kiadásáról beszél Szőnyi, ennek alapján biztos, hogy az angol szerző művének német fordítását is ismerte (bár könyvében mindig latinul idézi!), amelyben ott szerepelt Rollin munkájának német fordítása is. „NB. *Physicam hanc Puerorum ex istius operis Tom. IV. excerptis, & editioni Germanicae Derhamii de Physico Theologia, cum insigni encomio inseruit. Joh. Albert Fabritius, Prof. Hamb. An. 1730.*” 1764-ig hét kiadása jelent meg Derham művének (*Physicotheologie*) Fabricius kiadásában, de az *Astrotheologie* is megjelent 1745-ig háromszor. Fabricius önállóan is készített bibliográfiát, amely Derham-kiadásában látott napvilágot: „Für eine zeitgenössische Bibliographie der Physikotheologie bis 1732 verweise ich auf Johann Albert Fabricius: *Verzeichniß der Alten und Neuen Scribenten, die sich haben lassen angelegen seyn durch Betrachtung der Natur, und der Geschöpfe die Menschen zu Gott zu führen*, in: W. Derham: *Astrotheologie ...*, 2. Aufl., Hamburg (1732), S. XIII-LXXX.” PETERSEN 2004, 27. Vö. PETERSEN 2004, 34. „Die bekanntesten französischen Physikotheologen sind Noël Antoine la Pluche und François de Salignac Fénelon (1651-1715). Seine von Johann Albert Fabricius ins Deutsche übersetzte Schrift *Démonstration de l'existence de Dieu: tirée de la connaissance de la nature et proportionnée à la faible intelligence des plus simples* (1712; englische Übersetzung: 1713; holländische Übersetzung: 1715) erscheint im Jahr 1714 und in einer zweiten Auflage 1728 unter dem Titel *Augenscheinlicher Beweis, dass ein Gott sey, hergenommen aus der Erkenntniß der Natur, und also eingerichtet, dass es auch die Einfältigen begreifen können.*” Uo., 29.

Albert Fabricius szerkesztett, részben fordított németre, ajánlása pedig Barthold Heinrich Brockesnek szól, aki a kortárs német költészetben a fizikoteologizmus egyik legkiemelkedőbb képviselője. Idéz is tőle egy terjedelmes részletet az *Irdisches Vergnügen in Gott* című verseskötetből.³⁷ Azonban már 1732-ben és 1736-ban is volt olyan Derham-kiadás, amely Rollin művét is közölte. A kiadáshoz a kiadó, Fabricius írt bevezetőt, amelynek egy része Rollinre vonatkozik. Ebben a fizikoteologizmus egyik fontos célkitűzését méltányolja a francia szerző munkájában, amely a nevelés folyamatában hangoztatja a természetismeret és istenismeret tudatosításának elválaszthatatlan összetartozását. Még egy Derham-kiadás érdemel figyelmet, az 1750-es hamburgi, amely az angol szerző műve előtt közli Ch. Rollin, *Physique des enfans* című munkájának német fordítását *Kinder Physica* címmel.³⁸ Ez a kiadvány is mintául szolgálhatott Szőnyinek, hiszen elkészíti Rollin fordítását, amely a német kiadó szerint is szorosan kapcsolódik Derham művéhez. Látatható, a német kiadói gyakorlat – különösen a „hamburgi iskola” (Der Hamburger Kreis) – szorosan összetartozónak vélte Derham és Rollin művét, ezért azt többször is egy kötetbe szerkesztette.³⁹ A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában is találunk tíz korabeli Derham-kiadást, az 1732-es és az 1750-es editio

³⁷ Debreceni jelzete: B 1268.

³⁸ Debreceni jelzete: B 1127. „So (Kinder-physica) nenne ich eine solche Art die Natur zu studieren, die fast nichts anders brauchet als Augen, und derhalben von einem jeden, auch sogar von Kindern begriffen werden kan. Sie besteht darin, daß man sich angewehnet Achtung zu geben auf das was die Natur unsern Augen vorstellet, [...] wenn man auch gleich die geheimen Ursachen davon nicht untersucht [...] Ueber dem so hat dieses studieren [...] nichts schweres und verdrießliches an sich, sondern es ist vielmehr erfreulich und angenehm, es kan zur Lust dienen, und man darf es auch nicht anders thun als mit Spielen. Es sit nicht zu glauben wieviel die Kinder lernen wuerden, wenn man nur sich aller der Gelegenheiten zu bidenen wueste die sie uns selbst an die Hand geben. Ein Garten, ein Feld, ein Pallast, alles dieses ist ein offenes Buch fuer sie, aber sie muessen gelernet haben und gewohnt seyn es zu lesen.” Idézi: STEBBINS 1980, 33. A fejezet is a nevelési funkciót tekinti át: Der erzieherische Auftrag.

³⁹ 1793-ban jelent meg egy antológia Franz Xaver Herzer szerkesztésében: HERZER 1793. Hat évvel később jelent meg ugyanennek egy átszerkesztett, gyakorlatiasabb igényeket is kielégítő változata: HERZER 1799.

is tartalmazza Rollin, *Kinder-Physica* című művét Fabricius kiadásában.⁴⁰ A Derham-művek fordítása mellett Fabricius a francia fizikoteologizmus szerzőinek munkáit is átültette németre, így la Pluche-nek és Fénelonnak is fordítója. Fénelon igen népszerű volt a magyar protestánsok köreiben is, különösen a vallási türelem vonatkozásában tekintették idézendő tekintélynek, a *Telemákus bujdosásának* volt is debreceni fordítója, kiadása. (Domokos Lajos) Népszerűségének másik oka pedig a fizikoteologizmus irányzatához való szoros kötődése, ami a „hamburgi kör” számára is ismert, ez is magyarázza debreceni elterjedtségét. A mai napig megtalálhatók a Nagykönyvtárban mindkét említett művének 18. századi német, francia, angol és magyar nyelvű kiadásai, több kötete Sárospatakon is föllelhető. Mindezek alapján feltételezhető, hogy Szőnyi jól ismerte a „hamburgi iskola” jellegét, tevékenységét; Fabricius 1730-as fordítása is járt a kezében, valószínű, hogy saját példánnyal is rendelkezett. A fizikoteologizmus képviselői, iskolái, szellemi központjai, kiadói törekedtek a széles körű népszerűsítésre, számos antológiát jelentettek meg, amelyek hosszabb-rövidebb részleteket válogattak ki az irányzat jellemző műveiből, műfajaiból. Kifejezetten kedvelt „antológia-darab” volt Rollin műve, amelyet több kiadványban is megtalálhatunk. A beigért, majd várva várt bibliográfia csak Segesvári István Derham-fordításában fog megjelenni jelentős késedelemmel, 1793-ban Szőnyi ösztönzésére, de már ekkor merőben más kontextusban.⁴¹ Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvű bibliográfia valóban késedelmeskedik, de a fizikoteologizmus vizsgálata, ismertetése, műveinek, szerzőinek számon tartása, bibliográfiai felsorolása, folyamatosan – már jóval Szőnyi művének megjelenése előtt! – jelen van a hazai teológiai tudományokban és képzésben, amit ezekben az évtizedekben a kiterjedt latin nyelvű kéziratossági tudományosság bizonyít. Ennek néhány jellemzőjét a későbbiekben bemutatjuk.

⁴⁰ Az 1732-es is hamburgi kiadás, sárospataki jelzete: a. 25. 343

⁴¹ A bibliográfia a 740–752. lapokon olvasható, aminek terjedelme messze elmarad akár a Scheuchzer, akár a Derham-kiadásoktól; egyetlen magyar szerzőre hivatkozik, Szőnyi Benjámira.

III. TERMÉSZETISMERET – ISTENISMERET –
„AZ NÉMA MESTEREKNEC TANITÁSOC ÁLTAL”

Dir sind zwo Bücher aufgeschlagen:
 Hier bringet Bibel / dort Natur /
 Den großen Schöpfer auszufragen
 Und ihn zu finden / auf die Spuhr.
 GOTT sprach / da er die Erde baute;
 GOTT sprach / indem er schreiben hieß;
 Mensch! bist du klug / so such und lies!
 GOTT spricht in beiden Büchern laute.
 Wilst du vernünftig seyn und hören:
 Du wirst ihn fürchten / lieben / ehren.

14. kép. A két könyv Cuno könyvében¹

A theologia naturalis és a theologia revelata kapcsolatrendszerének és jelentésváltozásainak részletes folyamatát itt most nem tárgyalhatjuk, jóllehet ismert, hogy annak különböző alakváltozatai hosszú évszázadokra nyúlnak vissza. Már Szent Ágostontól nyomon követhető és a reformáció teológiai gondolkodása – Kálvin *Institutio*-ja – is foglalkozik azzal. Egyetlen, ám kiemelkedően fontos magyar nyelvű meghatározását idézzük, ez pedig Károlyi Gáspár értelmezése a Vizsolyi Biblia Elöljáró Beszédében, aminek állásfoglalása összegező és tartósan érvényesülhetett széles körben; egyértelmű a theologia revelata dominanciája.

[...] az teremtett állatokra is annira reia nyomta Isten az ő ditsőségének iegyét, hogy az ember ha az ő szemét fel emeluen

¹ Az idézet Johann Christian Cuno, *Ode über seinen Garten: nachmals Besser. Zweite Auflage* című kiadványából való (CUNO 1750). „Két könyv van néked felnyitva, / itt segít a Biblia, ott a természet. / Ki kell kérdezni és őt megtalálni a leghatalmasabb teremtő nyomát követve. / Isten mondta, mert ő a világot megteremtette / Isten szólt, amivel az írásban kijelent. Ember, te okos/eszes vagy, így keresd és olvasd. / Isten szólt, azáltal beszél ő mindkét könyvben fennhangon / eszesnek kell lenned és meghallani, / néked kell őt félni, szeretni és tisztelni.”

meg tekinti az teremtett állatokat ez világon, nem tagadhattya semmiképpen az Istent: mint a' Szent Pál mondgya: az Istennek láthatatlansága, tudni illic az ő örökké való hatalma és Isten-sége a' teremtésből és a' teremtett állatokból meg esmértetic, mellyet az Dáuid is bizonit. Az egec úgy mond beszéllic az Isten ditsőségét, és az ő czelekedetit hirdeti a' ki terieztett Eeg. [...] az teremtés Istennek mint egy könyue [...] Nintsen mi bennünc anni erő és tehetség, hogy mi magunktól az Istennek esméretire iuthassunc. De miuel hogy a mi természetünc megromlott, ha azért Isten más uton nem uiszen minket az ő esméretire, soha ezen az uton, tudni illic *az néma mestereknek tanításoc által*, az ő igaz esméretire nem iuthatunc, és az természetből s az teremtésből vött Isteni esméret meg nem gyümölczözik mi bennönc, és annak semmi egyéb hasznát nem vesszöc, hanem hogy csak menthetetlenec legyünc az Isten előtt. Nintsen mi bennünc anni erő és tehetség, hogy mi magunktól az Istennek esméretire iuthassunc. [...] Az természetnek világossága által és az teremtés által nem mehetünk az igaz Isteni esméretre. Iollehet azért nagy ió téteménye Istennek, hogy az természetbe oltotta magát, és az teremtett állatokra az ő diczőségének ielenségét reia nyomta, de sockal nagyobb io téteménye ez, hogy ő maga szolot maga felöl. Mert az Dáuid is noha azt mondgya hogy az egec hirdetic az Isten diczőségét, mind az által más felöl az Isten beszédét magasztallya [...] Mellyel ielenti, hogy az Isten beszédéből világosan láttyuc és esmériük ötet, hogy nem az teremtésből.²

Néhány évtizeddel Kocsi Csörgő után Héczei Dániel esetében tudjuk rekonstruálni a fizikoteológiai irányzathoz fűződő határozott érdeklődését: ennek részei még debreceni diák korában készített diktátumai, majd külföldi peregrinációja során immáron nemzetközi környezetben bővül a szemhatára.³ A források szerint

² Vizsolyi Biblia, Elöl iaro Beszed, 2/a–b, 3/a–b, 4/a

³ Héczei cecei származású volt és alsóbb iskoláit Nagykőrösön végezte; 1749. április 23-án kezdte meg tanulmányait Debrecenben; 1759. szept. 29-től senior volt; azután Péren pap, egyházkerületi főjegyző s középszolnoki esperes. Az

kétszer is megfordult Nyugat-Európában, 1752-ben, majd 1761-ben Bázelen is időzött.⁴ Hat kézírata maradt ránk a Nagykönyvtár gyűjteményében, ebből három egyértelműen fizikoteológiai vonatkozásokat tartalmaz. Az R 306 jelzetű kézirat 1751-ből száрма-

1791-es országgyűlésen az egyházmegyék egyik követe volt, meghalt 1794. november 7-én. Könyvtára a 19. század elején kerül a Nagykönyvtár birtokába, amiről lista készült, abban nagy számban találhatók a fizikoteologizmus nemzetközi irodalmának kiadványai. Vö. G. SZABÓ-FEKETE 1979; HÉCZEI P. 1846; HÉCZEI P. 1847.

Ezen a két könyvjegyzéken megtaláljuk a következő vonatkozó műveket: Neue Predigten von Johan Spalding, Conrad Mel, Communions Predigten, Von den Gute und Weisheit Gottes in der Natur, von Heinrich Sander, Heroldler Ewigkeit von Konrad Mell, Die letzte Reden der Sterbenden von Mell, Hermann Boorhaave Libellus, Vosammen der Ewigkeit von Konrad Mell, Utazó Lélek Göből Gáspártól, Hermann Boerhaave prelectiones publice, Szabadulást óhajtab Göből Gáspártól, Heliotropium, Peter Ahlwardts Theologische Betrachtungen, Buffons Allgemeine Naturgeschichte, Derham Physico Theologiaja, fordította Segesvári István, Manuel du Naturalism. Ouvrage de Mr. de Buffon, Derham Theologie Astronomique, Reimarus natürliche Religion, Reimarus Logik oder Vernunft Lehre, Wirz Hans Conr. Die Erkenntnis Gottes aus dem Wercken der Erschaffung, und isonderheit nach den 4 Jahreszeit, Zürich, 1758, Gellert C. F. sämtliche Schriften, I-VII. Wien, 1782, Boerhaave, Hermann, Libellus de Materie medica et Remedior. formulis, Lug. Bat, 1719, Nieuwetyt Bernh. Rechter Gebrauch der Weltbetrachtung zur Erkenntnis d. Macht, Weish. u. Güte Gottes. frey übers. v. Johann An. Segner, Jena, 1747. A két könyvjegyzék több kéz írása, nagyon eltérő színvonalúak, az egyik igen hiányos és pontatlan, szakszerűtlen, különösen az idegen nyelvű adatok tartalmazznak sok hibát, de most ezeket nem javítottuk. Az mindenesetre igen tanulságos, hogy az állomány egésze rendkívül korszerű, legnagyobb részben korabeli német nyelvű, de angol és francia művek is megtalálhatók. A feltüntetett kiadványok mellett számos más német prédikációs kötet is a gyűjteményhez tartozott. A két jegyzék *együtt több mint hatszáz kötet könyv*, áttekintő értelmezésük feltétlenül indokolt lenne, az egyes tételek is visszakereshetők lehetnek a mai állomány átvizsgálásával.

⁴ Ennek két bizonyítéka is van: 1. 1761. július 23-án ír Bázelen Teleki Sámuel album amicorumába (Inscriptiones Alborum Amicorum) egy Horatius-idézetet, 2. Ugyanítt, 1761-ben vásárol egy könyvet, amelyet a címlapjára írott possessor-bejegyzés bizonyít. A vásárolt könyv a holland fizikoteologizmus kiemelkedő szerzőjének műve: B. Nieuwentyt, *Rechter Gebrauch der Welt Betrachtung zur Erkenntnis der Macht, Weisheit und Gute Gottes...* NIEUWENTYT 1747. A könyv debreceni, magyar vonatkozása, hogy a holland nyelvű művet az a Johann Andreas Segner fordította németre, aki 1724–25-ben a Református Kollégium diákja volt. Ennek emlékezte bizonyára még inkább felkeltette Héczei érdeklődését. Jelzete: B 54. (A szerzőnek még három műve maradt ránk a Nagykönyvtárban.)

zik, *Theologia Naturalis* címmel.⁵ A theologia naturalis fogalma, értelmezése az egész korszak teológiai, filozófiai gondolkodásának meghatározó jellemzője. Éppúgy megtaláljuk tisztán teológiai munkákban, mint filozófiai tanulmányokban vagy természettudományos, természetismereti tárgyú értekezésekben, sőt kegyességi, liturgikus jellegű irodalmi művekben: vagyis interdiszciplináris módon több tudomány- és művészeti terület értelmezte a maga sajátos igényei szerint.⁶ Isten teremtő akaratának, az isteni kinyilatkoztatásnak két alapvető formája létezik, kétféle módon tárul elénk: egyik a theologia revelata, vagyis a szavak – a Szentírás – által megismerhető kinyilatkoztatás; másik formája a theologia naturalis, vagyis a teremtett természet által jelenik meg számunkra. A 18. század egyre újabb és újabb ismeretekkel, bővülő mértékben tágítja, definiálja másként a természet fogalmát, az új természettudományos tudás ismeretei fokozatosan helyet kapnak, illeszkednek a teológiai gondolkodás szerkezetébe, a korszak érzelmi kultúrájába. A theologia naturalis ennek arányában mintegy univerzalizisztikus ismeretelméleti kategóriaként működik, ahol a teológiai gondolkodás kölcsönhatásba lép a természettudományok interdiszciplináris rendszerével.⁷ Legutóbb Földesi Ferenc tanulmánya vizsgálta a kérdéskört Lázár János

⁵ 1754-ből való a possessor bejegyzése: Est e Ma[nu]scriptis Danielis Héczei ab Anno 1754.

⁶ Debrecenben a Református Kollégium Nagykönyvtárában 1800-ig kiterjesztve az időhatárokat mintegy húsz-huszonöt kéziratot találunk, amelyeknek tárgya a theologia naturalis valamely jelentésváltozata: R 167, R 169, R 171, R 174, R 183, R 184, R 185, R 188, R 197, R 200, R 276, R 281, R 282, R 287, R 290, R 293, R 295, R 303, R 306, R 324, R 348, R 395, R 449/d, R 607/34, R 1538, R 1539, R 1572. A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában található hasonló tárgyú kéziratok: Kt. 48/3, Kt. 197, Kt. 198, Kt. 201/3, Kt. 222, Kt. 223, Kt. 224, Kt. 225, Kt. 226, Kt. 271, Kt. 281, Kt. 299, Kt. 322, Kt. 382/3, Kt. 391–394, Kt. 407, Kt. 551/2, Kt. 576/3, Kt. 602, Kt. 607, Kt. 646, Kt. 741/2, Kt. 743, Kt. 1134/23–40, Kt. 1171, Kt. 1885, Kt. 3381, Kt.a. 152.

⁷ „In dieser 'Blütezeit' ist die Häufigkeit der Bibelzitate sowie der Anspruch der Autoren, für jedes beobachtete Phänomen eine theologische Erklärung zu finden, besonders stark ausgeprägt. Dadurch ist diese Phase besonders geeignet, um an ihr das Verhältnis zum naturwissenschaftlich-empirischen Denken und Methoden einerseits und traditionell-theologischer Orientierung

műveiben, kapcsolatrendszerében, ahol markánsan érvényesül Christian Wolff tanrendszere, amiben pedig a theologia naturalis és a theologia revelata meghatározó jelentőségű. Megállapításai szerint már az 1720–30-as években Wolff nyomán jelen van mind ez Lázár Jánosnál.

Több munka háttérében húzódhat, sőt minden bizonyos húzó-dik is Wolff metafizikájának átfogó ismerete, benne a theologia naturalisszal [...] Wolff tehát nem akart a teológia megújítója lenni, de metafizikai vizsgálódásai elkerülhetetlenül lecsapódtak a teológiában, illetve logikai kutatásainak eredményeit a bibliai hermeneutikára is kiterjeszhetőnek tekintette. Mindkét szál a theologia naturalis és a theologia revelata ütközési pontjába vezetett. [...] Isten olyan világot teremtett, kiválasztva a legtökéletesebbet a lehetségesek közül, amelyben rend uralkodik, és ez a rend kiterjed a megismerhetőségre is, eszközeiben és technikájában egyaránt. Ez utóbbi pontosan strukturált folyamat, alapját a logika képezi, majd [...] végpontján a theologia naturalis áll. Tehát a teremtett világ megismeréséből következhet Isten megismerése a lehetséges mértékben, mert a teremtés aktusának helyes voltából az is következik, hogy Isten pontosan kijelölte azokat a határokat, mégpedig a megismerendő objektum, valamint a megismerő szubjektum kondícióinak függvényében. Ennek következtében a theologia naturalis képes eljutni a megismerésben addig, ameddig csak el lehet jutni. [...] Ez a pont a theologia naturalis és a theologia revelata határa, [...] A wolffi életműben számos helyen megfogalmazott tétel szerint a kinyilatkoztatás által és a kritikai teológia eszközeivel megszerzett istenismeret nem áll elentétben egymással, sőt a kinyilatkoztatás hiteles kijelentései Istenről mintegy próbakövei a kritikai teológia eredményeinek, hiszen a kettő nem állhat elentétben egymással, mivel mindkettő Istentől ered, [...] Ameny-

und Argumentation andererseits zu verdeutlichen und damit das Program der Physikotheologie zu analysieren [...].” STEBBINS 1980, 17.

nyiben a két közelítés eredményei eltérnek egymástól, ez egyik oldalról (theologia naturalis) a metódus hibáiból, a másik oldalról (theologia revelata) a kinyilatkoztatás interpretációjának téves voltából ered, azaz kontroverzia támadhat, de nem a két teológia, hanem csak az interpretátorok között.⁸

Ez a tudományelméleti pozíció magyarázza azt a meglepő eljárást, hogy a fizikoteologizmus számos jelentős szerzője választott természetismereti témáját mindig – lazább, szorosabb – teológiai kontextusban tárgyalja, amelyet már műveik címében (Theologie/Theologia) kifejeznek. Így olvashatunk teológiai nevezett monográfiákat a hidroteológiáról, a természetben gyulladó, izzó tűzről, villámlásról és mennydörgésről, az égitestekről, a legkisebb kagylós állatokról, a hó és havazás erejéről, titokzosságáról, szépségéről, a madarak sokaságáról, a rovarokról, kőzetekről, csigákról és férgéről, a Nap nagyszerűségéről és hatalmas erejéről, a halakról, a félelmetes földrengésről, a szöcskékről, sáskákról, méhekről, a fákról, a selyemhernyóról, vándormadarakról.⁹ Az áttekintett művek már címükben kifejezik a természetismereti szándék mellett a Teremtő csodálatára való felhívást, az érzelmi elragadtatást és a teremtményekben való esztétikai gyönyörködést.

Nem is mulasztják el a szerzők hangsúlyozni, hogy munkájuk a theologia naturalis eszközeivel az istenismeret megszerzésére, tökéletesítésére irányul: zur Erkaentniss Gottes, zur wahren Erkenntniß Gottes, Erkaentniß der Allmacht und Weisheit, der Guete und Gerechtigkeit des großen Gottes. (Ezt láttuk korábban Schuchzer műveinél is: cognoscenda, admiranda, movenda.) Ezért ismételtetik folyamatosan: Vollkommenheit (tökéletesség),

⁸ FÖLDESI 2016.

⁹ A következő szerzők művei tartoznak ebbe a kategóriába: AHLWARDT 1746; CHEMNITZ 1760; DERHAM 1732; FABRICIUS 1732a; FABRICIUS 1734; HEINZE 1735; KALM 1754; LESSER 1735; LESSER 1738; LESSER 1744; LESSER 1753; ZORN 1737; ZORN 1742/1743; WALPURGER 1748; SCHIRACH 1767; ROHR 1749; RATHLEF 1748-1750; PREU 1772; MENNANDER 1751.

15. kép. Zorn, J. H. *Petino-theologie*, 1742

himmlisches Vergnügen in Gott (himnikus gyönyörködés Istenben), Die Menschen zur Liebe und Bewunderung ihres Schoepfers anzuzufammen/zu ermuntern (az emberek ösztönzése/felgyújtása a Teremtő csodálatára és szeretetére), a kevésre becsült rovarokon keresztül élő megismerése és csodálata a bölcs mindenhatónak; jósága és igazságossága a nagy Istennek, a madarakon keresztül; a dicsőségteljes teremtő magasztalása a csodálatos méhek által. A Künste und Wissenschaften zugebracht, vagyis a tudományos megismeréssel és a művészet többletével közelítenek témájukhoz a szerzők, amit nem is akarnak elleplezni. Az így született írások sajátos keveredést mutatnak: részben a tudományos

értekezés jellemzi azokat, azonban rajongó érzelmekkel azonosulnak is tárgyukkal, másfelől pedig – különböző mértékben – kegyességi-liturgikus műfajok irányába alakítják művüket, mert a természetismeret igazságait hitigazságként is akarják értelmezni, összetartozásukat tudatosítani. Így az sokszor átlép a prédikáció, könyörgés, áhítat, gyülekezeti ének jellemzőinek irányába (Abendstunden, Andechtige Betrachtungen, Predigten ueber Naturtexte, Katechismus der Naturlehre, Gesangbuch), törek-szenek is arra, hogy minél inkább polifon jellegűek legyenek: ezért alkalmaznak vizuális effektusokat, metszetek tömege kerül a kiadványokba, különösen a makro- és mikrovilág ábrázolása, lenyűgöző szépségének bemutatása a céljuk. Sok esetben pedig gazdag paratextusrendszer csatlakozik a főszöveghez, amelyben gyakori a terjedelmes verses ajánlások alkalmazása, de az értekező szövegbe is sokszor – maguk a szerzők – illesztnek rokon témájú versbetéteket, ezek között is feltűnően sok a zoltár-idézet vagy átdolgozás. A fizikoteologizmus így a természetismeretet és általa a természet jelenségeit sajátos módon szakralizálja, de a természetismeret/természettudomány egyre növekvő szak-tudományi autonómiájával ugyanennek a lebontására is töreked-het. Ennek a modellnek a szerkezetében ugyan létezik egy lap-pangó, rejtőzködő, olykor erősödő polaritás, azonban hosszú időn keresztül – a 18. század nagy részében – feltétlenül törekednek egyensúlyban tartására, megelőzni a dichotómia kialakulását.¹⁰

¹⁰ „Entscheidend ist die positive Zuwendung zur überprüf-baren Naturerfahrung, zum Vergleich der beiden Erkenntnis-sphären Natur und Glauben und ihrer endgültigen Zusammenschau als zweierlei Ausdruck ein und der gleichen Wahrheit. Glaube und Natur bilden also keine Pole (geschweige denn Gegensätze), sondern sind prinzipiell als Einheit erlebbar. Denn wenn die Empirie ohne Glaubensausrichtung zu verurteilen ist, weil sie allein keine Zielrichtung gibt und einzelne Fakten nicht sinnvoll miteinander zu verbinden vermag, stellt auch der Glauben allein – d. h. ohne Verbindung mit einer eigenen konkreten Naturerfahrung und mit einer persönlich erlebten Wirklichkeit – keine ganzheitliche Erfahrung von Gott dar und kann sogar die Gefahr des Aberglaubens in sich bergen. *Das Individuum muß die Welt für sich erfahren, um sie für sich zu gewinnen. Die Naturerfahrung ist für den gläubigen Christen nicht anders als das Gespräch ist mit seinem Schöpfer.* Die Bereitschaft zu diesem Ge-

A korszak ennek sok-sok változatát teremti meg, bár a polarításban rejő feszültség növekedhet, a modell sok esetben labilisan bizonyul.¹¹ Héczei kézírata nem jelöli meg forrásait, hogy az diktátum vagy másolat, amit maga szerkesztett. Tömören összefoglalja a theologia naturalis lényegét: eszerint az olyan tudomány, amely az ember gondolkodásának észszerű alapelvei által bizonyítja azt, amelyet Istenről, tulajdonságairól és műveiről megismerhetünk és kell megismerni. A theologia naturalis nincs elmentmondásban a theologia revelataval és fordítva. A theologia naturalis éppen úgy, mint a revelata, ugyanazt a teremtőt, magát Istent ismerik meg.¹² Az R 449/d jelzetű kézirat 1752-ből származik, kilenc kivonat vagy diktátum olvasható abban. A *Historia Astronomiae* voltaképpen teljes csillagásztörténet, amely határozottan elválasztja az astrologiától: különösen részletes a 18. század első felének bemutatásában. Ennek során bemutat szerzőket, műveket (voltaképpen bibliográfiát készít!), obszervatóriumokat jellemez. Sokszor hivatkozik Derhamre, megfigyeléseire: Guvil. Derham per telescopium. Az *Observationes Physicae* a theologia naturalis érvrendszerét vonultatja fel a természetismeret eredményeivel kontaminálva. Itt is felbukkan a korszak rejtélyes sejtelme, miszerint lehetséges, hogy a bolygókon vagy a távoli csillagokban lehet élet és élhetnek talán emberek is!¹³ Jakob Odé (1698–1751) az irányzat jelentős holland képviselői közé tartozott, *Observationes metaphysicae* című diktátuma került be-

spräch ist somit eine Pflicht, die nicht vernachlässigt werden darf.” STEBBINS 1980, 51–52.

¹¹ A kérdéskör hatalmas filozófia- és teológiatörténeti szakirodalmából mindössze egyetlen összefoglalásra hivatkozunk: EHRHARDT-REIN 1996, ennek a *Zur theologia naturalis: Weltbild und Gotteserkenntnis* c. fejezete (36–42) vizsgálja a kérdéskör tág kontextusát.

¹² „De Theologia Nat. in genere. Theologia Naturalis est scientia ex humanae rationis principiis demonstrans ea, quae de Deo, attributis, operibusque eius cognosci pussunt et debent.” HÉCZEI 1751, 78/a. „Naturalis Theologia revelatae non repugnat et vicissim. Theologia Naturalis perinde revelata eundem Auctorem, ipse Deum cognoscunt.” Uo., 84/b.

¹³ HÉCZEI 1752, 95/b–97/b. Mindeddig még nem sikerült nyomára bukkanni, hogy ez a sejtlem hogyan terjedt el a fizikoteologizmus szerzőinek körében.

le Héczei gyűjteményébe, amely a közelmúlt és a kortárs szerzők szemléje alapján tekinti át választott tárgyát, bár leginkább a csillagászat érdekli.¹⁴

Az R 197 jelzetű kézirat 1755-ből származó diktátum, amelyet Héczei Debrecenben Szathmári Paksi István professzor előadásai nyomán készített *Theologiae Revelatae* címmel, így az tulajdonképpen Szathmári Paksi művének is tekinthető.¹⁵ Szathmári Paksi István a korszak meghatározó debreceni professzora,

¹⁴ Uo., 98–140.

¹⁵ A kézirat vonatkozó része: Sectio Quarta Scriptorum Polemici Speciales, sive contra singulos veritatis inimicos scribentes. Contra Atheos. A bemutatott szerzők pályafutását, működését áttekinti, műveiket méltatja, tartalmukat röviden ismerteti, mindehhez nyilván valamely forrásmunkát használhatott fel, több esetben pontos bibliográfiai adatokat közöl. A felsorolt szerzők: Johann Albert Fabricius, az angolok közül: Robertus Boyleus, Gilbertus Burnetius, Ant. Collinus, Johann Tolandus. Georg Johann Vossius, Franc. de Salignac de la Motte Fenelon, Guilielmus Derhamus (fizikoteológiai művei közül többet felsorol, külön kiemeli a tizenhat prédikációt: Composuerat 16. Conciones annis 1711 et 1712), Bernardus Nieuventyt, Johann Wesselius, Daniel Maichelius, Theod. Hornius, Johann Jacob Scheutzerus (*Huius pater dedit Physica Sacra 4. Volum. in 4°*), Julius Bernardus Rhor Phyto, Fridericus Hoffmannus, Laurent. Heilserus, Sturmius Thümmigius, Johann. Henr. Zornius, Isacus Jaquelotius, Richard Bentlejus, Johann Franc. Buddaeus, Samuel Parkerus, Johann Christianus Koccherus, Jacobus Abadius, Paulus Pomianus Pesarovius. Külön részletezi Robertus Boyleus alapítványát, amelyet az ateizmus elleni művek és szerzők megsegítésére szánt. Richard Bentlejus esetében azt is tudja, hogy ő volt a megteremtett alapítvány első támogatója: „Richard Bentlejum Anglus, qui primus est fundatione Boyleana, et contionibus refutavit Atheos, ex quibus deinde Libellus natus est in 8-o Latino illud opusculum vertit Dan. Jablonskius concionator Beroliensis anno 1698. Titulus est: Stultitia Atheismi.” Ezt a körülményt W. Derham esetében is említi, mint aki ennek az alapítványnak elnyerte a támogatását: „[...] testamentum fecit, quo legavit insigne summa capitale, ex cuius foenore 100 Librae Sterlingicae /: prope 1000 Flor. darentur illi Theologo, qui per 8 annum nervosis & elaboratis coenibus veriss. relig Christianae affereret, & Doctorum iudicio probaretur. [...] Fuit [ui. Derham] Autor theologus, Anglus, unus ex illis qui fundatione Boyleana praemio acceperunt.” SZATHMÁRI PAKSI 1755, 40–49. Ismeretes, hogy ez az alapítvány nagyban segítette a fizikoteologizmus szerzőit, műveik megjelentetését Angliában, de a kontinensen is, *voltaképpen az irányzat iskolává, irányzattá szervezését ösztönözte*. A felsorolt kiadások többsége a 18. század első harmadából, feléből származik, vagyis Szathmári Paksi jól ismerhette a kortárs, közel-kortárs szakirodalmat, jelentős részükkel talán maga is rendelkezett.

akinek (kézirat) művei között lépten-nyomon rábukkanunk a fizikoteologizmus nyomaira, vázlatosan vagy részletesebben kifejtve. Hatása igen nagy volt, hiszen tanítványok sokaságának látásmódját alakította Debrecenben, de Sárospatakon is, kéziratos másolatok készültek és maradtak ránk nagy számban. A theologia naturalis értelmezése jelentős terjedelemben szerepel. Lépten-nyomon a kortárs külföldi szakirodalomra hivatkozik, köztük német, latin, francia, angol nyelvű alkotók műveire, vagyis a legjobb szerzők alapján tájékozódott.¹⁶ Pedig a természeti ismeretek szükségesek és hasznosak Isten észszerű bizonyításához, semmi esetre sem jelentéktelenek azok – foglalja össze gondolatmenetét.

Az R 169-es jelzetű kézirat a Nagykönyvtár állományában található Debrecenben, 1750 körüli diktátum. Vagyis valaki az itt tanulók közül hallgatta egyik professzorának előadásait és annak lejegyzése a kézirat. (A lejegyzőről és a professzorról biztos információnk nincs.) Címe: *De Theologia Naturali in genere*. Kezdő mondata tömören összefoglalja a theologia naturalis korabeli értelmezését: „Theologia Naturalis est scientia ex humanae rationis principii demonstrans ea, quae de Deo attributis, operibusque eius cognosci possunt et debent.” Vannak, akik az emberi test felépítésében vélik bizonyítva felismerni Isten művét: pl. Galenus, Hoffmannus számára a haj, szív a lenyűgöző bizonyíték, mások a csillagászatban (Derham), fizikában (Niventis) találják meg ugyanezt. Meggyőződése, hogy alapos természetismeret nélkül nincs igazi istenismeret (cognitio Dei). Ez nemcsak hasznos lehet az ember számára, de a természetismeret a teremtés csodálatához is elvezet minket, amely áhítat és folyamatosan átértzett érzelmek forrása is. Ez a gondolat a fizikoteologizmus irodalmi ábrázolásának fontos mozzanata, amely a művészi kifejezés bátorítója és serkentője. A mi korszakunkban mindez egyre inkább rendelkezésünkre áll, amelyet meg

¹⁶ „Naturalis Theologia est Scientia de Deo eiusque operibus et cultu ex naturali lumine rationis recita, ita Deum ex operibus suis cognoscere queat, conscientia testis est.” HÉCZEI 1755, 2/b. „Necessitas tamen et utilitas naturalium de Deo et Ratione notitiarum haud exigua est.” HÉCZEI 1755, 4/a.

kell osztanunk másokkal is, hogy megismerjék és átélhessék ezeket az eredményeket. Nyomatékkal hangoztatja, hogy a theologia naturalis nem tagadója vagy gyengítője a theologia revelatanak, hanem megerősíti és árnyalja azt.¹⁷ A theologia naturalis látásmódja nyomán felszabaduló, átélt érzelmek sokasága a kegyességnek gazdag serkentője és táplálója, sok alkotó munkásságában megfigyelhető ez a jelenség. Számos pietista spiritualitású szerző műveiben jól kitapintható a fizikoteologizmushoz fűződő érdeklődés és fogékonyság. S. J. Baumgarten esetében egyenesen a megismerés (tkp. az istenismeret) pátozának nevezi a kutatás.¹⁸ Számos kegyességi műfajban is (prédikáció, áhítat, szentírásmagyarázat,

¹⁷ „Quanta vero Theologiae Naturalis prae caeteris disciplinis sit praestantia id etiam demonstrare difficile non est. Quaecunq[ue] enim mens oculisque noster intra vel extra si posita cernit, nihil nisi cuncta auctorem Deum monstrant, ex suisq[ue] bonitatem, sapientiam, intellectumq[ue] infinitum notant. Certe ex omnibus quae mens repetitus disciplinis Th. Naturalis veritates tanquam conclusiones dici possunt. Id quod et nos huc usque in Physicis fecimus. Deus autem nihil frustra hominibus concessit, sed in usus certos sane adparet omnes in Universum homines Deum non solum cognoscere posse, si ad mentem attendant, sed quoniam cognoscere possunt id etiam efficitur de uniuscuiusq[ue] officio esse ut adsequatur. Cur enim alio finis tot res admirandas, tot animalia, tot plantas, tot diversas terras circum nos posuit quorum tamen bene multorum tantum abest ut utilitatem capiamus, ut potius ea nobis noceant, nisi ut hoc ipsum ex his quantus sit probe intelligamus. 9: Efficitur, igitur Th. Naturalem revelate non repugnare. [...] Quum autem nostrae aetate tanto studio summi viri omnes disciplinas excoluerunt, tanto plura hodie suppetunt argumenta, ex quibus aeterna Dei sapientia aestimatur et fines Th. Naturalis proferantur. [...] Theologia igitur revelata ea de Deo docet, quorum cognitio, vires naturae plane excedit, adeo ut illa plane ex rationis quem hauriri prorsus non possunt, nec is se et per se educi, quae tamen ea quae naturae lumen docebat, non solum confirmat, sed etiam illustrat, [...]. *Quanquam igitur Theologia Naturalis verum de Deo docet, non tamen omne verum quod ad Deum et homines pertinet reperit.*” *De Theologia Naturali in genere* 1750, 4/a.

¹⁸ „Baumgartens Verhältnis zur Natur ist eher durch *Erkenntnispathos als durch Frömmigkeit geprägt*. [...] In den Predigten kommen Natur und Schöpfung vor allem in Bildern zur Sprache, die geistliche Inhalte verständlich machen sollen, wobei Baumgarten auch um die Grenze solcher Umschreibungen weiß. [...] Die Beziehung des Menschen zur Natur wird weitgehend rationalisiert, und auch innerhalb des Glaubensvollzuges, istrumentalisiert: Die Natur ist ein Bild für das geistliche Gnadenreich, die Geschöpfe sind Mittel zur Erkenntnis und zur Verehrung Gottes.” EHRHARDT-REIN 1996, 120–123.

zsoltárköltészet homiletikája, liturgikus énekköltészet) érvényesül ez a látásmód, ami mutatja az erős interdiszciplinaritást, de a kegyességi műfajok és természetismereti törekvések határátlépéseit is. Különösen a hallei pietizmushoz kapcsolódó szerzők esetében figyelhető meg ez a folyamat: S. J. Baumgarten, J. S. Semler, J. A. Nösselt, A. H. Niemeyer, J. Lange műveiben.

Még egy kéziratot érdemes megemlíteni, amelyik a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában maradt ránk: Mussenbroek, Praeliminaria de algebra, Auctor hujus Logisticae e Petro Mussenbroek, Prof. Ultreajecteus, 1736.¹⁹ A diktátum készítője Szentpéteri Jónás (1702–1759), aki hosszabb ideig folytatott külföldi tanulmányokat: Utrechtben a bölcseletet, Halleban pedig az orvostudományokat tanulta; tízévi külföldi vándorlás után visszatért hazájába és gyakorló orvos volt Losoncon, Rimaszombatban és Tokajban.²⁰ Korának számos híres tudósával került kapcsolatba, közülük többen is a fizikoteologizmus nagy hatású képviselői voltak. Ránk maradt Album Amicorum, ami jól mutatja ezt a széles kapcsolatrendszert: a bejegyzők között találjuk Pieter van Musschenbroek-ot, Jakob Odét, Petrus Wesselinget. Musschenbroek professzor és Jakob Odé rendkívüli hatású volt, később Szőnyi Benjámin is hallgatójuk volt Leidenben.²¹ Szentpéteri 1739-ben, Utrechtben megvédett disputációját doktori értekezéssé bővítve 1741-ben jelentette meg Magdeburgban, ajánlása hollandiai professzorainak szól: Musschenbroeknak, Odének és Wesselingnek.²² Szentpéteri tanulmányai, érdeklődési köre, nem-

¹⁹ Jelzete: Kt. 407. Megjegyzendő, hogy a nyomtatott kéziratkatalógus (Börzsönyi 1986, 83.) tévesen azonosítja a szerzőt, az valójában Szentpéteri Jónás és nem János.

²⁰ Az *Inscriptiones Alborum Amicorum* adatai szerint rendkívül kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszere volt, időzött Groningenben, Franekerben, Utrechtben, Leidenben, Harderwijkben, Brémában, Frankfurt/Oderben, Berlinben, Halleban.

²¹ Debrecenben és Sárospatakon közel húsz kötet van meg a művei közül, mindegyik korabeli kiadás, az egyik debreceni példánynak Hatvani István volt a vásárlója. Jelzete: O1256 sz.

²² SZENTPÉTERI 1741. Az értekezés szemlélete számos vonatkozással kapcsolódik a fizikoteologizmus látásmódjához, felsorolt forrásainak jelentős része is innen származik.

zetközi kapcsolatai azt bizonyítják, hogy a fizikoteologizmus jelen volt a medicinális tudományokban is, hiszen azok a kor tudományszerkezetében nem különültek el egymástól, még mindig szoros interdiszciplináris szövevényt alkottak. Maguk a kortársak is így értelmezik ezt az interdiszciplinaritást, az ajánló versek, különféle paratextusok – akár a magyar, akár kortárs külföldi tollából – sokszor utalnak erre. (Ezért a később „orvostörténeté” önállósult tudomány aligha tekinthetne el ettől a tényről, amely a fizikoteologizmus szemléletéből, látásmódjából származik a 18. század évtizedeiben.) A már korábban emlegetett Szathmári Paksi Pál munkássága is ezt bizonyítja sokrétűen, ezért is lenne érdemes ezzel a perspektívával újraolvasni és átvizsgálni Weszprémi István munkáit, különösen a *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia* című nagy áttekintését.²³

²³ A német szakirodalom már korábban is figyelmeztetett erre az interdiszciplinaritásra, ahol a fizikoteologizmus irányzatába a medicinális tudományok is beleértendők, sőt maguk is annak részeként értelmezik tudományi törekvéseiket. Erről ír Sara Stebbins: „Von ihrem biographischen Hintergrund her sind die Physikotheologen eine sehr heterogene Gruppierung; weder teilen sie den gleichen kulturellen Lebensraum, noch werden sie an den gleichen Stätten ausgebildet, noch gehören sie einer einzigen Berufsgruppe, oder einer gemeinsamen Glaubensgemeinschaft an. [...] Es sind darunter neben Naturwissenschaftlern und Theologen auch Ärzte, Juristen, Ratsherren, Schulmänner, ja sogar ein adliger Gutsbesitzer.” STEBBINS 1980, 11–12. Részben érintkezik gondolatmenetünkkel Balázs Mihály tanulmánya, amely az 1750-ig terjedő korszakban vizsgálja a Philologia Sacra változásait, jellemzőit a magyar protestantizmuson belül, Bod Péter egy művének (*A Szent Bibliának históriája*) tanulmányozása során. A szerző előtanulmánynak tekinti értekezését, indokoltnak látja majd a későbbi részletes kutatást ebben a tárgyban. Néhány szerzőt megnevez Bod Péter forrásaként, közöttük Johann Albert Fabriciust is. (BALÁZS 2016.) Róla elmondható, hogy a hamburgi fizikoteologizmus köréhez tartozó kiemelkedő alkotó volt, akinek *életművében együtt vizsgálható a Philologia Sacra sajátosságainak érvényesülése a fizikoteologizmus jellemzőivel. Fabricius igazán jó példa arra, hogyan interferál a fizikoteologizmus a szentírás-értelmezés változásával, exegetikai módszereivel, vagyis a Philologia Sacra tartalmának, értelmezésének, módosulásának folyamata tetten érhető.* Mindez számos más kortársa esetében ugyanígy bizonyítható és gazdagon szemléltethető a 18. század nagy részében, amit a korszak teológiai gondolkodása a theologia naturalis és a theologia revelata fogalompárjával ír le. (PETERSEN 2004, 39–41: Der Hamburger Kreis, 107–158: Thematik und Inhalt der physikotheologischen Schriften von Johann

Albert Fabricius.) A nemzetközi – különösen a német – kutatás erre vonatkozólag már jelentős eredményekkel rendelkezik, ehhez hasonló vizsgálati irányra itthon is szükség lenne, amihez Balázs Mihály tanulmánya fontos ösztönzést adott. Az is látszik azonban – éppen Fabricius példája nyomán –, hogy ebben a kérdéskörben megkerülhetetlen a fizikoteologizmus bevonása a széles körű vizsgálatba, itt azonban meg kellene szólalni a hazai egyház- és teológiatörténeti diszciplínáknak is, keresve a nemzetközi kontextust.

III.1 ALAPFOGALMAK ÉRTELMEZÉSE

Már a 18. század harmadik, negyedik évtizedétől nyomon követhető egy meg-megújuló vita a teológiai szakirodalomban a *theologia naturalis* és *theologia revelata* jelentőségéről, kapcsolatukról, azonosságukról vagy éppen lényegi eltérésükről, ellenkező értelmezésükről. Az ekkoriban Svájcban és Hollandiában tanuló Maróthi György is találkozott ezzel a jelenséggel és tudatosan igyekezett tájékozódni. Ennek bizonyítéka egy vasos kolligátum, amelyet 1742-ben szerkesztett egyetlen kötetbe Maróthi már itthoni tartózkodása során.²⁴ A kötetben szereplő disputák, doktori értekezések nagyobb része ebben a tárgykörben született, azok Zürichben, Franekerben jelentek meg; a szerzők jelentős része Maróthival kapcsolatban volt, mert a címlapjukon szereplő bejegyzés szerint tőlük kapta ajándékba.²⁵ A következő címekkel találkozunk: *Dissertationis de Recentiorum Quorundam eruditorum praeposteris adversus Incredulos Disputandi Methodis Pars Prima, Secunda; Meditationis de Causis magis, magisque, invalescentis Incredulitatis*, Pars I-II; *De revelationum Divinarum modo et gradibus*. A hitetlenség egyre jobban és jobban elharapózó (*de Causis magis, magisque invalescentis Incredulitatis*) oka-

²⁴ A Református Kollégium Nagykönyvtárában, Debrecenben F301 jelzet alatt található, a bejegyzés szerint: Georgius Marothi compingi curavi, A. M. DCCXLII.

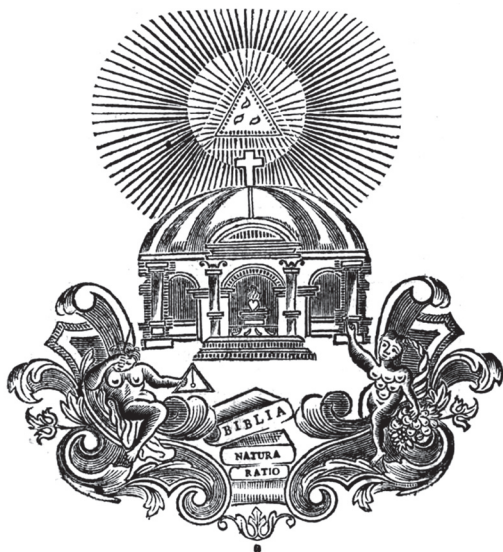
²⁵ A bejegyzések így hangzanak: 3. Donum Celeberrimi Auctoris a. d. XII. Kal. Sextil 1736; 9. Donum Celeb. Auctoris, Franeker, 21. Donum Celeb. Auctoris, Franeker, 26. Donum Celeb. Auctoris, Tiguri, 28. Donum Cel. Auctoris. A kötetben 31 disputáció olvasható.

iról szólnak a disputák. Az incredulus kifejezés ezekben a disputákban, értekezésekben azokra a „hitetlenek”-re vonatkozik, akik kétségbe vonják a theologia naturalis súlyát, jelentőségét a theologia revelata mellett, lebecsülik a természetismeretnek az istenismeretben játszott szerepét. Ugyanakkor a kettő egyensúlyát tartják csak elfogadhatónak, mert bármerre is billen az egyensúly, a hitetlenségbe hanyatlik a Religio Christiana.²⁶ Kettős kinyilatkoztatása van Istennek: a teremtésben, a teremtett természetben, és a gondviselésnek a Szentírás szavaiban.²⁷ Vannak olyanok, akik a kinyilatkoztatott vallást és a természeti vallást végül is elfogadják, természetesen amennyire Krisztus és az apostolok tanítását tekintetbe veszi, de a csodákat és a misztériumokat elutasítják. A disputációk és doktori értekezések rendkívül korszerű és széles körű nemzetközi szakirodalomra támaszkodnak. Maróthi György kolligátuma egyben bizonyítja, hogy a nyugat-európai teológiai, kulturális folyamatok, eredmények, problémák nagyon gyorsan eljutottak a magyar közegbe, szinte azokkal egy időben érkeztek és hatottak.²⁸

²⁶ 28/32: „Qui religionem ipsam, ore, aut scriptis, impugnant, vel religionem universam, i. e. Theologiae Naturalis, et Revelatae principia omnia falsi suspecta habent, vel partem duntaxat utriusque repudiant. Et respectu quidem Theologiae Naturalis, sunt qui ipsam divini Numinis Existentiam impugnent.”
25: *De revelationum Divinarum modo et gradibus*, Zürich, 1736: Duplex revelatio: In operibus Naturae, Creationis ac Providentiae altera, altera in Verbo. 28/34: „Dantur autem multi, qui praecipua Theologiae Naturalis capita admittunt, at Revelatione quadam divina opus esse prorsus inficiantur, adferentes, rationis rectae de Deo decreta sufficere, ad cultum Deo placentem instituendum. Sunt denique, qui Revelationem, et Religionem Naturalem admittunt nimirum quantum ad praecepta Christi, et Apostolorum spectat; at miracula et mysyteria explodunt.”

²⁷ Uo., passim

²⁸ A következő disputációk tartoznak ebbe a sorba: KLINGLER 1739; STEINER 1740; ZIMMERMANN 1739–1743; LAVATER 1736.

16. kép. Metszet Cuno könyvéből²⁹

Az irányzat több szerzőjénél is találkozunk egy fontos gondolatmenettel. Eszerint az igazi theologia naturalis megszabadítja és megóvja az embert a káros hitetlenségtől és a vallásban a gyermekded hiszékenységtől, és felfed sok mindent, amivel korábban a tudatlanokat becsapták.³⁰ Itt a tudomány – vagyis a természetismeret – hiánya a forrása a vallási tudatlanságnak és a becsaphatóságnak vagy mások tudatos rászedésének; így a theologia

²⁹ CUNO 1750, 172.

³⁰ „Die genauere Natur-Wissenschaft befreyet und bewaehret auch die Menschen vor schaedlichen Aberglauben, und kindlicher Leichtglaebigkeit in der Religion, und entdeckt vieles, wodurch die Unwissenden vorherho betrogen worden, welches leichtlich koente bewisen werden, woferne ich an gegenwaertigen Orthe vor noethig befaende, eine und die andere Betruegerey der Heydnischen und Papistischen Pfaffen anzufuehren.“ (CARTHEUSER 1733, Vorrede)

naturalis a védelmezője és garanciája a tiszta religionak. (Ezt azért érdemes megjegyezni, mert sokszor a vallástalanság és ateizmus forrásának tekintették.) Arra is találunk példát, hogy a természetismeret, annak megszerzését az istenismeret folyamatában a hitre jutás fontos eszközének tekintik, a hitvallási iratokkal már-már azonos súlyúnak, olyannak, mint a katekizmus igazságait vagy az apostoli leveleket. A napi bibliaolvasáshoz hasonlítja (aus diesem grossen Buche taeglich Lectiones) a természet szorgos, folyamatos megismerését, így az üdvérték hordozójává, közvetítőjévé válik.³¹ A természetismeret megszerzése nemcsak öncél, bár azt az ember teljesítményének is kell tekinteni. A természettudomány érdeme az egyrészt, hogy az embernek közvetítse a természetnek és teremtőjének legteljesebb megismerését, másrészt pedig azt megmutatni, mennyire korlátozott az ember saját képessége. A természetismeret a keresztény ember számára nemcsak örömforrás (nicht nur Quelle der Freude) saját környezetében, hanem egyenesen kötelesség.³² A fizika (Physic) célja Istent megismerni saját teremtményeiben, egy kereszténynek a természet valódi ismerőjének kell lennie. Mert az ember feladata éppenséggel a Teremtő megismerése és dicsérete, nem lehet megbo-

³¹ „Die gantze Natur ist ein Buch Gottes, in dem wir fleißig lesen sollen. *Sie ist ein Catechismus, der uns die ersten Buchstaben von der Erkaentniss Gottes lehret, ein Brief, in welchem die Eigenschafften Gottes theils mit leserlichen, theils mit unleserlichen Buchstaben angeschrieben worden.* Ja die gantze Natur ist eine Schule, in welcher uns aus diesem grossen Buche taeglich Lectiones aufgegeben werden, Gott daraus zu erkennen.” LESSER 1735, Vorrede. S. X. Johann Georg Hoffmann *Kurtze Frage* című, katekizmus formájú művében olvashatjuk: „86. Frage: wessen soll sich ein Christ bey dem Anschauen der Sonen erinnern? (Antwort:) Des Herrn Jesu, der da ist die Sonne der Gerechtigkeit. Ma. IV.2.” STEBBINS 1980, 26.

³² „Da es Zweck der 'Physic' ist, Gott in seinen Geschöpfen zu erkennen, ist nur ein Christ in der Lage, wirklicher Naturkundiger zu sein. Denn die Naturbetrachtung ist für den Christen nicht nur Quelle der Freude an seiner Umgebung, sondern geradezu eine Pflicht. Wenn man auch zugesteht, daß unter den Heiden göttlicher Einfluß zuweilen, nicht zu leugnen ist, erreichen sie doch in diesem Punkt die angestrebten Ziele nicht. Weil die Aufgabe des Menschen schlechthin Erkenntnis und Lob des Schöpfers ist, kann man Heiden nicht entschuldigen, wenn sie diese Aufgabe vernachlässigen.” Uo., 38.

csátani, ha ezt a feladatát elhanyagolja.³³ A *Hamburgische Berichte* című periodika egyik fő orgánuma volt az irányzatnak, ahol a legjobb hazai és külföldi szerzők – németre fordított – értekezéseivel, szépirodalmi műveivel találkozhatunk, hiszen itt a szoros kapcsolat a teológia és természetismeret között állandóan kifejezésre jutott. A fizikoteológia tényleges, messzemenő teljesítménye abban áll, hogy a teológia számára a megismerésnek egy területét termékennyé teszi, ami addig természetismeretben legitim tudományforrás volt. Ez a megismerési terület abból nyeri a saját jelentőségét, hogy helyreállítja a harmóniát a Szentírás és a természet, a tekintély és a saját tapasztalás között.³⁴ A természettapasztalat a hívő keresztény számára nem más, mint egy beszélgetés a teremtőjével.³⁵ A világ fizikoteológiai átélésének/megtapasztalásának nem kell olvasmányként a könyvekbe zárva lenni, hanem ha saját funkcióját be akarja tölteni, naponta kell azt a közösség tapasztalatában átélni. Erre szolgál a mindennapi csoda (Das alltägliche 'Wunder'), amit nemcsak az olvasmányok tartalmából szerezhethetünk meg, hanem a természet naponta ránk gyakorolt élményéből, a teremtés csodájának minden dolgában megtapasztalni (man könne in jedem Ding das Schöpfungswunder erfahren). Ehhez nem feltétlenül a leghatalmasabbakon kell ámulnunk, amelyek felfoghatatlan távolságban léteznek tőlünk, hanem az előttünk lévő legkisebb teremtményeken:

³³ „Weil die Aufgabe des Menschen schlechthin Erkenntnis und Lob des Schöpfers ist, kann man Heiden nicht entschuldigen, wenn sie diese Aufgabe vernachlässigen.” Uo., 38.

³⁴ „Die eigentliche Leistung der Physikotheologen besteht weitgehend darin, daß sie einen Erkenntnisbereich für die Theologie, die bis dahin dem Naturstudium als legitimer Wissensquelle eher skeptisch gegenüber gestanden hatte, fruchtbar machen. Dieser Erkenntnisbereich gewinnt für sie seine Bedeutung daraus, daß er die Wiederherstellung einer Harmonie zwischen Schrift und Natur, Autorität und eigener Erfahrung ermöglicht und ebenfalls auf normative Regelungen des menschlichen Handelns hinweist.” STEBBINS 1980, 24.

³⁵ STEBBINS 1980, különösen a *Bedeutung der Naturforschung für den Glauben* (34–38) és a *Der Wissenschaftliche Austausch* (48–52) című fejezetek vonatkozásnak erre a kérdéskörre.

Gott ist auch im kleinen groß:
Thierchen, welche kaum zu schauen,
Kan der Allmacht Wollen bloß
Unbegreiflich kuenstlich bauen;
Glieder, die unsichtbar, zart,
Sind doch fest und starcker Art.³⁶

Ez az alltägliche 'Wunder' azonban sajátos, mivel kialakulásában, megteremtődésében jelentős szerepet játszik az empirikus, megfigyelésen és természettudományos ismeretek elsajátításán, szorgalmas tanuláson nyugvó tapasztalat. Azonban ennek a folyamatos keresése, felhalmozása, használata az empirikusan megismert természeti valóság fölé emeli a befogadót, a megismerés eredményei összegeződnek benne és intellektuális, érzelmi elragadtatást váltanak ki belőle, ami emocionális és esztétikai kifejezési képességeit is megsokszorozza. Voltaképpen a *cognoscenda* és *admiranda*, *movenda* hármassága rajzolódik ki. Azonban vannak olyan szerzők, akik bíznak ugyan a tudós természetismeret intellektuális erejében, de szükségesnek tartják mindennek sokoldalú nyelvi, művészi igényű kifejezését, ehhez pedig a felékesített költői nyelv és a költészet a leghatékonyabb (*Das schmückende Gedicht*).³⁷ Ez részben önálló kötetekben jelenik meg, részben bőséges versbetétek formájában, de a terjedelmes paratextusok is szívesen szólaltatják meg a költői formákat.

³⁶ A. J. Zell *Erweckte Nachfolge zum Irdischen Vergnuegen in Gott* című verse Lesser *Insecto-Theologia* c. műve (1738) paratextusaként, Einleitung, S. 12. Még attól sem riadnak vissza, hogy a legegyszerűbb fűben és fűregben is Isten templomát lássák és tiszteljék: „[...] allgemeine Zufriedenheit mit allen Gegebenheiten der Natur und allen Anordnungen ihres Schoepfers stiften, jede Aussicht in Gottes Schoepfung froh und heiter machen, darinn einen unerschöpflichen Schatz fuer die wohlfeilsten und reinsten, fuer die wuerdigst und nutzlichsten Vergnuegen aufdecken, und dem Menschen *bey jedem Kraeutlein und Wurme den freudig anbetenden Ausruf* abzwingen: 'Hier ist Gott, und Gottes Tempel, hier unser grosser, liebender Vater.'” MUTSCHELLE 1785, Vorrede.

³⁷ A *Hamburger Berichten von Gelehrten Sachen* rendszeresen foglalkozik ezzel a kérdéskörrel, számos szerző fejt ki erre vonatkozó véleményét, többek között Brookes is gyakran megszólal.

Erre találunk példát J. A. Unzer, J. P. Gericke, G. M. Preus, D. W. Triller, A. J. Zell, B.H. Heinsius, F. C. Lesser műveiben, természetesen mindennek a szintézise Brockes költői életműve. Az embernek a természet szépségét és jóságát megfelelően, együttesen kell közvetíteni, felmutatni.³⁸

A fizikoteologizmus természetismereti törekvése magyarázza, hogy nemcsak a szónak, a nyelv erejének, a stílusnak, a szövegalkotásnak tulajdonít jelentőséget mondandója megjelenítésénél, hanem a képi ábrázolásnak is. Ezért is oly feltűnően gazdag metszetekben, képekben kiadványaik sokasága. (Erről már beszélünk korábban Scheuchzer műveinek tárgyalása kapcsán.) Mindez azonban következik a legszélesebb olvasóközönség megszólításának igényéből, amely nagyon tudatos törekvése az irányzatnak. F. C. Lesser *Testaceo-Theologia* [...], (Leipzig, 1744) című műve 168 csiga és kagyló kiváló minőségű metszetábrázolását tartalmazza. Az külön vizsgálat tárgya a szakirodalomban, hogy a természet láttatása igen gazdag vizuális képkultúrát hoz létre és működtet folyamatosan, amihez a nyugat-európai kiadók feltételei magas szinten adottak, fa- és rézmetszetek sokaságát alkalmazzák. Ezek látásmódja pedig a 18. században nagyon erősen kapcsolódik a barokk (olykor a rokokó) esztétikai elveihez, így ez fogalmazza meg sok esetben a fizikoteologizmus törekvéseit.

Már a 18. század közepén több önálló kötetet szerkesztenek, amelyek a fizikoteologizmushoz tartozó munkák annotált bibliográfiáját tartalmazzák. Mindez még tudatosabbá, szervezettebbé teszi az iskola szellemi önmeghatározását, segíti az irányzat követőinek tájékozódását. Ennek jó példája Julius Bernhard von Rohr *Physikalische Bibliothek* [...], 1754. című műve.³⁹

³⁸ VÖ. KETELSEN 1974.

³⁹ Rohr itt bemutatott, átdolgozott bibliográfiája már 1724–1728-ban megjelent: ROHR 1724–1728. A két kiadás címlapmetszete azonos. Balra egy könyvtárszoba belseje látszik, ahol egy tudós – bizonyára maga Rohr – ül és néz kifelé. Kívül, a könyvtárszoba előterében egy női alak ül, mezítelen felső testén öt mell látszik, ami a természet kimeríthetetlen gazdagságának jelképe már az antikvitás óta. (Ugyanezt látjuk felbukkanni a 16. ábra jobb oldali nőalakjánál is.) Körülötte könyvek hevernek, az egyik nyitott kötetben metszet látható, raj-

17. kép. Metszet Cuno könyvéből⁴⁰

ta növényi levelek, ez utalás Rohr *Pythotheologie, oder Theologie der Pflanzen* c. művére. Az allegorikus alak kinyújtott jobb kezével a háttérben látható természeti látványra mutat: a földön tájkép, folyóval, erdővel, sejtető állatokkal; az égbolton hatalmas viharfelhők látszanak, két villám lecsapni készül. Mindezek felett egy szivárvány íve ragyog, ami összeköti a kinti és benti világot. Ennek a kiadványnak egy példánya a mai napig megtalálható a SRKN gyűjteményében, jelzete: T 634. A possessorbejegyzés szerint az még a 18. század közepén került jelenlegi helyére. A *Pythotheologie* c. Rohr műnek is van egy példánya ugyanitt, hasonlóan 18. századi tulajdonosa volt, ő ajándékozta a pataki bibliotékának. (Jelzete: E 814)

⁴⁰ CUNO 1750. Az előző a theologia naturalis és revelata kettőségére és szoros egységére épül, a kinyilatkoztatás azonossága a természetben és a Szentírásban: „Der Mensch, das vernünftige Geschöpf, ist unstreitig verpflichtet, die herrlichen Werke seines Schöpfers, wovon er einige Wissenschaft zu erlangen Gelegenheit findet, mit Aufmerksamkeit und Bewunderung, mit Lust und Wohlgefallen zu betrachten, auch ihn darüber zu verehren und zu verherrlichen. Denn wozu hat der weise Schöpfer den Menschen mit Verstand und Vernunft ausgerüstet, das er vermögend ist, solche Werke mit Aufmerksamkeit zu

Az előbb áttekintett, összetett folyamatnak sok tekintetben összefoglalója Szőnyi Benjáminnak egy latin nyelvű verse, amely valamikor az 1760-as, 1770-es években született *De rerum Natura Fide Spectata* (A természetben lévő dolgoknak a hittel látható megítéléséről) címmel. A vers gondolatmenete a theologia naturalis és revelata kettősségére és elválaszthatatlan egységére épül. A hit és a megismerő értelem együttesen vonul végig a versen, amihez csatlakozik az átélt, nagyszerű érzelem, az istenismeret pátosza (Erkenntnispathos, *Ingenti clamant voce creata Dei.*) A teremtmények újabb és újabb lenyűgöző formáit veszi számba, amelyek azonban mind-mind a teremtő irányába mutatnak, létünk hatá-

beschauen, und ihre Menge und Grösse, ihre Schönheit und Nutzbarkeit zu bewundern? [...] Wir pflegen diese nicht ungewönlich in die Werke im Reich der Natur und im Reiche der Gnaden einzutheilen: und dieser Unterscheid ist an sich richtig und sehr wichtig. [...] Und eben diese können und sollen aus der Schrift überzeugt sein, daß Gott in diesen Werken seine Hoheit und Herrlichkeit, seine Heiligkeit, und Gütigkeit, seine Weisheit und Macht, gewiß nicht weniger deutlich offenbaret, als in den Werken des Reichs der Natur. [...] Sie können und sollen aus H. Schrift wissen, daß die Werke im Reiche der Gnaden, nach der weisen Ordnung Gottes, uns nicht eher und anders wirklich zum geistlichen und ewigen Wohlsein gereichen können, als wenn wir sie gehörig betrachten, erkennen und annehmen; anstatt daß die Werke im Reiche der Natur uns doch wohl zum zeitlichen und leiblichen besten dienen, wir mögen sie mit gehöriger Aufmerksamkeit betrachten oder nicht: und daß uns folglich die aufmerksame Betrachtung der Werke des Reichs der Gnaden weit unentbehrlicher sei, als die Betrachtung der Werke des Reichs der Natur.” 10, 14. A metset a 26. lapon, az elméleti megállapításokat összegező Vorrede után látható, annak mintegy illusztrációjaként is felfogható. Ez a rokokóba hajló kompozíció jól mutatja az eljárás lényegét. A négy mezitelen puttó közül az egyik a kezét a kinyitott Biblián nyugtatja, a másik kezében keresztet fog. A másik három kísérleti fizikai eszközökkel foglalatoskodik, egyikük mikroszkóppal tanulmányoz valamit, a második asztrolábiumot fog, a harmadik pedig egy állványon álló óriási távcsőbe néz nagy figyelemmel, amit az égboltra irányítottak, ahol együtt látható a Nap és a Hold. A jelenet háttérében dús vegetációjú háttér látszik, növények sokaságával, kertrészlettel. A kép aláírása: *Quantus, qui scripsit! Quantus, qui tanta creavit!* – {Mily hatalmas, aki írásba foglalta/kinyilatkoztatta! Mily óriási, aki azt a hatalmasat megteremtette!} A theologia revelata és a theologia naturalis jól ismert ikonográfiai megfogalmazása, képi szimbolikája van együtt a kompozícióban. Talán kissé szokatlannak, frivolnak tűnik, hogy ezeket a súlyos teológiai-tudományelméleti megállapításokat mezitelen puttók illusztrálják.

18–19. kép. Rohr bibliográfiája

rait ezek jelölik ki, ezek alkotják. Itt felbukkan a korszak másik sűrűn előforduló gondolata, a Scala naturae (a létezők láncolata), amely a teremtmények összefüggő sorrendjét valósítja meg és ismeri fel azt a gondolkodó ember.

{A mérhetetlen világegyetemet a hit erejével teremtettek hiszem, A világmindenség a hit erejével tanítja nekem Isten létezését. Ó, jaj, mily gyönyörű összefonódó rendbe (pulchro [...] ordine nexae) tartoznak a világ dolgai! Hatalmas, zengő hangon kiáltanak Isten teremtményei.⁴¹ Nem a véletlen, sem az ügyetlen,

⁴¹ Ebben a kiemelt két mondatban talán még Szent Ágoston *Vallomások* c. művének nevezetes részlete és látásmódja is visszhangzik, ahol Augustinus megszól-

lomha természet az eredete, létrehozója a természet dolgainak: A mindenható szellem értelemmel kormányozza a világmindeniséget. A világ díszje, a hatalmas, égető Nap, aranyló tűz, ami váltakozva az elűzött sötétiséggel, és hozod a nappalt, a Hold az éj királya, a Nappal szoros szövetségben összekapcsolva. A fényes nappal és a sötét éj a ti birodalmatokon nyugszik, de nem titeket, hanem rajtatok keresztül, mintegy az isteni hatalom lépcsőfokait imádom. A váltakozó éjszaka és a nappal bizonyosan az Istent adja hírül. Amikor vizsgálom, látom a csillagokat, a vilámoktól fénylő égboltot, csodálatba ejt és letérdelve imádom Istent.}

Immensum mundum per fidei vi credo creatum,
Mundus, per fidem me docet esse Deum.
Heu quam sunt quae pulchro Mundi res ordine nexae!
Ingenti clamant voce creata Dei.
Non his Fors, nec iners natura est rebus origo.
Omnipotens Mundum Mens ratione regit.
Orbis grande decus Sol frigans aureus ignis
Qui pulsus tenebris, fersque regis quae dies
Lunaque Noctis Rex arcto tibi foedere nexa,
Nox et Lux Vestro pendet ab imperio
Non Vos, sed per Vos ceu Scalam Numen adoro
Certe Deum alternans noxque diesque refert.
Sidera cum speculor claro fulgentia Caelo
Obstupeo et flexo poplite adoro Deum.⁴²

lítja a teremtett természet különböző részeit, jelenségeit, amelyeknek hálálkodó kórusa dörgő hangon ünnepli magát a teremtést és mindennek Teremtőjét. Liber decimus, 9: „Interrogavi mundi molem de Deo meo, et respondit mihi: Non ego sum, sed ipse me fecit. [...] Interrogavi caelum, solem, lunam, stellas: Neque nos sumus Deus, quem queris [...] *Et exclamaverunt voce magna: ipse fecit nos.*”

⁴² Sz:V, 165.

Kiemelt jelentősége van a bemutatott folyamatban Gombási Istvánnak, akinek prédikációs életműve önmagában is jelentős, ráadásul a speciális erdélyi viszonyok között lehetősége nyílt arra, hogy munkássága nyomtatásban is megjelenhetett.⁴³ A rá vonatkozó szakirodalom szűkebb értelemben egyháztörténeti szempontú, illetve prédikációelméleti megközelítésű. Bartók István két tanulmányban is vizsgálja műveit, főként a homiletika szempontjai szerint értékeli azokat.⁴⁴

1779-ben jelent meg Kolozsvárott egy válogatott prédikációkat tartalmazó kötete: *Egy néhány válogatott, és szükségesebb matériákra való Prédikáziók. Mellyeket Frantz és Német Nyelvekből Magyarra fordított, és holmi Jegyzegetésekkel meg-bővítve, közönségessé tett Gombási István*. A legelső prédikáció harminc lap terjedelmű, amely Iustus Kristóf Krafft, német kortárs szerző műve alapján készült.⁴⁵ Kizárhatjuk ennek gyülekezeti alkalmakon va-

⁴³ Marosvásárhelyen végezte tanulmányait, 1767–1769 között a marburgi és franeckeri egyetemen volt peregrinus, ahol megismerkedett a fizikoteologizmus irányzatával. Itthon református lelkészként több helyen is szolgált (Székelykeresztúr, Harangláb, Ótorda, Nagysajó, Borosbenedek, Harasztkeréki, Mezőmadaras, Márkóc, Nyárádkarácsonfalva), ötven nyomtatott prédikációja maradt ránk.

⁴⁴ BARTÓK 1985, 28–30; BARTÓK 2020, 223–230.

⁴⁵ Krafft, Justus Christoph (1732–1795) német református lelkész, teológus volt. Tanulmányait Hanauban, Marburgban és Göttingenben végezte. 1757-től lelkész Weimarban, Kasselben, Oberneustadtban és Frankfurtban. Jelentős prédikációírói tevékenységet folytatott, a korszak pietista gyülekezeti énekeit összegyűjtötte és kiadta. (*Kasseler Gesangbuch*, 1770). A korszakkutatás szerint a felvilágosodás és a korszak pietista ébredési mozgalmi közötti közvetítő volt. (Er gilt, wie Johann Caspar Lavater, als Grenzgänger zwischen Aufklärung und

ló használatát – részben terjedelme miatt –, de legalább ennyire ellene szól összetett tartalma, teológiai és tudományelméleti sajátossága; szerzője bizonyosan olvasmánynak szánta azt. Fontosságát azzal is kiemelte, hogy mintegy programiratként a kötet élére helyezte Gombási. Mindezt úgy tette, hogy a fizikoteologizmus rendszerének, teológiai-elméleti csomópontjait részletesen kifejtette és nagy nemzetközi szakirodalmat használt fel gondolatmenete során; magyar nyelven eddig ehhez fogható áttekintést nem olvashatunk. Alapvető gondolata a theologia revelata és a theologia naturalis kettősségére, illetve folyamatosan hangoztatott – minden körülmények között – szükséges egyensúlyára épül. A bibliai textus a zsoltárok könyvéből származik: Solt. CIV: 24. Melly nagyok a' Te munkáid Uram! Mindeneket böltsen teremtettél: Bé-tölt a' Föld a' te Jóságoddal! Korábban láttuk (és folyamatosan megfigyelhető), hogy a 104. zsoltár sokszor válik a fizikoteologizmus gondolatrendszerének biblikus hivatkozási alapjává.

Az Isten kétképen jelentette ki magát az Embereknek; úgymint a' Természetben, és a' maga Sz. Beszédében. Innen, Szerelmes Atyámfiai! nem helytelenül tulajdoníthatunk két Könyvet az Istennek [...] A' Természetnek könyve ez a' nagy minden, ez az egész Világ. Mellynek három levelei vagynak, t. i. az Ég, a' Föld és a' Tenger. [...] Kötelessége immár, Szerelmes Hallgatóim! minden Keresztyén Embernek, hogy szorgalmasan olvassa ez Isten két Könyveit, és nem illő, de nem is szabad, ezek közzül egyiket is a' másikért egészszen félre-tenni. Igaz ugyan az, hogy ez az utolsó, avagy a' Sz. Biblia az egyedül, a' melly meg-taníthat arra bennünket, mire kellyen legfőbb gondunknak lenni: t. i. mi-

Erweckungsbewegung.) Mindeddig sajnos nem sikerült azt az eredeti német nyelvű prédikációt felkutatni, amelynek alapján készült Gombási István átdolgozása. Más prédikációi olvashatók és elérhetőek digitális források alapján, így valószínűsíthetünk néhány jellemzőt. A magyar átdolgozó jegyzetei, bővítései főként a *külföldi szerzők felhasználására, bőséges idézésére irányulnak*, hiszen Gombási látta a hazai nyomtatott irodalom hiányait ebben a tekintetben.

képpen találhasson a' Bűnös gratziát a' meg-haragudott Isten-nél? a' mellyet soha a' leg nagyobb Filosofus is a' Természet-nek és a' teremtet minden dolgoknak leg-szorgalmatosabb és mélységesebb vizsgálása által se tanulhatott volna-ki [...]. De ha szintén méltán fel-indithat is bennünket az ISTEN beszédének [...] minden dolgok felett való meg-betsüllése, nem ád mindazon-által az se Just, se Mentséget azoknak, a' kik a' Természetnek vizsgálását nagy kevélyen vagy félre teszik, vagy pedig azt számba sem vészik. Mert egy felől szégyen is, midőn az okossággal fel-ruháztatott ember az ötet mindenfelől környül vévő tsuda dolgokat jó formálag meg sem tekinti, és több ügyet nem vét azokra a' barmoknál: de más-felől ez az Isten tzéjljával egyenesen is ellenkezik [...] Már pedig nagyobb része a' Sz. Írásnak e' Világnak okos vizsgálása által leg-hathatósabban állítatik meg. Azt, a'mit beszéll nekünk, és a' hitelre előnkbe ád az Írás, [...] azt mondom, némü-némüképen szemeinkkel látjuk, midőn a' Természetnek munkáit figyelmetességgel el-szemléljük.

Ezért is szükséges és indokolt, hogy az „Isten Székiből”, vagyis *prédikáció formájában, szószékről beszéljen minderről a pap:*

Illő és szükséges, hogy az ISTEN Székiből ottan-ottan hallyák a' Keresztyének a' Válság nagy Munkájának Titkait, de nem illetlen és szükségtelen az-is, hogy ugyaninnen prédikáltassanak és hirdettessenek a' Természetnek Titkai és Tsudái is.” Gombási itt egyértelműen szükségesnek tartja azt a prédikációs, homiletikai célt, hogy a' Természetnek Titkai és Tsudái szóbeli formában is eljussanak a gyülekezet tagjaihoz, vagyis a fizikoteologizmus gondolatai szólaljanak meg prédikációs gyakorlatban. Valamilyen közmegegyezés, közvélekedés érvényesülhetett ebben a tárgyban, amint ezt látni fogjuk a továbbiakban: kéziratban maradt – vagyis szószékről elmondott! – prédikáció-gyűjtemények maradtak ránk ebben a kérdéskörben. „Bernhard Doctor, a' mint iratik az Életében, gyakran szokta volt jó Baráti közt mondani, hogy valamit a' Szent Írásból tanult, nagy részint az Erdőkön és

Mezőkön szerzette, Könyörgések és Elmélkedések által, és hogy sokszor a' Tölgy és Tserfákon kívül, semmi más Tanító Mestere nem volt.⁴⁶

Labádi Gergely hivatkozott tanulmánya több vonatkozásban is párhuzamos saját gondolatmenetünkkel, azonban érvelése jelentősen eltér. A kegyességi irodalom műveit fontos forrásnak tekinti, azonban nem használja az ide szorosan illeszkedő teológiai rendszer alapfogalmait, így a *teológia naturalis* és *teológia revelata sem jelenik meg nála*, bár körülírja azokat. Közöttük egyértelmű hierarchiát hangoztat az utóbbi javára, azonban sokkal összetettebb ez az egyensúlyi állapot, amely bonyolult elmozdulást mutat korszakonként, műfajonként; ez a magyar nyelvű (kéziratoss és nyomtatott) források alapján is egyértelmű, de a számba vett latin és német nyelvűek – mások mellett – is ezt erősítik meg. Az sem tekinthető kizárólagosnak, hogy a „természet könyve” csak a műveletlenek számára lehet jelentős, mert összetettebb jelentés befogadására képtelenek: a teológia naturalis szükségessége és egyensúlyteremtő szerepe számtalan formában jelen van a korszak irodalmában; ennek magyar nyelvű megfogalmazásaival is találkozunk.

A természet könyve legitimáló ereje a „két könyv” elképzelésén alapult, amely szerint Isten két könyvet írt, az egyik a természet, a másik a Biblia. Ebből az elképzelésből következik, hogy a természet isteni autoritással bír, azaz kísérletekkel, megfigyelésekkel történő tanulmányozása éppen ezért nem más, mint Isten „eszes” imádása. Az „eszesség” viszont már átvezet bennünket a módszertan területére, hiszen a metafora ágostoni (és középkori) értelmezésében a természet könyve olyan könyvként jelenik meg, amely a tanulatlanok számára is nyitott, az ő számuk-

⁴⁶ GOMBÁSI 1779, 2–3. Károlyi Gáspár ezt nevezte úgy, hogy „*az néma mestereknek tanításoc által.*” A kérdéskörhöz több szempontból is kapcsolódik Labádi Gergely: LABÁDI 2011, 88.

ra is jelentésteli. Mindezek után meglepő, hogy bár a kora újkor tudományos forradalmának eredményeire és módszertanára támaszkodó fizikoteológiai irodalom a 17. és főleg a 18. században gyakran használja a természet könyve metaforáját, érvelésében egyáltalán nem játszik központi szerepet. [...] A 18–19. század fordulóján született, a természet könyvével, olvasásával foglalkozó szövegek elsősorban az ún. kegyességi, vallásos munkák közül kerülnek ki, közéjük sorolva az oktatásban használt tankönyveket is. [...] Gombási 104. zsoltárra írott prédikációja azaz a kijelentéssel kezdődik, hogy a „Természetnek és Jelentésnek Könyvei” Istennek tulajdoníthatók, majd előbb külön-külön tárgyalja a két könyv legfontosabb sajátosságait, azután ha csak röviden is, kitér a köztük lévő viszonyra. [...] A természet könyve eleinte úgy tűnik föl, mint amelynek kiemelt jelentősége van még a Biblia értelmezése során is, mivel a prédikáció szerint a Szentírás az Isten hatalmáról, bölcsességéről és jóságáról írottakat mindaddig csak „hitelre [adja] előnkbe”, amíg „a’ Természetnek munkáit figyelmetességgel” nem nézzük, ezek ugyanis csak ebből „tündöklenek ki”, azaz a természet könyvéből valóban vissza lehet következtetni Isten tulajdonságaira. Mindezek ellenére a szerző és könyv közötti szoros, kölcsönösen meghatározó viszony a magyarázata annak, hogy a természet olvasójának Isten másik könyvét is folyamatosan szem előtt kell tartania, ám kettejük közül a természet könyvének imént bemutatott „elsőbbsége” egyáltalán nem magától értetődő. [...] a vizsgált magyarországi szövegekben Isten két könyve kapcsán valójában jellemzőbb az az elképzelés, hogy a Biblia a meghatározó jelentőségű. A „Jelentésnek könyve” nélkül ugyanis – hogy Gombási kifejezésének a mából visszatekintve termékeny kétértelműségét kiaknázzam – nem lehetséges megértés, azaz a természet könyve csak annyiban jelentéssel bíró, amennyiben a Biblia áll a háttérben, különben „semmit sem használ”.⁴⁷

⁴⁷ Uo.

Ez a gondolatmenet már a korábbiakban is megjelent, a természetismeret igazságait hitigazságként is akarják értelmezni, összetartozásukat tudatosítani. A fizikoteologizmus így a természetismeretet és általa a természet jelenségeit sajátos módon szakralizálja, de annak látható és tapasztalható részelemeit érzelmi elragadtatással és a megismerő értelem büszkeségével is szemléli. Az idézett szerző Julius Bernhard von Rohr, az irányzat egyik kiemelkedő képviselője, aki terjedelmes bibliográfiájával sokat tett a fizikoteologizmus jelentőségének felmutatására, tudományos-teológiai jellemzőinek áttekintésére.⁴⁸ Gombási a továbbiakban is bőven idézi Rohr műveit és annak bibliográfiai adatait, vagy a citált szerzők álláspontját.⁴⁹ A *scala naturae*, a létezők nagy láncolata gondolatmenet a korszak filozófiai-teológiai-tudományelméleti gondolkodásában sűrűn megjelenik, Szőnyi korábban idézett latin verse is erre utal.⁵⁰ Ez szólal meg Gombási művében is.

De kivált az Élő-állatok közt melly nagy a' külömbség! Iszonyú nagy a' köz, a' nagy éléfánt és a' szemmel látható legkisebb Bogaratska között; ez a' köz mindazonáltal teli van egészen. A' hol egyik nem végzi, ott kezdi a másik, még pedig úgy száll alább-alább, hogy némelykor bajos meg-esmérni, és egymástól meg külömböztetni hol végeződött az egyik Nem, s hol kezdődött a' másik. Más felől pedig, a'nyi ezeknek a' nemeknek a' számok,

⁴⁸ ROHR 1754.

⁴⁹ „Julius Bernhardus a Rohr írt Német Nyelven egy Fisika Bibliothekát, melyet szépen meg-bővítve újra ki-adott Abraham Gotthelf Késtner, ez előtt Lipsiai, most Göttingai Mat. Professor 1754.” GOMBÁSI 1779, 7.

⁵⁰ „[...] a világegyetemben a lét semmiféle potencilitása nem maradhat megvalósulatlan, a teremtés kiterjedésének és gazdagságának épp akkorának kell lennie, mint amekkora a létezés lehetősége, a világ annál jobb, minél több dolgot tartalmaz. [...] ehhez járult hozzá a létezők szakadatlan egyidejű kontinuumának, zárt láncolatú összefüggésének tana, mely szerint a lények egyik osztályából a másikba fokozatos átmenet vezet [...] és a *scala naturae*-n minden élőlény a saját „tökéletessége” fokán helyezkedik el.” SZAUDER 1970, 225, 231–233.

hogy az Élőfánttól fogva a' legkisebb Bogaratskáig, egy nagy Lántzot tsináljanak, a' mellyben egyik szem a' másiktól függ. A' Tengerekben, Tókban, és Folyó-Vizekben, sőt a Földnek belső részeiben is, alig lehet olyan helyet találni, a' melyet lak-helyül bizonyos Élő-Állatok el-ne választottak volna.

A továbbiakban is fel-felbukkan ez a gondolat, a mikro- és makrovilág szintjén egyaránt: éppúgy érvényesülni látja a növény- és állatvilágban, mint a Földön kívüli nagy univerzumban. Különösen a növények világát látja hihetetlenül kiterjednek, amelynek bizonyításához a legújabb korabeli szakirodalom megállapításait használja fel.⁵¹ Gombásit is izgatja az a tudástöbblet, amit az emberi megismerés a mikroszkóp és a csillagászati távcső segítségével megszerzett: A' nagyító vagy nagyot Mutató üvegeknek (Misroscopiumoknak) feltalálása lenyűgözi, igyekszik utána járni, hogy az kiknek az érdeme. Segítségükkel a növények és állatok eddig láthatatlan országa válik számunkra láthatóvá és érthetővé, a létezés újabb fokozatai tárulnak fel.⁵² Még inkább lenyűgözi a makrovilág, a csillagászati teleszkóp, annak szerepe a

⁵¹ „A' felsőbb jegyben említett Rohr Bibliothékájának X. Része, de Regno Vegetabili, avagy az Élő fáknak, Plántáknak, s. a. t. országokról szól, a' hol a' 246-353. Levélig, hosszasan elő-számlálja azon tudós emberek munkájakat, a' kik a' régibb, v. közelebb való időkben az Élő-fákról, Plántákról, Fűvekről, Virágokról, Gyümölsökről, valamit írtanak. Nagy hírt nevet szerzettenek ezek közt Nehemias Grovius, és N. Malphigius, akik az Élő fák felbontoltatása (: anatómiája) által mutogatták, miképpen forduljon (circuláljon) a' tápláló nedvesség az élő fákban. Rájus, Rivinus, Morisonius, Tournefortius, és közelebb Linneus, a' Plántákat igyekeztek bizonyos Klassisokra és Nemekre osztani [...]” GOMBÁSI 1779, 7–8. Még hivatkozik Lucas Wollebiusra és Sulzerre.

⁵² „A' Nagyító-üvegek által, melyek a' közelebb való időknek találmányi, hitel felett való nagy seregi találtattak fel az egyébként láthatatlan apró Férgetskéknek, és Bogaratskáknak, a' melyekről mindazonáltal a' Szemléltetés, senkit nem hágy kételkedni, a' kinek az ilyen Nagyító üvegekhez valaha szerentséje lehetett. It némü-némüképpen új Világokra találunk, és sokszor tsak egy fa levelén is egész Országokra akadunk, a' melyekről az előtt semmit sem tudunk. Itt láthatni olyan apró élő-állatokat, a' melyeknek nagysága oly kitsiny, hogy akár mint meg-vesse is magát a' mi Lelkünknek Képzelődsébeli Tehetsége, alig tudja azt tsak képzelné is.” Uo., 8–9.

nagy világegyetem tökéletesedő megismerésében, igyekszik arról minél többet belezúfolni prédikációjába. Részletezi a távcső felfedezésének és tökéletesítésének történetét, a folyamat szereplőit felsorolja, érdemeiket ismerteti és méltányolja.⁵³ Szaktudományi, csillagászati ismeretek sokasága következik a főszövegben és lábjegyzeteiben, ennek során bőkezűen és pontosan idézi a legfontosabb szerzőket, műveiket. A külföldi forrásokban megszokott módon részletezi a bolygók, majd a Nap méreteit, tőlünk való távolságát, az erre vonatkozó többféle számítást.⁵⁴ Az is izgatja, hogy más „állandó Tsillagoknak” is lehet a mi Földünkhöz hasonló „Bujdosó Tsillaga”, vagyis bolygója, ahol ugyancsak létezhetnek a földiekhez hasonló élő teremtmények. (Már az eddigiekben is láttuk, gyakran visszatérő sejtetem ez a fizikoteologizmus irodalmában, néhol még az emberhez hasonló lényekről is beszélnek.)

Miért ne hinnők immár, hogy a' több állandó Tsillagok is, mint meg-annyi Napok, e' végre teremtettek Istentől? így a' természeti okoskodást követvén oda jutottunk már, hogy nints egyéb hátra, hanem hogy azt mondjuk, hogy minden állandó Tsillagoknak vagyon a' mi Földünkhöz hasonló valami olyan Bujdosó Tsillaga, a' melyet melegít, világosít, és a' melly mint szintén a' mi Földünk számtalan Élő-állatoknak Kvártélja és Hazája.⁵⁵

⁵³ „A' Nagyító, vagy Nagyot mutató Üvegeknek (Microscopiumoknak) fel-találása, tulajdonittatik némelyektől Feptalius Lajosnak, [...] másoktól Kornelius Drebbelnek. [...] A' Meszsze látó tsók vagy Telescopiumok feltalálásokat kinek lehessen köszönni, ma se tudatik.” Uo., 8, 11. A legfontosabbakat azonban röviden bemutatja és jellemzi: Lippersein János, Euler, a híres matematikus.

⁵⁴ Sulzer művére is hivatkozik, valószínű, hogy már a Sófalvi-féle fordítást olvashatta, hiszen az néhány évvel korábban jelent meg, az idézett hely lapszámai is megegyeznek: „Szépen mutogatja a' Tsillagoknak számtalan sokaságából a' Világnak nagyságát Sultzter is az ő *Természet munkáiból vétetett Erköltsi elmékedéseiben*, a' LXXVII-LXXIX. §-a 74-77. leveleken.” Uo., 13. Sulzerre egyébként több helyen is hivatkozik.

⁵⁵ Uo., 12. Gombási a következő fizikoteológiai tárgyú művekre és szerzőikre hivatkozik: Julius Bernhard von Rohr, Fridrik Kristian Lesser (*Lithologie*), Nehemias Grevvius, M. Malpighius, Rájus, Rivinus, Morisonius, Tournafortius, Linneus, Lucas Wollebius, Ritzolius, Wolfius, Hallejus, Verdries, Reusch, W.

Derham, J. Lud. Hanemannus, Joh. And Schmidius, Georg. Alb. Hamergerus, Christ. Donatus, Thoma Willis, Job. Fris. Wacheret, Aug. Frid. Waltherus, Laur Heister, Bernoulli, Joh. Wihlelm Feuerlin, Frid. Christ Lesserus (*Insekto-Theologia*), Mousset, Frisch, Svammerdamm, Goedart, Herm. Sam. Reimarus, Hieronimus Rovarius.

A 18. század közepén – az 1740-es évektől – alkotó Johann Georg Sulzer svájci teológus, filozófus, igen nagy népszerűségnek örvendett Európa-szerte, a hazai szerzők is jól ismerték, számos latin nyelvű áttekintés, bibliográfia beszél róla megbecsüléssel, magyarul is a fizikoteologizmus irányzatának legjobbjai között emlegették. Érdemes megemlíteni, hogy Sulzer 1746-ban Zürich-ben kiadja J. J. Scheuchzer fontos munkáját: *Natur-Geschichte des Schweizerlandes, samt seinen Reisen über die Schweizerische Gebürge*. Aufs neue herausgegeben, und mit eigenen Anmerkungen versehen von Johann Georg Sulzer. Láttuk az előzőekben Scheuchzer kiemelkedően fontos szerepét a fizikoteologizmus irányzatában, Sulzer előszava is mutatja szoros kapcsolódását ehhez, jegyzeteivel kiegészítette a kétkötetes munkát.

Sófalvi József két művét is magyarra fordította, amelyek bőségesen tartalmazzak a fizikoteologizmusra vonatkozó jellemzőket.⁵⁶ A vele foglalkozó magyar szakirodalom azonban nem regisztrálja az irányzathoz tartozásának jellemzőit, holott ezt lépten-nyomon egyértelműen megfogalmazza.⁵⁷ Mindkét munka elé

⁵⁶ SULZER-SÓFALVI 1776, SULZER-SÓFALVI 1778. (Eredeti címük: *Versuch einiger Moralischen Betrachtungen über die Werke der Natur, Unterredungen über die Schönheit der Natur...* [SULZER 1750a és SULZER 1750b].) Mindkét munkát versbetétekkel bővítette a fordító. Sófalvi József (1745–1794) Kolozsvárott tanult, Göttingenbe és Leidenbe peregrinált (1773–1776), Kendilónán pap, majd 1783-tól kolozsvári teológiai tanár.

⁵⁷ Az esztétikai gondolkodás történetében is számontartják, vö. KESZEG 2011. Vörös Imre 1991-es művében érintőlegesen megemlíti ugyan Sulzert, de

írt a fordító is előszót, amelyekben a természetvizsgálat gyönyörűségét és boldogságot adónak, valóságos teológiának tekinti:

Mi végre öntötte az emberben ezt a' nyughatatlan indulatot a' minden ő teremteseinek természetekhez illendő boldogságokat kívánó Teremtő, hanemha azért, mivelhogy ez által lehet a' valóságos boldogságra jutni, a' melly nem egyéb, hanem az embernek természetéhez alkalmaztatott állandó gyönyörűség. Minél szélesebben ki-terjedett pedig az elmének esmérete, minél nagyobb a' szívnek tökéletessége; annál nagyobb gyönyörűséget, következésképen a'nál nagyobb boldogságot érezhet az ember. A' midőn az ilyen állandó gyönyörűséggel való élésre, az igaz boldogságnak bírására alkalmatosokká tészten minket a' természet vizsgálása, a'kor nem tsak tsupa eszköz ezen végnek elérésére, hanem a'míg a'ra készít, már egyszersmind érezteti is velünk az igaz gyönyörűséget, és így egy gyönyörűségből más gyönyörűségbe viszen bennünket. Ha egy meredék és igen alkalmatlan úton valami szép kies helyre lehetne menni, örömet el-szenvedné akárki az útnak unalmát: de a' Természet vizsgálása egy rós'ákkal violákkal ékesült úton viszen az olyan mulató helyre. Ilyen a' Természet vizsgálásának más tudományok felett való betse és méltósága! Minden más Világi tudomány tsak emberi böltsesség, de ez Isteni Tudomány és valóságos Theologia.⁵⁸

Több helyen is beszél a Természet Sanctuariumáról, vagyis szent helyéről, ahová csak érzékeny, fogékony lélekkel és bölcs, kutató tanulással, tudománnyal léphetünk be. Sulzer mindkét munka előszavában nyomatékkal hangoztatja a theologia naturalis meghatározó jelentőségét az istenismeret megszerzésében és értelmezésében, a theologia revelata mellett. Két könyvben nyilatkoztat

munkáinak meghatározó fizikoteológiai kontextusát nem fejtí ki: VÖRÖS 1991, 33, 57, 64, 69, 71, 134.

⁵⁸ SULZER-SÓFALVI 1778, Ajánlás Teleki Lászlónak.

ta ki magát a Teremtő, az egyik maga a teremtett természet, a másik pedig a Szentírás:

Minden emberi Tudományok között leg hasznosabbak tehát azok, a' mellyek minket az Istenségnek ezen nemes esméretére vezérelnek, és azt illendő világossággal adják el. És ezen tekintetre nézve a' Physicának, vagy a' Természet vizsgálásáról való Tudománynak, minden más Tudományok felett való méltóságát, épen nem lehet jó fundamentummal el-tagadni. Az ISTEN ki-nyilatkoztatott akaratját magában foglaló, minden tiszteletre méltó Könyv, a' mellyben a' legfőbb Valóság, önnön magát az embereknek ki jelentette, tulajdon képen két részekből, vagy darabokból áll, mellyek között az első a' Természet, a' második a' Szent Írás, és ez az utolsó, szüntelen az elsőnek olvasására igazít és int bennünket. Mind a' kettőt egyforma figyelmetességgel kell azért olvasni. Már pedig az első Résznek Ábécéje a Physica, a' melly nélkül a' Teremtőnek ezen munkáját, nem lehet meg érteni, ez viszontag ismét olyan Ábécé, a' melly nélkül az Isten ki jelentett akaratja Második Részének, úgy mint a Szent Írásnak, valóságos értelmét, sok tekintetben meg nem lehetne fogni. *A' Physica mint egy lajtorjává teszi a' teremtett dolgokat, a' mellyen egészen a' Teremtőnek esméretére juthat a' mi értelmünk [...]* és ez által egy olyan Theátrumma' lesz az a' világ, a' mellyen ezen leg felsőbb, és véghetetlen valóság imádásra méltó tökéletességeinek, nyilvános nyomai, és bizonyági, minden fölül tündökölnék a' mi szemeink előtt. [...] A Physica, e' szerént valóságos szeme az értelemnek, a' melly által a' hatalmas Teremtőt minden felé látjuk, és a' melly által annak minden teremtése, a' legkisebb füvetske, szintén úgy mint a' legnagyobb Égi-testek, az ő ditsőséges tulajdonságainak prédikátori lesznek. Ezokáért, a' legnagyobb emberek-is, akiket a' végre teremtett, és rendelt az irgalmas Teremtő, hogy az Isten munkáinak ezen Könyvének olvasására tanítsanak meg bennünket [...]. NEUTON, ROBERT BOYLE, KLARK, BOERHAVE, és mások, az önnön magok vallás tételek szerint, a' Teremtő imádásra méltó nagysá-

ga felől, a' Physica által keresett esméreteknek köszönhatték, az ő elméjeknek azon nagyságát, az ő lelkeknek azt az állandó tsendességét, az ő szíveknek azon nemes érzékenységeit, és az ő egész életébéli magok viseletnek azon tisztességét, a' melyet tsudált ő' benne a' világ.⁵⁹

Meglepően polifón mindkét értekezés, amit a művek szerzői előszava is tükröz. Éppúgy jelen van a kegyességi szándék – olykor imádságba, verses imádságba, könyörgésbe torkolló – hangvételel, mint a természetismeret meghatározó fontosságát hangoztató törekvés (benne természettudományos tényekkel, adatokkal); általános teológiai és filozófiai tanulságok, igazságok szétválaszthatatlan szövevényét alkotja meg így a szerző, gondolatilag, érzelmileg, de nyelvhasználatát tekintve is. (Ez a német kortársak sok művére ugyanígy elmondható, amint erre korábban számos párhuzamot idéztünk.)⁶⁰ Két példával szemléltetjük az imádság és áhítat sajátos átalakulását:

Oh Te véghetetlen Felség! a'kinek nagyságát a' mi Lelkünk, ám-bár halhatatlan légyen az, tsak úgy foghatja meg, mint egy marok a' rettenetes Tengernek számtalan Vizeit. A' Te Böltsségednek illy nagy gazdagságát öntötted Te ki a' Teremtés által. Illy nagy Ditsóségedet tündökölteted Te minden Munkáidban! Mitsoda nagy végekre teremteted Te az értelemmel bíró valóságokat! Bámúlok én azon Teremtéseknek szerentséjeken, a'mellyeknek Fatumait a' Te véghetetlen, és mindenütt jelen való Böltsséged

⁵⁹ SULZER-SÓFALVI 1776, Elöl-Járó Beszéd. A két könyvre vonatkozó részlet a német eredetiben: „Das verehrungswürdige Buch der Offenbarung, dadurch sich das allerhöchste Wesen denen Menschen bekandt gemacht hat, besteht eigentlich aus zween Theilen, deren esterer die Natur und der andere die Heilige Schrift ist; welcher letztere Theil uns beständig zur Lesung des ersteren himmweisert und dazu ermahnet. Beyde müssen also mit gleicher Aufmerksamkeit gelesen werden. Zu dem erstern aber ist die Physik das Alphabet, ohne welches diese Schrift des Schöpfers nicht verstanden werden kann [...]” SULZER 1750, Vorrede, V–VI.

⁶⁰ Vö. STEBBINS 1980, passim

és Jóságod rendelte el. Ma látom azt leg-elsőbbben, melly teljes minden a' Te Ditsőségeddel. A' Természet egy ezernyi ezer Húrral fel-készült Hár-fa, mellyet a' Te mindenható Kezed igazgatott (vagy pengetett) öszve, a' mellyen a' Te öröktől-fogván való Isteni gondolataidat ki-nyomod. A' Teremtett Dolgoknak fenn-állása a' Te Ditséretedre szenteltetett szüntelen tartó Innen-Nap. Őh melly boldog vagyok én is midőn a'ra méltóztattál engemet, hogy a' Te Isteni halhatatlan Concertedet vagy Musikádat a' Teremtett Dolgoknak hangzásában halgathassam. Halhatatlan örömmel és Gyönyörűséggel teli az én Lelkem.⁶¹

⁶¹ SULZER-SÓFALVI 1778, 99–100. „O! Du, dessen Grösse unser, wiewol ewiger, Geist so wenig fasset, als die hohle Hand die Wasser des gewaltigen Meeres in sich begreifen kann. Solchen Reichtum der Weisheit hast du durch deine ganze Schöpfung ausgegossen. So vollkommen zeigest du dich in jedem Werke! Zu was für hohen Bestimmungen wirst du nicht verständige Wesen gemacht haben? Ich erstaune über das Glück der Geschöpfe, deren Schicksal deine unendliche und allgegenwärtige Weisheit und Güte bestimmt hat! heute sehe ich zum ersten male, wie alles von deiner Herrlichkeit voll ist. Die Natur ist eine Harffe von millionen Sayten, von deiner allmechtigen Hand gestimmt, und darauf drükest du deine ewigen göttlichen Gedanken aus. Die Dauer der Schöpfung ist ein immerwährendes Fest zu deinem Lobe. Wie glückselig bin ich, daß du mir vergönnest dein Göttliches unsterbliches Concert durch die Thöne der Kreaturen zu hören! Meine Seele wird mit unsterblicher Wollust erfüllet.“ Uo., 69–70. Így hangzik az erős érzelmektől átfűtött másik imádság, ami azért a klasszikus euchetikai hagyományokat, szabályokat jelentős mértékben feszegeti; azért érdemes itt elolvasni, mert kevés ehhez fogható imádság született magyarul a korszakban: „Egyedül tsak Töled származik mind ez a' szépség, óh minden Ditsőségnak kútfeje, leg-Főbb és leg-Felségesesbb valóság. A' Te Véghetetlen Böltességed rendelt ugy-el olly számtalan sok dolgokat, hogy a' Természetnek, önnön magával minden részben meg-egyező ditsőséges ábrázatja váljék azokból. Tsak egy kéz, egyedül tsak a' Te Kezed nyoma láttzik mindenütt az egész Természetben, óh Te meg-foghatatlan tökéletesség! Mind azoknak a' számtalan sok féle következendő dolgoknak ábrázati, és rajzolásai, minekelőtte még valósággal bírnának, már jelen voltak a' Te véghetetlen Értelmedbe és ott köttetek úgy azok öszve, hogy tökéletes egyesség lenne közöttök. Az egész Világ egy Töled származott gondolat, a' mellyet a' Te mindenhatóságod nyilatkoztatott ki, és hogy azok az okos Teremtések, a' mellyeket a Szépségnak és Jóságának esmérétével teremtettél, boldogok lennének e' Világon, azt tselekedte a' Te Jóságod. Te festetted olyan kellemetes színre az Egeket, a' minémű érzékenységeket nyomtál a' felől kinek-kinek az ő szívében. Te ruháztad fel olyan mennyei szikrával

Érezhető erőfeszítés sarkallja a szerzőt, hogy gondolatainak, érzelmeinek kimondhatóságát felfokozott nyelvi eszközeivel megteremtse, hiszen azok sokszor a kimondhatatlant ostromolják. Meglepő nyelvi fordulatok, tropológiai eszközök, retorikai alakzatok (pl. oxymoronok), akusztikai hanghatások szólalnak meg, már-már a szünesztéziát súroló effektusok próbálják érzékeltetni – meg-megújuló erőfeszítéssel – kavargó gondolatait és hullámmzó érzelmeit. (Ez a törekvés párhuzamba állítható Pálóczi Horváth György idézett művének több verses és prózai részletével is.) Nála is felbukkan a már másutt megfigyelt gondolat, a természet legkisebb és leghatalmasabb teremtményei is önmaguk révén prédikálják teremtetőjük nagyságát.

[...] A' midőn ellenben, a' Természet munkáinak esmérésére vezérlő Könyveknek szorgalmatos és gondolkodva való olvasása, valósággal szép, és magas gondolatokkal nevelheti az értelmet, nemes érzékenységekkel töltheti bé a' szívet, betsületes és szere-tetre méltó erköltsökre szoktathatja az ő egész maga viseletében

az emberi Lelket, hogy tégedet a' Te munkáidban szemlélhetne. Sőt láttatik azt-is látni az én szemem, mimódon terjesztetted-ki sok ezer formákban az egész Természetre ezt a' valóságos szépséget. Óh, vajha az én Lelkemre is kiterjedne az onnan! hogy annak minden érzékenységei, sőt az én egész Lelkem egészen olyan ékes, olyan kellemetes lenne, mint a' Természet! *Ne engedj ezután egy napot is érni olyat énnékem, a' melyen Tégedet a' Természet Tükrében nem szemlélhetlek.*" SULZER-SÓFALVI 1778, 177–178. Egy másik helyen pedig arra találunk példát, hogy az imádságos, áhítatos érzelmi áradás, elragadtatás után, mintegy eszmélve, „visszatalál” az értekező értelem hangjához: „Oh Te! mitsoda nevezettel illesselek Tégedet? oh Te véghetetlen, meg-foghatatlan Ura az egész Természetnek, oly számtalan sok tsudáknak Teremtetője! teremtettél-e olyan Lelkeket, a'melleyek a' Te munkáidnak nagyságát meg-foghassák? Ekkor egy darab ideig hallgatásba lévén, minthogy az én *Elmém mint valami feneketlen mélységbe egészen el-vesztette volt magát, e' következendő beszédével észre hozott engemet.*" SULZER-SÓFALVI 1776, 63. Ez a rajongó, elragadtatott hangnem, majd a kijózanodás és lehiggadás hullámmzása még jó néhány helyen megfigyelhető: „Midőn e' világnak, és az Égi testeknek nagyságát leg-először kezdettem képzelní, olyan indulatok származtak én bennem a' tsudálkozás miatt, hogy szükség lett légyen egy-egy kevés ideig meg-állapodnom, *ne hogy a' rend felett való bámulás miatt egészen magamon kívül ragadtassam.*" Uo., 65.

az embert, és ezt az életet sokkal kedvesebbé és gyönyörösebbé teheti, a' midön a' Természet munkáinak illendő esmérte, és vizsgálása által ez a' föld is, amellyen lakunk, a' míg a' mi készületünkre rendeltetett esztendeink el-folynak, *minden emberre nézve merő azon Paraditsommá válik*, a' mellyben mindenféle ki-beszélhetetlen szépségeket rakott a' kegyelmes Teremtő, de a' mellyek el-rejtetve maradnak a' tudatlan és gondatlan szemek előtt." Másutt úgy fogalmaz, hogy a természet vizsgálásása „majd egész Paraditsomi örömmé válik.”⁶²

Az *E' Világ Alkotványának Nagyságáról* című fejezet (64–86) röviden áttekinti a mikrovilág csodáit, majd a hatalmas világegyetem hosszadalmas leírásába kezd, amihez bőségesen felhasználja a csillagászat ismereteit, mindezt a főszövegben és a jegyzetekben fejti ki, amiben helyet kapnak bonyolult számítások és szaktudományi megfigyelések. Mindenféle antropológiai, filozófiai – sőt esztétikai, etikai – érték hordozója, kifejlesztője és kisugárzója ez az értékprincípium, amit a *Physica* fogalmába sűrít és összegez a szerző, voltaképpen az a generális képesség és módszer, amellyel a természetismeret istenismeretté szélesedhet, bővíülhet, amely által az ember legnagyobb képességeire tesz szert.⁶³ Valami furcsa kettősség teremődik: evilági és még halványan eschatologikus dimenziójú egyetemes boldogság és jólét sejlik föl látomásában,

⁶² SULZER-SÓFALVI 1776, Sulzer Elöl-járó Beszéde, 50.

⁶³ Mindennek némi neoplatonikus sajátossága és kortársi távlata is van, de ennek részletes kifejtésétől most el kell tekintenünk, bár a korszakutatás erre számos helyen utal. Vö. *Johann Georg Sulzer (1720–1779)...* 2011. Különösen a következő fejezetek érintkeznek gondolatmenetünkkel: Gideon Stiening, *Zur physischen Anthropologie einer „Unsterblichkeit der Seele“*, (57–83), Werner Euler, *Die Idee des Schönen in Sulzers allgemeiner Theorie des Vergnügens* (101–137), Achim Vesper, *Sulzer über die schönen Künste und das Gute* (169–191). DÉCULTOT-KAMPA-KITTELMANN 2018. A következő fejezetek értelmezik Sulzer – dolgozatunkban is szereplő – kulcsfogalmait: Elisabeth Décultot, *Sulzer, ein Aufklärer? Anstatt einer Einleitung*, Norman Kasper, *Sulzers Farben. Rhetorik und Ästhetik*, Ursula Caflisch-Schnetzler, *Sulzer der „Weltweise“ in seiner Korrespondenz zur Zürcher Aufklärung*, Stefanie Buchenau, *Sulzers „Physik der Seele“ zwischen Medizin und Philosophie*

ahol ez a kettősség nem kerülhet egymással szembe. A világ etikai megújulásának is ez a forrása:

De sokkal hasznosabb még a' természet tudománya, ha az egyszerűsmind egybe köttetik az Ethikával, vagy erköltsöket tanító tudománnyal. [...] az erköltsök országában lévő Virtust, és jó rendet, az olyan Fundamentomokból s' gondolatokból lehet nevezetesebben által látni, a' mellyeknek tudására a' Physica vagy a' Természet esmérete által lehet jutni. [...] E'nek mint egészen új Munkának, minden Physica Matériákról való Irások felett ez a' praerogatívája vagyon, hogy ez, a' Természeti dolgoknak meg-gondolása által, nem tsak közönségesen vezérli az Isteni tökéletességek esméretére az értelmet, hanem e' mellett más erköltsi igazságokra is juttatja, a' mellyek a' fundamentomul vettetett, és meg-magyarázott természet Históriajából, egyenesen következnek.⁶⁴

Az emberiség evilági boldogságának ez az esélye – már-már látomása – néhány évvel később megjelenik id. Kármán József Sturm–Tiede fordításában is, amire majd ott kitérünk. A megvalósult teremtésben valamely isteni világterv kibontakozása, előrehaladása, remélhető, érzékelhető. Ugyanezt a kettősséget fogjuk látni: az evilágiság és az eschatologikus dimenzió egymással egyensúlyban lévő, de összetartozó szerkezete szabja meg a gondolati konstrukciót. Ez a fajta sajátos perfekcionizmus láthatóan újra és újra éledő törekvést folytat az emberi képességek folyamatos kibontakozásának vágya és valamely transzcendentális képesség együttes érvényesülése érdekében úgy, hogy azok nem kioltják vagy fékezik, veszélyeztetik egymást, hanem új minőségű létet teremtenek, gazdagodást tesznek lehetővé. Mindennek az ember részben autonóm cselekvője, Istentől kapott legjobb képességei tudatos tökéletesítése és kifejlesztése által. Nem csak a belőle származó haszon forrása, hanem rajongó szeretet és esztétikai fogékonyság tárgya ez a természet, amely visszahat az őt ku-

⁶⁴ SULZER-SÓFALVI 1776.

tatóra, keresőre, amint erre több példát is láttunk pl. Scheuchzer műveinek tárgyalásánál.⁶⁵ Sulzert is foglalkoztatja a más égitesteken lévő élet lehetősége, akár az értelmes lények létét is hihe-
tőnek gondolja, azt valószínűsíti. Érvelése a korábban bemutatott szerzők gondolatmenetére hasonlít:

„Mi azért, a'kik e' földön lakozunk, ezered részét se teszszük a' Nap alkotványának azon részének, a' mely lakosokat tart. Ez tsak magában is elégséges volna a'ra, hogy végye ki mi belőlünk azt a' képzelődést, mintha mi minden más Teremtések felett Nemesebbek volnánk. Melly igen meg-foghatatlan sok lakosai lehetnek e' szerént az egész világnak. [...] Melly ki-mondhatatlan nagy számú teremtések nem lakhatnak ebben a' határt nem esmérő roppant épületben?⁶⁶

⁶⁵ „Nem tsak a'ra hasznos a' Szeretetre méltó Természet, hogy az ő minden féle jókkal teli kamrájából, s' gazdag kintses tárházából az étellel bíró valóságokat naponként táplálván, e' Világot fenn tartsa és a' pusztulás ellen megoltalmazza: hanem még e'nek felette, hogy különösebben az embernek szívét is gyönyörködtesse, és az ő boldogságát nagyobb gradusra emelje. *És óh, melly boldogok volnának az emberek, ha a' gyönyörűségeknek azt a' véghetetlen gazdagságát, a'mellyet a' Természetnek vizsgálása közölhetne ő vélek, valójában esmérnék!*” SULZER-SÓFALVI 1778, Ajánlás.

⁶⁶ Egy jegyzetben Sófalvi még annak a lehetőségét sem zárja ki (több csillagászra hivatkozva), hogy a ma még lakhatatlannak látszó üstökös csillagok majd valaha lakhatóvá válnak a teremtmények számára, átalakulásuk éppúgy következhet be, mint ahogy ez történt Földünk esetében: „[...] az Üstökös Tsillagok mind ez-ideig is olyan forma elegyes zürzavar materiák légyenek, *minémű volt eleinten a' mi Földünk*, a' mellyek lassan-lassan jobb rendbe szedettethetnek, és külömb külömb Teremtések lakó helyeivé lehetnek, a'mikor helyyesnek fogja azt itélni e' Világ Teremtője.” SULZER-SÓFALVI 1778, 71. Ez a vélekedés azért izgalmas és meglepő, mert kimondva, kimondatlanul a bibliai teremtés történetét gyengíti meg ezzel a kijelentéssel, legalábbis sajátos jelentést, értelmezést ad annak. A jegyzet Sulzer német szövegéből származik: „Die neuern Weltweisen muthmaßen nicht ohne Grund, daß die Kometen annoch vermischte Klumpen seyn, dergleichen das erste Chaos unsere Erde war, und die nach und nach in Ordnung gebracht, und zur Bewohnung verschiedener Geschöpfe bequiem gemacht werden, je nach dem, und zu welcher Zeit, es der allgemeine Welterschöpfer vor gut findet.” SULZER 1750, 45.

Múltkritikája is megszólal, ünnepli, dicséri saját korát, hogy a korábbiakkal szemben, jelenünkre kifejlődtek azok az emberi képességek, amelyek mindezt elérhetővé, lehetővé teszik.⁶⁷

A' Metafisicából vett erősségeket igen kevés Emberek láthatják által, a' midőn ellenben a' Természetnek meg-illető hathatós erősségeit minden meg-értheti. Mert ezek nem tsak azt mutatják meg, hogy a' mi imádandó Teremtőnknek vagynak valami bizonyos Tulajdonságai, hanem ennek felette, ezen sarkalatos és vigasztalással telyes tulajdonságokat mint egy ugyan szemünk eleibe le festik, a' melly által annyira meg-illetnek bennünket hogy azoknak emlékezeteket soha ki nem vethetjük elménkből. Látjuk a' Természetben, mi módon gondolkodik a' véghetetlen Lélek, nem különben, mint a' beszéd által hallyuk, mi módon gondolkodnak az emberek.⁶⁸

Nagy rajongással ír Albrecht Hallerről, akinek munkái mindezeket a tulajdonságokat, gondolatokat kifejezik, műveiből idéz és hallei tevékenységét is áttekinti. A Scala naturae alapgondolata jelentős helyet foglal el munkájában, még verses összefoglalására is vállalkozott:

Illyen a' Természet hoszszan nyúló lántza,
Mellynek, az Ég és Föld, két felől a' Sántza.
Ő maga az Isten, ebben a' leg első.
Az Angyali Sereg utánna az első.
A' Mennyeieket Földiek követik,
Kik között leg elől az Ember tétetik.

⁶⁷ „Az Isteni gondviselés nagy kegyelmességének tarthatjuk azért, hogy a' közelebb való időkben, az elébbeni setéség alól fel-szabadított, a' régi viszsza ítéletektől, és hibás vélekedésektől meg-tisztított és naponként lassan lassan olyan világosságban helyeztetett, ez a' nemes Tudomány a Physica, hogy a'nak fényénél a' Mindenható Teremtőnek lételét és tulajdonságait sokkal tisztábban, és tellyesebb meg-győződéssel szemlélheti már ma az emberi elme, mint ennek előtte.” SULZER-SÓFALVI 1778, 89.

⁶⁸ Uo., 183.

Azon alól látod a' Vad Állatokat,
 A' Majmot, Oroszlánt, s' más egyéb Barmokat,
 Ezen tul vagynak a' Halak, Madarak,
 Férgék, s' láthatatlan apró kis Bogarak.
 Nints annyi ereje a' Perspectivának,
 Hogy végét mutassa e' nagy Társaságnak,
 A' véghetlentől fogva az emberig,
 Rajtad alól pedig, a' tsupa semmiig.⁶⁹

⁶⁹ SULZER-SÓFALVI 1776, 14–15. (A Perspectiva szó itt – Sófalvi értelmezésében – csillagászati távcsövet jelent.) Az eredeti német szöveggel összehasonlítva kiderül, hogy ez A. Pope-tól származó – németre fordított – idézet, amit Sulzer saját szövegében feltüntet: „Grosse Kette aller Wesen, die von Gott den Anfang nimmt, / Himmlisch, menschliche Naturen, Engel, Menschen, und auch Vieh. / Vögel, Fische und Insekten, was kein Auge sehen kann, / Dahin auch *das Glas* nicht reicht, vom Unendlichen zu dir, / Und von dir zum öden Nichts. Pope” SULZER 1750, 77. Az is látszik, hogy Sófalvi némileg bővítette forrását és elhagyta a szerző nevét. Az egész műben még nyolc Pope idézet szerepel magyar fordításban, amiket Sófalvi valószínű, hogy Sulzer német átültetése nyomán fordított, bár az mindig közli az angol eredetit is. Másutt: „Látom, [...] hogy igen keskeny határok által különböztet meg a' Természet a' maga munkáit egymástól. Ollyanok azok, hogy a' benne lévő tökéletesség igen kitsiny és észre nem vétethető *gráditson* lépik *elébb* *elébb*. Kezdjük leg-alól ennek vizsgálatát. A' Teremtett dolgok között, minden kétség kívül leg-alsók azok, a' mellyek étellel nem bírnak, Mint a' Föld és a' Kövek. Ez a' Rend számtalan sok élet nélkül való Teremtésekkel vagon teli, de a' mellyek a' benne lévő Tökéletességre nézve, olly szép renddel követik egymást, hogy minden egy más után leg-közelebb következő két nemek között, felette igen kitsiny, és majd észre sem vétethető légyen, a' külömbség. De ez a' Tökéletesség, *számtalan sok gráditson addig megyen elébb-elébb*, hogy végezetre ezek az élet nélkül való dolgok, szinte ollyan Tökéletesek lésznek, mint az étellel, és maga erejéből mozogható testtel bíró dolgok között, a' leg-alsó.” SULZER-SÓFALVI 1776, 8. (A *sót hozza fel erre példának*, amely határán van a plántáknak, élővilágnak, vérünk alkotórésze, sokféle képességével. Nem véletlen, hogy Szöny Benjámin latin versében is ezt olvashatjuk.) „De [...] bámulással fogod észre venni, hogy a Légy nem külömben, mint az Élőfánt, egy ollyan szépen egymásból folyó *Lántznak* szemei, a' melly nem lehetne egész, ha tsak a' leg-kissebbik esnék is ki ezen karikák, vagy *lántz* szemek közzül. Éppen azok az egymástól a'nyira külömböző dolgok, a' mellyeket a' Természeti dolgok közötti ellenkezésre szoktak például elő-hozni némelylek, é'pen azok, mondom tökéletesen meg-egyeznek, egy *Egésznek* formálásában. Egy ollyan *Lántznak* szemei azok, a' mellyben egy karika a' másik után, ha az egész *Lántzon* végig nézünk, meg-kissebbedni láttatik, de hól essék azoknak nagyságokban a' kissebbedés, észre

Sulzer beleborzong a világ beláthatatlan nagyságába, de legalább ennyire megrendült örömet is átérez.

De emelkedjünk felyebb immár, és vizsgáljuk azt a' véghetetlen tágosságot, a'melly vagyon mi tölünk fogva, a' legfelsőbb valóságig. Oh melly nagy Ditsőséget, melly igen nagy tökéletességet találunk ottan! Egy olyan láthatatlan újj Világot, a'melly teli vagyon ditsóséggel és fényességgel, és a'melly olly számtalan külömb-külobm féle tökéletességekkel bíró Lelkekkel bővölködik, a'mellyekhez képest minden földi dolgok, tsak semminek láttatnak. Ha mind igaz ez, úgy el-enyészik minden mi méltóságunk, minden mi tudományunk? ugy semmi sem marad, a'mivel ditsekedhessék az ember? Vagyon még bizonyára valami, a'mivel ditsekedjék. Nem elég-é ez ő néki, ollyan lélekel bírni, a' melly nem tsak e' roppant Világ bámulásra méltó nagy alkotványának, hanem lassan-lassan magának a' Teremtőnek is esméretére juthat? nem nagy méltóság-é, az Istennek ezen ditsőséges Várossának Polgár-Társának lenni? ebben kereshetjük a' mi valóságos nemességünket, és valami ezen dolgoknak esméretét könnyebbíti minékünk, mind az nevezetes lehet előttünk. De gondoljuk meg azt, hogy ha szintén minden meg-

venni nem lehet." Uo., 33–34. Más változata: „A' Teremtésnek meg-gondolása majd a' maga Természetének szabott határán fellyül emeli a' Lelket, és valóságos nagygyá teszi azt. Ha ugyan-is valaki olly igen sok minden módon tökéletes dolgoknak esmeretségére jut, lehetetlen, hogy annak Lelke, és az igaz szépség felöl való esmérete magossabbra ne emelkedjék. Midőn észre sem venné, az előtte lévő példák szerént formálja magát. Ha azt gondoljuk egy először, hogy tsak földi és testi szépségek találatnak a' Természetben, így is lassan-lassan tsak ugyan fel-emelkedik a' Lélek, a' *Földi Teremtett dolgok lántz szemein felhág épen a' véghetetlenig*. Gyakorta tsak egy alá való *Férgetskén* kezdi az elmélkedést, és már a' leg-tetemesebb igazságokba bé-merült. Midőn még azt gondolná, hogy tsak valami tsekély dolog körül foglalatoskodik, imé már a' leg Felsőbb Tökéletesség vagyon előtte. [...] Lehetetlen azért a' Természet munkáit úgy szemlélni, hogy egyszersmind a' Lélek hasznára való ki-terjedését is ne érezze annak az Ember. Az a' sok féle Találmány, az a' sok féle mesterség szükségesképen meg világosítja a' Lelket, és könnyebbé teszi az Elmét." Uo., 185–186.

tanulnánk is a' földön, a'mire tsak alkalmasok vagyunk, még is alig tudnók tsak az első Betűit is annak a véghetetlen Ábécének, a'melly által lehet az egész Világot ki-tanulni. Ha tsak abból a' kitsiny esméretből is, a'mellyre juthatunk e' Földön, oly nagy gyönyörűséget tapasztalunk, mely sokkal nagyobbnak kellene lenni annak az örömmek, a' mely egy olyan véghetetlenül nagyobb tudományból származna mi-bennünk, a'mellyre, a' soha eléggé meg nem vizsgálható Természetnek sok száz, sőt sok ezer esztendőök alatt való tanulása után juthatnánk?⁷⁰

A természetismerettel megszerezhető gyönyörűség és öröm tölti el az embert, amely részben a megismerés által elnyert intellektuális örömet és mindezek révén esztétikai fogékonyságot, elragadtatást jelent, de mindkettőt átítatja valami érzelmi felajzottság, többlet. Bár a fizikoteologizmus számba vett művei közül többek esetében tapasztalunk hasonló jellemzőket, Sulzernek ebben a két művében folyamatosan jelen van mindezek szoros, szétválaszthatatlan egysége. Oszcilláló kettősség, sőt polifónia érvényesül a gondolatmenetben: részben az evilági létben megszerezhető istenismeret bizonyosságának lehetősége, öröme, ennek azonban háttárt szab véges, halandó emberi létünk, így a valóságos istenismeret kitolódik az eschatologikus idődimenzióba, bár az elválasztó időhatár elmosódik, a két korszak egybeolvadni látszik. A térbeli és időbeli végtelenség lelkesítő és nyugtalanító sejtelme is átjárja Sulzer gondolatait. Nem véletlen, hogy későbbi munkái már az esztétikatörténet fontos fejezetét alkotják. (Az itt tárgyalt művek az életmű korai szakaszához tartoznak.)

A 122. lapon lévő jegyzet pedig arról tájékoztat, hogy Reimar egy művének magyar fordítására készült Sófalvi.

A' természeti vallásnak Fővebb Ágazatai, mellyeket Elmélkedésekbe foglalva előadott S. Ráímarus... Az mellynek rövid sum-máját egy két szóval itten leírni, talán nem lészen az Olvasó-

⁷⁰ Uo., 84–85.

nak unalmára, a' míg kedves Nemzetemet az egész drága Munkának született nyelvünkön való olvasásával gyönyörködtetni szerentsém lehetne.⁷¹

A szerző itt egy tervezett munkájáról beszél, vagyis Hermann Samuel Reimar egyik fő művének magyarra fordítására gondolt, de erről további információink nincsenek, megjelenésének nyomára vagy a kéziraatra nem sikerült rábukkanni. A terv mindenestre azt bizonyítja, hogy Sófalvi igen tájékozott volt más szerzők munkásságában is, vagyis az irányzat minél teljesebb magyar nyelvű megismertetésére gondolhatott.⁷²

Verestói, Sófalvi és Gombási is erdélyi környezetben tevékenykedett, mindketten itt tanultak, külföldi tanulmányaik során alaposan megismerhették a fizikoteologizmus irányzatát. Okunk van feltételezni, hogy erdélyi tudományos gyűjtemények, könyvtárak jelentős – nyomtatott, vagy akár kéziratos – forrásanyagot halmozhattak fel, amelyek vizsgálata további kutatást kíván.

⁷¹ SULZER-SÓFALVI 1776, 22.

⁷² Hermann Samuel Reimar, *Abhandlungen von den vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion* c. művéről van szó. 1781-es, 1782-es, tübingeni 5. és 1791-es 6. kiadása most is megvan Debrecenben, jelzete: TREKN, TEB2/R51, N 119, N 118. Két példányt őriznek ebből a munkából a SRKN gyűjteményében, az 1781-es kiadást (F 506), és az 1791-es editiót (E 46).

IV. KÉZIRATOKBA ZÁRVA:
A FIZIKOTEOLOGIZMUS KEGYESSÉGI,
GYÜLEKEZETI LÉTMÓDJA

Szólnunk kell még két különleges, magyar nyelvű forrásról, amelyek kéziratos prédikációskönyv(ek)ben maradtak ránk Debrecenben és Sárospatakon. Idősebb Széplaki T. Pál (circiter 1720–1790) életét csak nagy vonalakban ismerjük, életműve szinte teljes egészében kéziratos maradt, bár az jelentős és húszkötetnyire rög. Zemplénből származott, Erdőbényén volt rektor, majd lelkész pataki diákoskodása után, Losonc (1762–1785), azután Drégelypalánk lelkésze (1785–1789), közben mindvégig (tehát 1762–1788 között) esperesi tisztséget viselt. Több éves svájci peregrináción vett részt, bázeli beiratkozása egy évvel többek – pl. Hatvani István – után 1747-ben: „... die 27. octobris. Paulus Széplaki Hungarus ex superiore Hungariae, comitatu Zempleniensi.”¹ Életműve – a

¹ Sárospataki Lapok, 1860. 159. Vö. SZINNYEI 1909. Zoványi nem említi életrajzát, hisz nyomtatásban (a Petrik-bibliográfia szerint) mindössze egyetlen hallotti beszéde ismeretes, de a neve szerepel a drégelypalánki esperesek sorában. Széplaki 1750-ben még Svájcban volt, ezt bizonyítja egy kézirata, amely Lampe és Altman német nyelvű prédikációinak magyar fordítása, a bejegyzés szerint ez Bernben készült. A TREKN-ben található Debrecenben, jelzete R 413: *Negyvennégy válogatott prédikációk [...] Lampe és Alemán munkáiból [...] fordítottak Széplaki T. Pál által.* A kötet további figyelmet érdemel, számos prédikáció magyar vonatkozásokat tartalmaz. Életrajzát pontosíthatjuk, mivel Szombathi János egyháztörténeti feljegyzése alapos ismeretekre támaszkodik: „die 3-a Martii Rev. Paulus Széplaki, Eccliae Rftae Lossonczienſis per annos 37. Pastor, ac Vener. Tractus Drégely Palánkiensſis, per aliquot annos Senior, obiit Lossonczini, die 3-a Mart. 1790. aetatis 71.” Vagyis 71 évesen halt meg a prédikátor-író. Vö. SZOMBATHI 1783a, 547. Mivel pataki diák volt, egy ideig erdőbényei lelkész, nyilván rendelkezett is anyaiskolájához kötődő kap-

18. század második harmadában – szinte teljes egészében a magyar nyelvű kegyességi irodalom körébe tartozik, annál inkább tanulságos, hogy abban viszont a fizikoteologizmus markánsan megjelenik. Prédikációi jól mutatják a fizikoteológiai jellemzőket, hiszen volt módja azokat megismerni akár itthoni tanulmányai során, akár pedig bázeli peregrinációja alkalmából. A fizikoteológiai prédikációkban úgyszólván megtöltik a bibliai szöveget egy sajátos természetélménnyel, természetátéléssel, mintegy fejtegeti, magyarázza a természeti jelenség a Szentírást. Érdekes ebben az összefüggésben az a tény, hogy különösen a 'mezei prédikáció' – Isten szabad ege alatt – a természet közölhetetlen élménye az érzelmeknek egy határozott irányításával a kimondott és idézett szavakon keresztül összekapcsol és ezáltal a közvetítés a természetismeret és istenismeret között tipikusan a fizikoteologizmus tapasztalatai alapján lehetővé válik. Hogy a prédikátor együtt a gyülekezetével a templomból a szabad természetbe kilépjen, a kívánsága ismeretessé válik, a saját természetélményét a gyülekezettel megossza, továbbá dokumentálja a mezei prédikáció a fizikoteológusok törekvését, az Istent a templom falain kívül is megélni, átélni, és a bibliai igazságot a természetben újra felfedezni. Ezáltal kell a szent térséget a természet egészére kiterjeszteni. Ezért is találkozunk gyakran a természet jelenségeinek valamilyen mértékű szakralizációjával (ein Seegenvolles Feld [...] ohne Zunge seinen Schoepfer ein Loblied [...] gebracht – az áldásteli mező nyelv nélkül teremtőjét dicsőítő énekkel zengi.² Az értekező, természetismereti fizikoteológiai

csolatokkal, így Szombathi is számontartotta. Azt azonban nem tudjuk, hogy terjedelmes, kéziratot életműve végül is miért került Debrecenbe. Az eddigi adatokat kiegészíthetjük, mivel Sárospatakon két nyomtatott műve is előkerült, mindkettő halotti prédikáció és Losoncon hangzottak el: SZÉPLAKI T. 1773 és SZÉPLAKI T. 1783. A két halotti prédikáció a szokásos funeráció szabályait követi.

² „In physikotheologischen Predigten füllt man den Bibeltext sozusagen mit eigenem Naturerleben an; man erläutert die Naturphenomene der Schrift zu Liebe. Interessant in diesem Zusammenhang ist die Tatsache, daß besonders die Flurpredigt – das Predigen im Freien 'unter Gottes Himmel' – unmittelbar

művek gyakran illesztenek gondolatmenetükbe prédikációs betéteket, amelyeknek az a célja, hogy minél közelebb hozza egymáshoz a természetismeret és az istenismeret kettős, mégis ugyanazon célját. Így egyes műfajú műveket hoznak létre, a kegyességi jellegű perédikáció, néhol imádság és áhítat is helyet kaphat a természetismereti, értekező jellegű főszövegben. Erre találunk példát J. A. Fabricius *Pyrotheologie* (1732), *Ärothelogie* (1735), és F. C. Lesser *Lithotheologie* (1732), *Heliotheologia* (1753) című műveikben.³ Az is gyakori, hogy a teremtés napjainak leírása, értelmezése hogyan válik fizikoteologikus gondolatrendszer kifejtésének alapjává: ein Autor die biblische Schöpfungsgeschichte als selbstverständlich voraussetzt, indem er über die Ereignisse eines bestimmten 'Schöpfungstages' schreibt.⁴

Az igaz vallásnak egymástul függő részei című vaskos prédikációskötet Losoncon készült az 1740-es évek végétől, minden prédikáció után feljegyzzi a keletkezés dátumát.⁵ Már az első prédikáci-

res Erleben der Natur mit einer bestimmten Kanalisierung der Empfindungen durch das gesprochene und zitierte Wort verbindet und dadurch die Vermittlung zwischen Naturerkenntnis und Gotteserkenntnis auf typisch physikotheologischer Erfahrungsbreite ermöglicht. Wenn man den eigenen Aussagen der physikotheologischen Schriftsteller Glauben schenken will, pflegten sie selber den Umgang mit der Natur: sie bestiegen Berge, krochen durch Höhlen, durchschritten Wälder und Wiesen, sammelten unzählige Naturalien und hatten wohl oft eigene Gärten. Daß der physikotheologische Prediger gemeinsam mit seiner Gemeinde aus der Kirche hinaus in die Landschaft hineinschreitet, gibt seinen Wunsch kund, seine Naturerfahrung mit der Gemeinde zu teilen; weiterhin dokumentiert die Flurpredigt das Bestreben der Physikotheologen, Gott auch außerhalb der Kirchenmauern zu erleben und die biblische Wahrheit in der Natur neu zu entdecken. Dadurch soll *der sakrale Raum auf die ganze Weite der Natur ausgedehnt werden*. Das den Pfarrer und seine Gemeinde begleitende geoffenbarte Wort hilft verhindern, daß die Natureindrücke säkularisiert oder profanisiert werden, indem es von vornherein eine bestimmte Haltung gegenüber der Natur propagiert." STEBBINS 1980, 112–116.

³ Uo., 117.

⁴ Példát találunk erre J. P. Gericke, J. Ray, J. B. Rohr műveiben. Olyannyira közzismertté válik ez a módszer, hogy a fizikoteologizmus tematikai, bibliográfiai áttekintései „*sechs-Tage-Werk*”-nek mondják ezt a műfajtypust, ami lehet prédikáció, természetismereti értekezés, keveredve más kegyességi műfajokkal.

⁵ Jelzete: R 411

óban kifejti alapvető szándékát. Elkülöníti egymástól a theologia naturalist és a revelatát, de szükségesnek gondolja a Naturalis theológiát a revelata még jobb megértéséhez. „1. Prédikáció, A Természeti Vallásnak az idvösségre való elégtelenségéről. 2: Minthogy pedig immár tudhattyátok, Vallás két féle. Természeti és kijelentett Vallás: a miképpen t. i. az Isten önmagát mind a természetben, amint a Sz. Írásban kijelentette.” Végighalad a világ teremtésének napjain, és részletesen értelmezi a megteremtett természeti jelenségeket és élőlényeket.⁶ (Más szerzők mellett ebben J. J. Scheuchzer korábban bemutatott módszerére is hasonló Széplaki T. Pál eljárása.) Látható gyönyörűséggel merül el mind-

⁶ A fizikoteologizmusra vonatkozó szakirodalom vizsgálta az irányzat *bibliai szöveghasználatát*, vagyis azt, hogy a Bibliának mely részei szerepelnek leggyakrabban a tudományos művekben, a kegyességi műfajok közül a prédikációkban, áhítatokban, költői alkotásokban. A szövegvizsgálatok bebizonyították, hogy a leggyakrabban idézettek Mózes könyvei, a zsolttárok (különösen a 104.), Jób, Salamon példabeszédei, Sirach könyve, Ézsaiás, az Újszövetségből Máté, János, Lukács és János jelenései. Mózes könyveinek kiemelt fontosságát magyarázza a teremtéstörténet, amely a fizikoteologizmus számára tanrendszerének lényeges látásmódját, elemeit tartalmazza. Stebbins 16 fontos művet vizsgált át ebből a szempontból és arra a megállapításra jutott, hogy a zsolttárok könyve a legtöbbször hivatkozott, ezt követi a teremtéstörténet felidézése. Dávid nemcsak mint kiemelkedő költő, hanem mint a természetismeretben járatos kap megbecsülést. „Inhalt der meisten Bibelzitate ist das Lob Gottes. Deshalb spielen auch die Psalmenzitate eine überaus große Rolle in so gut wie allen physikotheologischen Schriften. Der absolute Vorrang der Psalmen wird nur noch von den mosaïschen Büchern bestritten, die wegen der Schöpfungsgeschichte zum Kanon der bevorzugten Schriften gehören. [...] David, der koenigliche Psalmist, gilt nicht nur als großer Dichter, sondern auch als Naturkündiger, der Gott bewundert und verehrt. [...] P. Gericke, dessen Physikotheologie einen Psalm als Ausgangspunkt hat, schätzt David als Naturkundigen ein [...] Gleicherweise siehet auch hier der Koenig David mit dem einen Worte Himmel auf die vielen Duenstkreise der Himmelscoerper, und da kann denn natuerlicher weise durch das andere Wort Himmel schwerlich etwas anders verstanden werden, als die besondern Sonnenwirbel, systemata solararia, die in dem grossen Himmelsraume vorhanden sind.” STEBBINS 1980, 92–95. Az elmondottak alapján még inkább érthető, hogy Pálóczi Horváth György és Szőnyi Benjámin is szívesen használja a fizikoteologizmus gondolatrendszerének megjelenítéséhez a zsolttárköltészetet, ebben nagy valószínűséggel külföldi példákat követtek.

ezek leírásában, minél több természetismereti anyagot akar hallgatóinak átadni (akiket a prédikáció során többször is megszólít!) és nem titkolja érzelmi megrendültségét vagy rajongását. Vagyis alkalmazza a *cognoscenda, admiranda et movenda* (megismereni, csodálni és megindítani) másoknál is látott alkotói módszerét. A teremtés minden napjánál megfigyelhetjük ezt a magatartást, de különösen a negyedik nap váltja ki belőle a tudás és érzelem heves megnyilatkozásait. Ezek a prédikációk igen terjedelmesek (14-15 lapnyiak), írott formájukban aligha hangzottak el szószékéről, valószínű, hogy szóbeli változatuk rövidebb lehetett. A következőkben kissé terjedelmesebb idézetekkel mutatjuk be Széplaki módszerét, eljárásait. Gyakran hivatkozik a messzelátó üvegekre, vagyis csillagászati távcsőre, amelyek megsokszorozták megismerő képességünket; de őt is erősen foglalkoztatja a más bolygókon vagy csillagokon elképzelhető élet, akár az emberhez hasonló lények gondolata. Érvelése szerint mindez nem lehetetlen (bár maga annak eldöntésére nem vállalkozik), mivel ez igazolná a Teremtő végtelen erejét és kimeríthetetlen eszközeit.⁷ Ugyan-

⁷ „A'kik például azt (ti. a Holdat) *meszsze látó üvegekkel szokták vizsgálni*, azt mondják, hogy abban a száraz földet is a' vizektül, a' hegyeket a' völgyektül meg lehet különböztetni, sőt hogy körülötte felleg forma gőzölgések is látzanának, a' mellyekből talán szint úgy esső és hó hullana arra, mint a mi földünkön. És ugyan ezeknek meg gondolása adott alkalmatosságot a világi Böltsenek az arról való tudakozódásra, *ha vallyon a Hóldban, és a több földhöz hasonló planétákban is nem volnánaké szintűgy lakosok, külömb külömb rendű élő állatok, mint ezen a mi földünkön?* Én ezt a kérdést A. tsak oldalaslak említem, mert tudom jól, hogy az erről való tudakozódás sem az én hivatalomra, sem erre a sz. helyre sem a ti idvességtekre nem tartozik: ezokáért nem is határozok én benne egy általlyában semmit is. Hatsak azt jegyzem meg fölöle, ha nem kell egészen képtelennek és nevetségesnek tartani azt a kérdést és annak állatását, mert vagnak sok okaik a tudós embereknek hogy arról gondolkodjanak. Azonban az igaz, hogy annak a kérdésnek sem állatása sem tagadása semmit is nem ellenkezik a' Vallásbéli és üdvösségre tartozó igazságokkal, *mindazon által a Teremtőnek felséges voltát és véghetetlen tökéletességeit, igen igen nagyitaná és dicsőitené az, ha azokban is szint úgy hív meg esmérhető és ditsőíthető lakosok volnának, mint itt a földön.* Annyival is inkább, ha azt úgy gondollyuk, hogy ez a mi földünk majd leg kisebb minden planéták között, és azoknak a távollyabb való Plánétáknak mint a Marsnak, Jupiternek, Saturnusnak erre, igen kevés hasznát lehet tapasztalni: ezokáért is úgy tettzik, hogy

akkor viszont hangoztatja, hogy a Szentírás igazsága és a természet igazsága egy és ugyanaz, egymást erősítik és nem gyengítik:

Igaz ugyan, hogy a Szent Írásnak némelly soltárának formái éppen ellenkezni láttatnak ezzel az értelemmel. A' melly nevezetesen a 19. soltárban, az égnek kerekességét meg kerülni, az égnek egy végétül fogva a más végig futni mondatik [...]. De a' Szent Írás ilyen szóllásainak formáiról közönségesen azt kell megjegyeznünk, hogy A' Szent Írásnak nem az a tzéllya és vége, hogy nekünk Physikat, valóságos természeti dolgokrúl való tudo-

igen tsekélyen gondolkodna valaki az Istennek véghetetlen tökéletességei felől, az ő Böltssége, Jósága és Hatalma felől, ha vakmerőképpen azt állatná, hogy tsak ezen a kis földön legyenek az Istent meg esmérhető és ditsóíthető teremtesek. Azok a több nagy testek és meg meg annyi földek, a' mellyek közül némellyek sok esetben nagyobbak az mi földünknel, minden okos teremtet állatok és lakosok nélkül vólnának, s azonban a mi földünknek is igen keveset használnának.” SZÉPLAKI T. 1765–1770, 356. Mostanában Fazekas Mihály életművének kapcsán foglalkozott ezzel a kérdéskörrel Zsoldos Endre tanulmánya, amely azonban főként már a 19. század első negyedére irányul. Az értekezésben idézett szerzők felvetik a bolygó- vagy csillaglakó lények lehetőségét, azonban – Derham kivételével – nem vizsgálja a lehetséges fizikoteológiai hatásokat, szerzőket, amelyek pedig Fazekas forrásai lehetnek már a 18. század kezdetétől Debrecenben. „Több bolygó leírásánál hivatkozik (ui. Fazekas) az azon élő lakosokra. Például 1820-ban a marslakókat említi (az „abbann lévő teremteseknek”), két év múlva pedig a Vénusz-lakókat (az „abbann lakó teremteseknek”). [...] A Magyarországon is jól ismert William Derham így írt róluk: „...the usual Question is, what is the use of so many Planets as we see about the Sun, and so many as are imagined to be about the Fixt Stars? To which the Answer is, That they are *Worlds*, or places of *Habitation*, which is concluded from their being *habitable*, and well provided for *Habitation*. – [...a szokásos kérdés az, hogy mi haszna van ennyi bolygónak, mint amennyit a Nap körül látunk, és amennyit az állócsillagok köré képzelünk? Amire a válasz az, hogy ezek Világok, azaz Lakóhelyek, ami következik abból, hogy lakhatóak, és jól felszereltek erre a célra.]” ZSOLDOS 2020, 216–218. A bolygólakókra való hivatkozást találunk hazai jezsuita vizsgatételekben is, így Klaus Xavér Ferenc, Jaszlinszky András, Sárossi Sándor és Reviczky Antal munkáiban. Jaszlinszky volt a fizika professzoraként feltüntetve, így a lenti idézet feltehetően tőle származik: *Planeticolas dari nec asserendum; nec negandum*. – Azt, hogy bolygólakók vannak, sem megengedni, sem tagadni nem lehet.

mányt tanítson, hanem fő tzellya annak az, hogy a bűnösöknek Istennel való meg békéllését tanítsa.⁸

Pontos, részletes csillagászati ismereteket közöl, bolygók adatait, pályájukat a Földtől, Naptól mérve.⁹ Ő is fontosnak gondolja a te-

⁸ SZÉPLAKI T. 1765–1770, 352.

⁹ „Úgy van kedves K. H. hogy semmi is a mi tsodálkozásunknak fel serkentésére nem alkalmasabb, mint a napnak és holdnak, és a tsillagoknak szemlélése. [...] ezen a' mi földünkön, a naptúl és a nap által van minden élet és mozgás, és e' nélkül semmi élő állat meg nem alklhatott. A' Nap közönségesen mi légyen, tudjuk: ha természeti valóságát le akarjuk írni, úgy gondolkodhatunk felőle, hogy a' *nap olyatén nagy tűz tenger*, a' mellyből származik minden világosság és melegség, erre a mi földünkre és a' több környülötte lévő Plánétákra. Vagyon talán valami meg egyezése ennek a' Nap tűzének a' mi földi tűzünkkel, annál mindazonáltal sokkal melegebbnek és hathatósabbnak kell lennie, de miből állyon, az a' nap tűzének matériája, a' melly szüntelen ég, mégis meg nem emésztetik, mi azt meg nem határozhatjuk, talán nintsen is ahhoz hasonló. Külső formájára nézve gömbölyegnek kell a' Napnak lenni, a miképpen az egyéb égi testeknek is az szokott formája. És a' kik reá vigyáznak úgy tapasztalhatták, hogy a' Napnak tűzében, a' melly a meg tüzesedett és meg olvadott érchez hasonló, légyenek valamely feketéllő motskok és gözölgések, a' mellyek közül némelylek *mindenkor egy formán láttatnak meszsze látó üveg által a napnak ortzáján*, némelylek pedig hol kisebb hol nagyobb mértékben [...] Nem egyformán gondolkodtak eleitül fogva az emberek e' világi nagy Testekről, vagy e világ nagyobb részének rendirül, és így a' Napot is nem egyforma helyen helyeztették. Legrégibb s leg közönségesebb értelem volt az az emberek között, hogy ennek az egész világnak közepe a' mi földünk vólna, és e' körül forognának minden egyéb nagy testek, nem tsak a' Hold, hanem maga a' Nap, a' több Plánéták és minden tsillagok is. És az igaz, hogy a' Sz. Írás is az embereknek e' szerint a' közönséges vélekedés szerint látatik sok helyen szóllani, a földnek állásáról, a' Napnak és a' tsillagoknak forgasáru. De minthogy e' szerint a vélekedés szerint igen nehéz ki magyarázni sok égi változásokat, nehéz kivált mindenek felett még tsak meg gondolni is azt az iszonyú sebes mozgást, a' mellynek kellene lenni naponként a' föld körül a' Napnak, tsillagoknak, és az egész ég alkotmányának, u. mint amellynek sebesebbnek kellene lennie, akármelly ki lőtt ágyúgolyóbis sebességénél, tehát mind a' régiek közül némelylek, mind a' maiak tsaknem mindnyáján, úgy gondolkoztanak, hogy ennek az egész világnak közepe vólna a' Nap, és e' körül forognának osztán a' többi Plánéták, ki kisebb ki nagyobb kerekülettel, a' mint azok közelebb, vagy távollyabb vagynak a' Naphoz helyeztetve. És talán erre célzott az Istennek lelke is, a' midőn a' Napot, mint a' kiterjesztett erőségnek közepén lévő Világosító állatot legelől nevezi. A' bizonyos hogy a' Napot úgy közép helyen helyeztetvén, hogy a' leghatalmasabban közölheti az

remtés egészében az ember számára megalkotott hasznosságot (a szépség mellett!), amely a létezés sok-sok, emelkedő fokozatában, egyre tökéletesebb formákat öltve nyilvánul meg. Ez a hasznossági elv jelen van a mikrovilág legkisebb teremtményeiben (tanulhatunk azoktól, pl. a pókoktól a szövés tudományát), ugyanígy a növények és állatok országában van ezernyi példa, majd a makrovilág hatalmas jelenségei mutatják Isten teremtő célszerűségét.

Hasznairul a' Napnak szóllanunk sokat nem szükséges, mi azokat mindnyájan szüntelenül tapasztalhattuk. Most már a' Nap után, tekintsük meg a' kiterjesztett égi erősségben fel függesztett több világosító állatokat is. Planétáknak nevezetnek azok a' nagy Testek, a' mellyek a' Naphoz leg közelebb vagynak, setét vastag matériából állnak, és ő magokban sem melegségek, sem világosságok nintsen, mint a' Napnak és a tsillagoknak, hiszen minden világosságot és melegséget a' Napnak reájuk való sugárzásából vésznek. Illyen Planéták már hatok számláltatnak ez mi világunknak alkotmányában. A' Naphoz leg közelebbi az úgy nevezetett Merkurius, azután van Venus, azután a Föld, majd Mars, Jupiter, azután leg killyebb a Saturnus. Nem tsillagok

a' maga melegét és világosságát a' többi Plánétákkal. Ha már így a' Napot, a' kiterjesztett erősségnek közepén helyheztettyük, annak egyéb mozgása nem fog lenni, hanem a' mennyiben minden 27 nap alatt egyszer a maga tengelye körül fordul, azon kívül pedig mindenkor ugyan azon egy helyben, és a' többi égi testektől ugyan azon egy forma távoly lételben fog maradni. Ha a' Napnak nagyságáról gondolkodunk, könnyen el hihettyük, hogy igen nagynek kell annak lenni, ha azt meg gondollyuk, mely igen távoly való testeket kell annak meg világosítani. Az melly világi bölcsek kisebb számra szorittyák annak az ő nagyságát, azt mondják felüle, hogy legalább is szükséges képpen egy ezerszerte való ezernivel nagyobbnek kell lenni a' földünknel. Mások pedig nagyobb hihetőséggel azt mondják, hogy negyedfél millióval nagyobbnek kell lennie. És így az Napnak kerekülete nagyobb lenne nyolc száz ezer mérföldnél: *iszonyú nagy lángos, iszonyú nagy tűztenger az!* És ugyanonnan van, hogy annak az ő melege és világa, a Saturnus nevű planétára is elhat, a' melly mind azon által legalább is 170 milliom mérföldre mondatik távoly lenni a' Naptul. Ha a' Nap az ő világosságával a' mi földünket meg nem világosítaná, mindenkori setétség volna azon, a' mellyben *sem a' több teremtett dolgoknak szépségét nem láthatnánk, sem azoknak hasznát nem vehetnénk.*" Uo., 353-356.

ezek tulajdonképpen, hiszen a' mi földünkhöz hasonló testek, és valamint a hóld a' Napnak rea való sugárzása által mutat világosságot, úgy azok is mind a' Naptól vesznek világosságot, és a' mint a' Naphoz vagy közelebb vagy távolabb vagynak, az szerint kisebb vagy nagyobb kerekületet tsinálnak a' Nap körül, és kevesebb vagy több idő alatt kerülnek meg a' Napot. Mindegyik csak a Naptól kapja a fényét.¹⁰

Pontosan közli a bolygók Nap körüli keringési idejét: esztendő, nap, óra; próbálja megmagyarázni a bolygók mellé rendelt holdak „feladatát”, a Föld lakói számára érthető és belátható hasznukat.¹¹ Az itt bemutatott példák mellett másutt is találkozunk Szép-

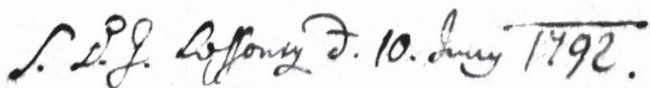
¹⁰ Uo., 357–358.

¹¹ „Könnyen el gondolhattya akárki, hogy a' melly Plánéták a' Naptúl távolabb vagynak, nem vehetnek annyi és olly bő világosságot attul, mint a' közelebb valók. De hogy azoknak elegendő világosságok legyen, azt tselekedte a' teremő Isten, hogy azok mellé, a' távolabb valók mellé meg meg kevesebb v. több hóld forma kisebb plánétákat helyheztetett, a' mellyek ezek körül a' nagyobbak körül forganak, szint úgy mint a' Hóld a' mi földünk körül, és azt tselekeszik, hogy azokban a' Napnak világossága meg ütközvén, a' nagyobb planétára a' világosságot vissza botsássák, és annak elegendő világossága lehessen. Már a Jupiternek ilyen 4 hóldja van, a' mellyek a' körül forganak és azt világosították. A' Saturnusnak pedig a' melly a' leg távolabb van, 5. és azon kívül egy nagy vastag abroncsa, a' mellybül hasonlóképpen a' Napnak sugárai arra vissza verődnek. Mindezeket pusztá szemmel nem láttya az ember, hanem *arra készített meszsze látó üvegek által tapasztalhattya*. Óh én Istenem, melly tsudálatosok és nagyok a te munkáid, mindeneket bölcsen el rendeltél. [...] A' Hóldat nem számoltam én azok közé a' hat Planéták közé, azért mert nem a' Napot szokta meg kerülni, mint a' többi, hanem ezt a' mi földünket. És minthogy az mi hozzánk leg közelebb van, azért tapasztallyuk annak több változásait pusztá szemekkel is mint a' többieknek. A' Hóld valósággal az a planéta, amely egy átallyában és leg közelebb a' mi földünknek hasznára és szolgálattýára rendeltetett, a' Teremtőtül, hogy abban a' meg ütköző Napnak sugári és világossága által, az étzakák setétségét meg világosítsa. Hogy a' Hóld ő magában, világosság nélkül való vastag és setét test légyen, pusztá szemmel is láthattjuk azt, midőn annak tsak egy kis részein látunk sokszor valamelly világosságot, minthogy a' föld miatt olyankor a' Napnak sugára annak több részére nem tsüthet. A' Tsillagok felől úgy gondolkodnak a' világi böltsék, hogy az meg meg annyi Nap légyen, és azoknak valamint a' Napnak szint olly társa, melege és világa légyen. Kitsinyeknek tetzenek mind a pusztá szemnek, *mind*

laki prédikációiban, áhítataiban a fizikoteologizmus látásmódjával. Széplaki prédikációs kötete azért is figyelmet érdemlő, mert jelenlegi ismereteink szerint a korszak egyik olyan szerzője, aki a fizikoteologizmus elveit bizonyíthatóan – losonci gyülekezetében – szószékről hirdette, vagyis orális formában széles nyilvánosság számára tette azt elérhetővé, bár olvasmányként való publikálásukra minden bizonnyal gondolhatott. (A prédikációk szövegében az aposztrophék lépten-nyomon jelzik is a hallgatóihoz való fordulás retorikai-homiletikai tényét. Egyébként minden prédikáció után feljegyzí azok elhangzásának dátumát, helyszínét.)¹² Feltételezhetjük, hogy mások prédikációs gyakorlatában is megtalál-

a meszsze látó üvegen által igen meszsze vagynak tölünk. Azt merik mondani a Természet vizsgálók, hogy a leg közelebb való tsillag is vólna 500 000 milliion mérföldnyire. Nem tsuda hát, ha nagy részét azoknak pusztá szemekkel nem láthatni, üvegen által sokkal többek tettezenek, mint pusztá szem által, de úgy is megszámlálhatatlan azoknak az ő számok. Tsak a' mit mi közönségesen Tej úttjának szoktunk az égen nevezni, nem egyéb az az el nyúlt fejsérgé, a' mi üvegen világossan meg tettzik, hiszen az megszámlálhatatlan sok tsillagoknak sokasága, és az azoknak öszve verődött világossága. Ha nagyok ha illy sokak a tsillagok, haszna mind azon által azoknak a' mi földünkre nézve igen kevés tapasztaltatik, az egy ékeséget ki vévén, úgy mint amellyek mint valamely szép tündöklő rajzolások a' mi fejünk felett való ég mennyezetét meg szépítik, és meg ékesítik ... [...] Mint hogy mindazon által igen nagy része azoknak tsak a szemet sem gyönyörködtetheti, mert azokat nem láttyuk, igen könnyen el lehet hinni, hogy más vége volt az Istennek azokban: és semmi sem ellenkezik az Istennek véghetetlen böltsességével és Mindenhatóságával, hogy ott még sok olyan világ légyen mint ez mi itt való Világunknak alkotmánya, a' mellyekben azok a' tsillagok, szint úgy Nap gyanánt használhatnak és szolgálhatnak, mint a' mi Napunk szolgál a' mi földünkre nézve. Ha továbbá a' Napot meg gondollyuk, a' melly ezeknek a' Plánétáknak közepén van, a' földnél nagyobbak mondatik az ezerszerte való ezernyivel, iszonyú nagy testnek kell annak lenni. Ha már most mindezekre is vettyük és alkalmaztattyuk, azt a' ki terjesztett erősséget, a' mellyben ezek fel függesztettek, a' mellyben ezek szabadon, egymás meg akadályoztatása nélkül járnak, kelnek és forganak, ugyan minémű nagy távolságú helynek kell annak lenni, kitsoda mérheti meg annak szélességet és magasságát? A' világi böltsék többeknek mondják azt tíz száz ezernyiszter mért földnél. És ez még tsak a' Tsillagos érig való alkotmánya e' Világnak, és tsak az a' részetskéje az, az Isten munkáinak, a' melly kiváltképpen való módon, a' mi hasznunkra és a' mi földünkre tartozik." Uo., 358–361.

¹² Uo., 42–48.

20. kép. S.(oli) D.(eo) G.(loria) Lossontz, d.(ie) 10. Junij 1792

ható volt ez a törekvés, csak azok vagy nem maradtak ránk vagy még nem sikerült nyomukra bukkanni.

Nagy valószínűséggel ehhez a losonci szellemi környezethez (Széplaki T. Pál, id. Kármán József) tartozott az a szerző, akinek kéziratoss predikációs kötete Sárospatakon maradt ránk a Református Kollégium Nagykönyvtárában, jelzete: Kt. 795. Nevét nem tüntette fel, mindössze annyit tudhatunk meg róla, hogy a predikációi 1787–1792 között születtek Rimaszombatban és Losoncon (a legtöbb itt), mindegyik végén pontosan megadja az elhangzás dátumát.

Átlagos terjedelmük 5-6 lapnyi, mindegyiknek latin címet ad, de magyar nyelvűek; néhány esetében egyértelműen kirajzolódik a fizikoteologizmus tematikája, látásmódja, nyelvhasználata. A bemutatott természetismereti tárgyat kegyességi jellegűvé, jelentésűvé alakítja, bár homiletikai, retorikai színvonala csak olykor éri el a Széplakinál látott megoldásokat. Az eső, felhők keletkezése, vihar, mennydörgés, villámlás nyűgözi le egy predikációjában, bár természetismereti tudományos gondolatmenete elég szerény mértékű: *Gratiarum actoria pro pluviis* (6–11).

[...] nem tsak a' tengerek és vizek bortsájtanak magokból valami gőzölgéseket midőn a' Naptól meg melegítettnek; hanem minden egyéb testek is, a' Hegyek, az élő fák, az állatok, akár élők akár meg holtak légyenek, a' mellyek nem vizes, hanem salétrommal, kénkövel, olajjal és egyéb meg gyúlható matériával tellyesek, ezek éppen úgy mint amazok, fel emelkednek a' Levegő égbe, és vagy a' vizes gőzölgések között v. azokon fellyül vagynak: ezek a' levegő égnék változásához képest szüntelen mozgásban vagynak, a' melly mozgás még nagyobb, ha szél is járul hozzájuk, ekkor ezek öszve dörzsölődnek, és ez által v. pedig a' Nap melege

által meg gyúladnak, és ezt szoktuk nevezni Villámásnak, ebből következik a Mennydörgés, mert a gőzölgéseknek a' Levegő égbe való meg gyúlása azt tselekeszi, hogy ki terjedjen a' levegő ég, azt meg rendítse és tsattanást szerez, melly midőn a' Hegyekbe meg ütődik s onnan ismét vissza jön, annál nagyobb zörgést okoz. Ha a' Levegő Égbe igen sok a Tüzet szerető Materia, és mind meg gyúl még pedig igen nagy sebességgel, azt Ménkönek nevezik.¹³

A De existentia Dei című prédikáció mérlegeli a józan okosság szerepét a látható dolgok megismerésében, ehhez mérten a természetismereti bizonyítékok is színvonalasabbak:

Mínthogy az Apostol a láthatatlanoknak, a láthatók által, u. m. e világnak alkotványa, és a' teremtett állatok által lehető megértését emlegeti: tehát én is tsak a' látható dolgokat veszem gondolóra, miképen mehetünk azok által a' mi lételünk okára, még pedig a' józan okosságnak segítségével által, mivel a' Sz. Írás ezen igazságot mint igazat előre fel teszi, és nem mutatja meg, hanem tsak a józan okosságra bízván annak meg mutatását, meg erősíti.

Az égitestek leírását adja:

A' Nap és Hóld olly Égi Testek, a' mellyek felettébb való nagysággal bírnak. A' Hóld ugyan kisebb ötvenszer a' mi földünk-nél, de annak temérdeksége még is egynéhány száz ezer mérföldeket tészén. A' Nap egy millióval nagyobb a' mi Földünk-nél és 19. Millió Mérföldekre van hozzánk és ez tsupa tűz. Ezeket semmi sem tartja az Égen egyéb, hanem azoknak tulajdon nehézsége. Ezeknek forgásai mindég rendben mennek. A' Hóld változhatatlanul meg kerüli a' Földet, mintegy 27 Napok alatt. A' Nap olly rendezen meg tartja a' maga futását, hogy a' a mi Földünk melly 365 Napok 6 órák és egynéhány minuták alatt körülötte forog. A' Nap és az éjszaka és az esztendők négy részei 5. ezer esztendők-

¹³ Uo., 39–40.

től fogva mindég egymás után következnek. Ez meg világosítja és melegíti a' földet az ő sugárai által, a' mellyek nem olly bőven jönnek a' Földre a' mint a' Nap magából ki ereszti, hanem sok részekre szakadnak míg ide le érnek. Ha azok egyenlő temérdek-séggel jönnének ide, a' Föld hamuvá változna egy szempillantás alatt. A' Hóld is meg világosítja a' Földet, de minden melegség nélkül, mert ha melegséget is okozna, úgy minden meg száradna e' földön. Ezek magokat nem teremtették, mert nem is tudják lételeket. Kell hát nékiek származni valami okos valóságból, minthogy ez pedig csak az Isten lehet, következik, hogy van Isten. [...] Ha tehát az egész természet prédikálja az Istent, ugyan mit gondolnak a' bűnben élő emberek? [...] Ti pedig akiket a természet okosabbakká tett, és minden füvekben fel találjátok az Istent, adjatok hálákat neki, hogy ebbéli jótéteményit közlötte veletek, hogy titeket a' semmiségben nem hagyott, éljetez az ő akaratja szerint, hogy aztán tselekedeteiteknek jutalmát el vehessétek. [...] tehát az egész Természet prédikálja az Istent.¹⁴

A *De omnipotentia Dei* című fejezet (44–50) az állatok élővilágát láttatja és csodálja, láthatóan a *Deus est maximus in minimis* elveit követi („Hatalmas az Isten a' kitsinyekben, de nem kisebb ő felsége a' nagyobb állatokban is.”), előkerülnek a mikrovilág megismerését segítő nagyító üvegek is, de áhítattal szól a végtelen számú csillagvilágokról is. Álláspontja szerint ugyanakkor hódolattal és áhítattal fordulunk Istenhez a teremtés lenyűgöző voltát látva, de az emberi nagyság abban keresendő, hogy kapott értelmével megismerheti Teremtőjét.

Az Istennek ilyen hatalmát prédikálja az Ég és a Föld, és ezeknek minden seregi. Vegyük hát ezeket vizsgáló szemeink eleibe és tapogassuk ki melly nagy légyen a' mi Istenünk. [...] Az élő állatoknak olly temérdek a' száma, hogy azokat épen meg nem foghatjuk a' mi elménkkel. Minden víz tsepp mint meg annyi élő vi-

¹⁴ Uo., 49–50.

lág: a' fáknak minden levelei élő állatokkal tellyesek, sőt a' mi nagyobb egy szem porotska és főveny sok féle ezer férgeknek lakó helye: hát ugyan az egész világon mennyi ilyen élő állatok találhatnának. Mindezeknek lételt és életet az Istennek mindenhatósága adott. [...] De még jobban meg tetszik abból az Isteni hatalom, hogy ámbár azok az apró férgetskék sok millióval kisebbek legyenek, [...] de azért még is van benne érzékenység, mozgásra és a' magok neme terjesztésére való tehetség, mint az Elefantban. Vagynak olly apró tsigák, a' mellyek ha a' legjobb nagyító üvegek alá tétetnek is alig lehetnek egy árpa szemhez hasonlóak: de azért még azokba is sok élő állatok laknak, és olyan tekervényes házatskában laknak mint a' legnagyobb tengeri tsigák. Mitsoda temérdek férgek vagynak tsak egy tsepp eczetbe is, úgy hogy azokat tsupasz szemekkel alig lehet tsak észre venni is: de azért azok élnek ugrádoznak, és minden életre meg kívántató részekkel bírnak. Ki gondolná melly mesterséges és remek munkája légyen az Istennek a' Pók. Végire jártak a' természet vizsgálók, hogy ha a' pókhálóból olyan vékony tzérnát akarna valaki fonni, mint a' varni való leg vékonyabb selyem fonal, 36000 ollyan szálakat kellene öszve fonni, mellyeket egyszer magából a' Pók ki botsát. A' pókokon hat ki álló bibirtsók vagynak, azok közül mindeniken 1000 lyukatsák, mellyeken a' fonal szálakat ki ereszti magából, úgy hogy a' pók hálónak minden fonala a' mellyet mi látunk, 6000 fonalából van készülve. Nem lehet ennek meg gondolására, eléggé tsudálni, az Isten véghetetlen hatalmát, amely még tsudálatosabb lehet azon apró állatotskákra nézve, a' mellyeket senki nem esmér. Hatalmas az Isten a' kitsinyekben, de nem kisebb ő felsége a' nagyobb állatokban is. [...] Hogy ne érdemelné meg a' hatalmas valóság a' tiszteletet és alázatosságot, a' ki ezt az iszonyú nagy Testet, a' mi Földünk golyóbisát nem tsak a' semmiből hozta ki, hanem ezt minden rajta lakó teremtettt állatokkal együtt mintegy a' semmire függesztette fel, és mint valami laptát úgy lebegteti az égbe? A' kinek hatalmas karja a' Napot az ő futásában, a' tengert az ő partjaiban meg tartóztatja. Hogy ne aláznánk meg magunkat az előtt, a' ki mind azokat a' számtalan

világokat teremtette, a'mellyeknek Napjai mint meg annyi tüzes golyóbisok fejünk felett forognak. Nézd el tsak magadat ember mitsoda kitsiny állatotska vagy te. A' te földed a' mellyen lakozol tsak olyan a' több világokhoz képest, mint egy víz tsepp a' nagy tengerhez képest? és ugyan mitsoda ennek minden ditsősége? Vald meg hát ezen Nagy és hatalmas Teremtőnek ditsőségére, hogy ő minden, te pedig semmi vagy, és abba keressed a' te nagyságot, hogy olly értelemmel vagy fel ruháztatva, melly az Istent meg esmérheti.¹⁵

Itt a szokásos érvelés tűnik fel: a természetismerete azért fontos, mert általa juthatunk el az istenismerethez (Gotteserkenntnis), vagyis az ember Istentől kapott megismerő-képessége a tudományos ismeretek megszerzésével és bővítésével visszavezet Isten minél tökéletesebb megismeréséhez. A *De Nive* (64–70) a hó keletkezésének rejtélyeire keres választ és nagyszerűsége, szépsége ragadja el. Ezek a leírások nyilván minden esetben valamely természetismereti szakmunkára támaszkodnak, bár azokat a szerző nem nevezi meg.

Egy esetben azonban kifejti érveit a theologia naturalis feltétlen érvényesítése mellett, esetleges túlzó befolyása miatt a theologia revelata jelentőségét is hangoztatja, egyensúlyuk feltétlenül szükséges az istenismerethez: *De imperfectione cognitionis naturalis et necessitate Divini revelationis* (1792. június 24, Losonczon). Részletesebb bemutatása azért is célszerű, mert gyülekezeti felhasználású prédikációról van szó, a benne megfogalmazottak eljutottak hallgatóihoz, tágabb környezetéhez.

[...] tehát szükséges az is, hogy a' vallásnak valóságos esméretére 's értésére jusson el az ember. [...] Erre pedig két utakon lehet el jutni: vagy a' tsupa és természeti erővel bíró, vagy pedig az Isteni jelentés által meg világosított józan okosság által. Vagy hogy világosabban szóljak: az okossággal fel ruháztatott ember elmél-

¹⁵ Uo., 44/v:

kedvén 'a látható dolgokról, végére mehet annak, hogy van Isten, és annak némelly akaratját is ki tanulhatja, [...] vagy pedig maga az Isten jelentette meg érthetőképen a maga akaratját az embereknek, hogy az szerint intézzék tselekedeteiket. 1. Vallyon 'a józan okosság által fel találtatott természeti vallással meg elégedhetik-e az ember? Vagy pedig 2. Szükség volt hogy az Isten egyenesen maga jelentse ki a' maga akaratját? Hogy az elsőbb pontnak és kérdésnek helyesebb értelmére juthassunk, jegyezzük meg ezeket. A magának hagyattatott természeti józan okosság kiválképpen való ajándéka az Istennek 'a vallásra nézve is. [...] Ennek segítségével által, a' ki jelentett vallásnak tzikkelyeit meg lehet próbálni, azoknak helyes voltát világosságra lehet hozni, 'a Szent Írásnak igaz értelmét ki lehet keresni. Végezetre: a' mi 'a Sz. Írásban fel nem találtatik, ebből kell ki pótolni. Mint az Istennek létele 'a Sz. Írásban csak úgy tétettetik fel, mint már esmeretes igasság, de azt nem mutatja meg bizonyos erősségekkel. Ezen folytatkozást tehát a' józan okosság pótolja ki, a' Sz. Írásból meg mutattatott látható dolgokból vévén az Isten lételet próbáló erősségeket. 2. A' józan okosság nem ellenkezik az Istentől ki jelentett vallással, sőt, ennek igazságát úgy lehet el hinni, ha a' józan okossággal meg egyez. Úgy lehet hát ezt is tartani, mint az Istennek jelentését, mert ő maga adta ezt az embernek, és maga ruházta fel olyan tehetséggel, hogy az Istennek, az ő tulajdonságainak, és munkáinak esméretére el juthasson. És így illetlen vólna az, ha az egyik jelentés a' másikkal ellenkezne. Tsak abban különböznek egymástól, hogy egyik egyenesen az Isten szájából jön ki, a' másik pedig az elmélkedés és gondolkodás által vétetett világosságra. [...] Már mind ezekből meg tanulhatjuk, hogy valamint hibáson tselekesznek azok, akik a' józan okosságot a' vallásból egészen ki rekesztik, úgy tetemes hiba nélkül azt sem lehet állítani, hogy a' józan okosságból mind ezeket ki lehet tanulni, a' mellyek a' vallásra tartoznak, és az úgy nevezett Isteni Jelentés merő költemény. A' józan okosságot a' Vallásból ki rekesztteni annyit téssen, mint az embert az ő isteni méltóságától meg fosztani, az értelemnek és ítélet tételnek erejét semmi-

vé tenni [...], a' mit más mond, vak engedelmességgel bé venni, és ollyannak lenni, mint valami érzéketlen kő, a' mellyet ide s tova lehet hempelygetni. Van annak valójába nagy érdeme, a' mint fellyebb láttuk, és nem méltó azt a' vallást bé venni, melly a' szabad visgálást tilalmazza és a' józan okosságot haszna vehetlenné teszi. Hány ezer Lelkek vagynak és vóltak ollyak, a' kikhez az Istennek jelentése el nem érkezett, hanem tsak a' józan okosságnak világát nyerték meg az Istentől, és ennek segítsége által mehettek valamire a' vallás dolgában. Hát már ezek főlül úgy kelle gondolkodni, hogy azok mind el vesznek, és az Isten világára vigyáztván, midőn a' józan okosság szerint intéznék tselekedeteiket, azok haszontalanoké az Istennek szemei előtt? Távuł légyen ez a' kevély és bal ítélet tétel mi tóllünk, sőt inkább jól gondoljuk meg, hogy az Isten mindenkitől annyit kér, a' mennyit adott, a' ki a' kevéssel jól sáfárkodik, az szerint fog jutalmazást nyerni, a' ki a' sokkal vissza élt, a' szerint fog büntetődni. De azért hogy a' józan okosságnak is van haszna a' vallás körül, azért hogy a' kik ezzel jól élnek jutalmat várhatnak érte: igen nagy vakmerőség azt állítani, hogy a' Természeti vallás igaz vallás, és minden úgy nevezett Isteni Jelenések merő hazugság és költemények légyenek. Láttuk fellyebb mitsoda nagy szüksége vólt az embernek arra, hogy az Isten ki jelentse a' maga akaratját, a' melly szerint intézze kiki tselekedeteit, az Isten jósa sem engedi, hogy azon nyughatatlanságba maradjon az ember mindég, melly származik abból, hogy a' józan okosságnak homályos vóltja miatt, nem tudhatja bizonyossan, mi légyen az Istennek az az akaratja, a' melly szerint kell élni. Valamint a' visgálat előtt meg vetni és költeménynek tartani, az okos emberhez illetlen vólna. Visgálja meg hát ha azt Isteni jelentésnek kell tartani, a' mit annak mondanak mások, és nézze meg ha a' józan okosság helyben hagyjaé vagy nem.¹⁶

¹⁶ Uo., 42–44.

V. KÁRMÁN JÓZSEF STURM-TIEDE FORDÍTÁSA,
MAGYAR NYELVŰ ÖSSZEGEZÉS

Kármán József losonci református pap (1738–1795, a *Fanni hagyományai* írójának apja) fordítja magyarra két német szerző munkáját. Az első kötetben Christoph Christian Sturm, *Unterhaltungen mit Gott in den Morgenstunden, auf jeden Tag des Jahres (Istennel való társalkodás, a reggeli órákon az esztendőnek minden napjaira)*, a második kötetben Johann Friedrich Tiede, *Unterhaltungen mit Gott in den Abendstunden auf jeden Tag des Jahres (Istennel való társalkodás az estvéli órákon az esztendőnek minden napjaira)* című művét. 1785-ben már az 5. kiadása alapján készült magyar fordítása jelent meg Pozsonyban Fűskúti Landerer Mihálynál. Sturm első kiadása 1768-ban, Halleban látott napvilágot, ezt még követte újabb editio 1771-ben, 1774-ben, 1780-ban és 1785-ben; Tiede pedig 1781-ben, Tübingenben.¹ Igen népszerű volt a két munka (különösen Sturm), van nekik több angol, francia, dán és svéd fordításuk, szövegváltozatuk.² C. C. Sturm (1740–1786) ugyancsak a

¹ Johann Friedrich Tiede (1732–1795), sziléziai születésű, teológiai tanulmányait Halleban végezte. Korán felfigyeltek költői tehetségére, versei kegyességi műveiben jelentek meg, szorosán összefonódva prédikációkkal és áhítatokkal. Életének leghosszabb szakaszát Schweidnizben töltötte, mint lelkész és iskola-inspektor. Az *Unterhaltungen mit Gott in den Abendstunden* c. művének hat kiadása jelent meg.

² A Nagykönyvtárban, Debrecenben 11 példány található ezekből a kiadásokból. A B 1277 jelzetű kötetet (Sturm, *Betrachtungen [...]*, Tübingen, 1781) Debrecenben, aukción vásárolta 1792-ben a tulajdonosa: „Est Pauli Császári ementis in publica auctione Debrecini, 1792.” A bejegyzés bizonyítja, hogy ez az irodalom, könyvkultúra jelen volt a debreceni kulturális közegben, már helyben is hozzá lehetett férni az érdeklődőknek az itt rendezett könyvaukción. Valószínűsíthetjük, hogy a *Kollégium partikula rendszere is közvetítette ezt a kul-*

hamburgi fizikoteológiai iskolához tartozott, – hasonlóan mint B. H. Brockes, J. A. Fabricius és H. S. Reimarus. Hallei tanulmányok

túrát, amint az Hódmezővásárhely és Szőnyi Benjámín esetében már régebben bizonyított. Sturm igen népszerű volt a korszak német kegyességi irodalmában, 1794-ben már – második kiadásban – összefoglaló jelent meg életéről, műveiről: FEDDERSEN 1794. Már itt kiemeli a szerző, hogy kik voltak Sturm kedves írói és saját írott munkáiban, elmondott prédikációiban kiemelten fontosnak tartotta Isten műveinek a természetben való felmutatását, megértését és nap mint nap való csodálatát, imádatát. „[...] Derham, Plüche, Nieuwentyt, Sulzer, Bonnet, Buffon, und andre ähnliche Lehrer der Naturgeschichte, waren seine Lieblingsschriftsteller, wußte Er aus Gründen und Empfindungen, daß die Betrachtung der Natur, auch Anleitung zur Erkenntniß und Ermunterung zur Verehrung Gottes gebe. Darum machte Er seine Leser und Zuhörer auch so gern aufmerksam, auf die Belehrungen von dem Daseyn, von den Eigenschaften, von den großen und wohlthätigen Werken Gottes, die uns aus der ganzen Natur in die Sinne fallen, und die wir in den täglichen Spuren seiner Vorsehung deutlich lesen.” Uo., 49. Sturm művének volt egy változata is: *Betrachtungen über die Werke Gottes im Reiche der Natur und der Vorsehung, auf alle Tage des Jahrs*, Halle, 1772; további kiadásai: 1775, 1785. A megözvegyült porosz királyné fordította a munkát francia nyelvre, de volt annak dán és svéd fordítása is. Emellett a fizikoteológizmus tárgykörébe tartozó prédikációs gyűjteményeket is szerkesztett: „Sammler und Herausgeber der *Predigten über die Werke Gottes in der Natur*. Halle, 1774–1775. 2 Sammlungen.” Uo., 100. 1772-ben jelent meg Halle/Magdeburgban egy kétkötetes munka, *Szerző megjelölése nélkül: Betrachtungen über die Werke Gottes im Reiche der Natur und der Vorsehung auf alle Tage des Jahrs*, Karl Hermann Hemmerde. (A SRKN örzi ezt a példányt.) Szerkezete, szövegállománya alapvetően megegyezik a Sturm-Tiede-kiadányokéval, némi különbség azonban megállapítható. Az egyes Betrachtungokat, Andachtokat sűrűn váltogatja önálló vers, amelyek olykor több oldalnyi terjedelműek. Néhány példa közülük: Danklied für die Werke der Schöpfung, Gesang über die Anmuth des Frühlings, Lobgesang, Lob der Weisheit Gottes, Die Landlust, (Szemléletében erősen hasonlít az előtte álló Andachtra, amely a Flurpredigt jellemzői mutatja, itt a kerthez viszonyítva a természet szépségét csodálja. „Die Reizung freier Felder / Beschämt der Gärten Pracht. / Und durch die ofnen Wälder / Zeigt sich der Wonne Macht.”) Das Donnerwetter, Erinnerung der Genossen Frühlings, und Sommerfreuden. Az egyes versek itt is keveredő sajátosságokat mutatnak, részben a zsoltáros, gyülekezeti jelleg érvényesül, himnikus szárnyalással: „Wir sind, wir sind von dir; / Dir, Schöpfer, jauchzen wir. / Hallujah! / Er schuf die Welt, / Die er erhält. / Lobsing, lobsing ihm seine Welt. [...] Hallelujah! / Auch singt und ruft / Das Volk der Luft / Den Gott an, der zum Seyn es ruft.” Uo., 240, 296–297. Másutt a lírikus természetábrázolás hangja szól, leíró epikusság váltakozik érzelmi átéléssel, hangulatokkal, rövidebb dalszerű megformálással.

után ott kezdte lelkészi pályáját, majd Hamburgban maga is a St. Peterskirche vezető lelkésze volt és az iskolák felügyelője. Bonyolult szövevényt alkot Sturm és Tiede műveinek a kiadástörténete, mivel a két szerző munkái rendkívül hasonlítanak egymásra, ezért a kiadói gyakorlatban azok sűrűn keveredtek egymással úgy, hogy sok esetben fel sem tüntették az eredeti szerzőt. (Aról nincs tudomásunk, hogy ez a keveredés mennyire történt az eredeti szerzők beleegyezésével, hozzájárulásával.) Azt sem tudjuk pontosan, hogy Kármán József mennyire ismerte ezt a kiadói gyakorlatot és mennyire alkalmazkodott hozzá. Sturmnak a *Betrachtungen über die Werke Gottes im Reiche der Natur und der Vorsehung auf alle Tage des Jahres* című kötetében fontos előszó (Vorrede) áll, amely a keletkezésre vonatkozóan ad információkat; művét *Erbauungsbuch*nak (lelki építő/kegyességi könyvnek) nevezi, nyilván a korabeli elnevezést használva a kegyességi művek egy csoportjára: *Erbauungsliteratur*. Ez előtt három évvel jelent meg a korábbi kiadás (1778), viszont éppen száz éve volt akkor Christian Scriver nevezetes művének megjelenése. Scriver (1629–1693) a pietizmus szerzője, akit a német fizikoteologizmus szeretettel emlegetett előzményei között.³ Hozzá hasonlót szeretett volna írni: *seine gute Kenntniß der Natur und Kunstwerke*. Tulajdonképpen Scriver ébresztette fel benne a vágyat, hogy hasonlót írjon (*ein ähnliches Werk zu schreiben*). Felhasználta Buffon, Derham, Plüche, Nieuwentyt, Sulzer, Bonnet műveit, vagyis a

³ Christian Scriver (1629–1693) erős pietista hatás jellemzi, Jakob Spenerrel volt szoros kapcsolata (*waren gerade hundert Jahre verstrichen, da der fromme Scriver seine zufällige Andachten über die Werke der Kunst und Natur herausgegeben*). Scriver műveiben egyesült a *természetismeret és a művészeti alkotás*, Sturm is ehhez hasonlóra törekedett: *seine gute Kenntniß der Natur und Kunstwerke*. Bizonyára *M. Christian Scriver's [...] Seelen-Schatz [...] Fünff Theile ... c.*, nagyon népszerű kegyességi művéről van szó, vagy a másik közkedvelt munkája: *Gottholds zufälliger Andachten vier Hundert, mit erbaulichen Morgen und Abend-Gebetern auf alle Tage der Wochen*. Utóbbi műfajilag is rokon Sturm-Tiede művével, mert reggeli és esti áhítatokat közöl minden napra, sokszor versbetétekkel.

fizikoteologizmus reprezentatív szerzőit.⁴ A szerző Andachtnak, áhítatnak nevezi művét, mindegyik elmélkedéshez egy-egy – változó hosszúságú – verset csatolt, amely összefoglalja az Andacht tartalmát. Érdeemes vázlatosan áttekinteni a tartalomjegyzéket, hogy milyen tematikájúak az áhítatok.⁵ Az áttekintésből kirajzo-

⁴ „Es war nöthig, um diese Absichten desto glücklicher zu erreichen, daß ich mich aller hülfsmittel bediente, welche mir die Schriften der Naturkündiger an die Hand gaben. Ich habe daher kein Bedenken getragen, jedesmal, wenn ich glaubte, bestimmter, deutlicher oder eindrucklicher reden zu können, in der Sprache eines *Buffons, Derhams, Plüche, Nieuwentys, Sulzers, Bonnets* und anderer Männer von diesem Range mit meinen Lesern zu reden.” STURM, Vorrede.

⁵ Betrachtung des gestirnten Himmels, Das Wunderbare bey der menschlichen Stimme, Einrichtung der ganzen Natur zum Nutzen der Menschen, Das Erdbeben, Der Mond, Unterirdisches Feuer, Der Komet, Ordnung Gottes im Leben und Sterben der Menschen, Der Nebel, Wunderbarer Bau der Augen, Nutzen der Sterne, Runde Gestalt unserer Erde, Stürme und Winde, Das Nordlicht, Erstaunenswürdige Kleinigkeiten in der Natur, Grösse und Entfernung der Sonne, Mangelhafte Erkenntnis der Natur, Bau des menschlichen Herzens, Natur und Eigenschaften der Luft, Ursachen der Kälte und Wärme, Mannigfaltigkeit der Blumen, Der Magnet, Der Thau, Der Hamster, Die Raupen, Die Nachtigall, Das elektrische Feuer, Das Blau des Himmels, Grösse unsrer Erdkugel, Stand der Sonne, Wiederkunft der Vögel, Das Weltgebäude, Das Hünchen in Ey, Die Tulpen, Empfindungen bey dem Anblick des Himmels, Die Lappländer, Bildung des Schnees, Die Milchstrasse, Blumen des Aprils, Abschilderung der Schönheit des Frühlings, Belebende Kraft der Sonne, Der Regenbogen (Július 4), Mondeswechsel, Ursache der Wärme auf dem Erdboden, Natur und Eigenschaften des Lichts, Stand der Sonne, Der Frühling, ein Bild unserer künftigen Auferstehung, Unermeßlichkeit des Sternhimmels, Sonnen und Mondfinsternisse, Harmonie und Patriotismus der Bienen, Vielheit der Welten, Die Schifffarth, Gottes Macht im Kleinen, Die Natur als eine Schule für das Herz, Der Polarstern. A prózai áhítatokat versek kísérik, jól bizonyítva, hogy könnyen lép át a fizikoteologizmus gondolat- és érzelemvilága a prózai áhítat közegéből az érzelmeikkel és esztétikai eszközökkel sokkal inkább feldúsított lírai önkifejezés dimenziójába. A következő versbetéteket olvashatjuk: Gottes Allgegenwart (szeptember 1.), Lobgesang (szeptember 30.), Lob der Gottheit (október 1.), Gottes macht und Vorsehung (október 31.), Erinnerung der genossenen Frühlings- und Sommerfreuden (november 8.) Loblied (december 1.). Érdeemes megvizsgálnunk a szivárványt bemutató fejezetet (Der Regenbogen), amely láthatóan a fizikoteologizmus kedvelt témája más szerzőknél is. A korábban tapasztalt kettősség itt is érzékelhető (a theologia naturalis és revelata jellemzői), részben természetismereti, részben üdvörtörténeti jelentése formálja a gondolatmenetet. Alaposan bemutatja a szivárvány keletkezésének fizikai-optikai-csillagászati okait, jellemzőit, majd a látvány

lódik a fizikoteologikus témakör, amely a természetben különösen a mikro- és makrovilág bemutatását vállalja, ezért találjuk meg köztük a Tejút, a Nap (távolsága és nagysága), az ég kékje, a világ felépítése, a Földgolyó nagysága és alakja, a csillagos ég, a Hold, az északi fény, a szelek és a viharok, a szem csodálatos felépítése, a kicsirke fejlődése a tojásban, a költöző madarak visszatérése, Nap- és Holdfogyatkozás, az emberi szív, a hópehely kristályszerkezete, bámulatba ejtő kicsinységek a természetben, – mindezeknek a leírását és magyarázatát. Az egyes áhítatok két-három oldal terjedelműek, amelyek alkalmasak – mintegy imádságszerűen – a választott tárgy gondolati és érzelmi átélésére, alapvetően a bensőséges egyéni hitélet szokásaihoz illeszkedően.

Sturm az előszóban bejelenti, hogy az előző esztendőben a Mihály-napi vásárra megjelentetett egy verseskötetet, amely az áhítatok témáinak verses feldolgozását végezte el.⁶ Meg is jele-

nagyszerűsége felkelti benne a Teremtő iránti hálát és rajongó érzelmeket, a természeti jelenség átlép a tropologikus, anagógiás szférába. „Wenn die Sonne auf niederfallende Regentropfen scheint, und wir dergestalt stehen, daß wir die Sonne hinter Rücken und die Regenwolke vor uns stehen sehen, so erblicken wir einen Regenbogen. Die Regentropfen kann man als kleine durchsichtige Kügelchen betrachten, in welche die Sonnenstrahlen einfallen, darin zweimal gebrochen werden und einmal zurückprallen. Daher entstehen die Farben des Regenbogens, deren sieben sind und folgender Ordnung auf einander folgen; die rothe Farbe nimmt den untersten Raum ein, hierauf folgt goldgelb, schweßelgelb, grün, himmelblau, purpur und violet. [...] Ein Regenbogen kann nur so lange dauern, als die niederfallenden Tropfen immer durch andre ersetzt werden. Wenn der Regenbogen nur als eine natürliche Erscheinung betrachtet wird, so kann keine würdigere Mahleren des Schöpfers in den Farben der Natur erblickt werden, als diese ist. Allein wenn ich bemercke, daß Gott dieses Zeichen zur Erinnerung seiner Gnade aufgerichtet hat, so kann ich dabey mehr als einen Umstand zur Erbauung anmerken. [...] So oft ich diesen Bogen am Himmel sehe, so werde ich auf folgende Betrachtung geführt: *Wie majestätisch ist der Herr, in allem, was seine Hand thut!* Wie gütig ist er gegen seine Geschöpfe! Jetzt sehe ich, daß Gott noch in Gnaden an seine Welt denkt. Alles Fleisch stehe auf und bete den an, der seinen Bund und seine Gnade vest hält! Noch hat er seine Welt nicht vertilgt. Lob und tiefe Anbetung werde ihm gebracht in Ewigkeit!” Uo., 9–10.

⁶ „Das letztere schien mir schicklich zu sein, da ich in der Michaelismesse vorigen Jahrs eine besondere Sammlung geistlicher Gesänge über die Werke Gottes in der Natur herausgegeben habe.” STURM 1781, Vorrede. Ennek volt előz-

nik 1775-ben Halleban a *Sammlung Geistlicher Gesänge über die Werke Gottes in der Natur: Eine Zugabe zu den Betrachtungen über die Werke Gottes im Reiche der Natur und der Vorsehung* című verseskötet. Ez tulajdonképpen a prózai kötet terjedelmes verses kiegészítője, változata, költői nyelve a fizikoteologizmusból táplálkozik; mintaadója bizonyára Brockes költészete lehetett.⁷ A kötet 163 verset tartalmaz, a következő tematikai egységek szerint: Von der Groesse und Herrlichkeit Gottes in der Natur (20), Von den Eigenschaften, die Gott in den Naturwercken geoffenbaret (38), Lobgesaenge fuer die Werke Gottes in der Natur (22), Lieder ueber besondere Gegenstaende und Wohlthaten in der Natur (23), Lieder ueber den Wechsel und Wohlthaten der Jahreszeiten (38). Vázlatos tematikai áttekintés a tartalomról: Von der Grösse und Herrlichkeit Gottes in der Natur, Weisheit Gottes (csupa makrofizika, fény, egyensúly, Unendlichkeit, Ewigkeit, Es ist, in Ansehn deines Lichts, / Die Sonne selbst ein Punckt, ein Nichts, / Nur du, Gott, bist die Sonne.) Gottes Allmacht, Von den Eigenschaften, die Gott

ménye az 1767-ben – utóbb többször bővített – Frankfurtban megjelent Sturm verseskötet: *Lieder für das Hertz von dem Verfasser des Christen am Sonntage*, amely még inkább hagyományos gyülekezeti énekeket tartalmaz, bár néhány esetben megszólal a fizikoteologizmus tematikája. (Der gestirnte Himmel, Der Frühling, Sommerlied, Osterlied, Pfingstlied, Gottes Größe in der Natur, Herbstlied)

⁷ „Darüber hinaus hat die Naturbetrachtung für Brockes gottesdienstlichen Charakter. Denn neben den traditionellen Formen des Schöpferlobes im Gebet oder in geistlichen Liedern im Rahmen einer kirchlichen Zeremonie findet laut Brockes auch im von ihm beschriebenen, angemessenen Gebrauch der Sinnlichkeit eine Verehrung des Schöpfers statt. Da Gott die Sinnlichkeit geschaffen hat, um den Menschen zu erfreuen, ehrt der Mensch Gott durch sein im Bewußtsein der Liebe Gottes dankbar empfundenes Vergnügen im sinnlichen Erleben der Natur.“ Sturm elmondja a bevezetésben, hogy alaposan tájékozódott, számos költő műveit tanulmányozta, ezek közül választotta ki a legjobbakat: „Ich glaubte in den Werken unserer besten Dichter Beitrage zu finden, [...] allein ausser Gellert, Cramern, Schlegeln und Muentern haben die meisten die Natur nur von ihrer lachenden Seite, nicht aber als eine Schule religioeser Empfindungen betrachtet. [...] Mehr als hundert Liedersammlungen, Journale und aenliche Werke habe ich [...] durchblaettert; und kaum gelang es mir, so viele Gesaenge aufzubringen, als ich Baende durchlesen hatte.” PETERSEN 2004, 91.

in den Naturwerken geoffenbaret, Lobgesänge für die Wercke Gottes in der Natur, Lieder über besondere Gegenstände und Wohltaten in der Natur, Der Himmel, Donnerwetter, Wasser und Meere, Schöpfung und Erhaltung des Menschen.⁸ Külön ciklus mutatja be az évszakok, napszakok változásait, egy-egy esetben több variáns szól az adott témáról: Lieder über den Wechsel und die Wohltaten der Jahreszeiten, Todesgedanken im Frühling, Sommerlieder, Herbstlieder, Winterlieder, Lieder in den Morgen und Abendstunden, Erndtelieder. Több helyen is megszólal a Deus est maximus in minimis gondolköze, a mikroszkóppal látható teremtmények nagyszerűsége nyűgözi le.⁹ A verseket nemcsak a művelt és művészi ízléssel rendelkezőknek szánta, hanem a tanulatlanabbak kezébe is akarja adni azokat, akiknek lelki épülésére szolgálhatnak akár a kertben vagy a mezőn tartózkodva.¹⁰

⁸ Természetesen megjelenik a *szivárvány* is a természetleírások és -értelmezések között, részint üdvörténeti, részben természetismereti-fizikai jelentéssel: „Noch steht zum Zeichen seiner Huld / Der Bogen in der Luft. / Noch fühlt der Sünder die Geduld, / Die ihn zur Busse ruft.” STURM 1775, 106.

⁹ „Unzählbar viel wirkt deine Hand / Im Grossen durch das Kleine. / Der Wurm, den noch kein Auge fand, / Hat Nerven, Fleisch und Beine. / Er lebt durch dich, durch dich beglückt, / Bis ihn ein Sonnenstaub erdrückt, / Dem du, o Schöpfer, wintest.” Uo., 151.

¹⁰ „Ich wolte gerne nicht nur Personen von Geschmack und Kenntnissen, sondern auch Unstudierten ein Gesangbuch in die Haende geben, dessen sie sich bey der Betrachtung der Natur, und vielleicht auch bey ihrem Aufenthalt in Gaerten oder auf dem Lande zur Erbauung bedienen koennten.” Uo., Vorrede. Ezzel egybevágy egy másik kötete, amelyet Sturm a természetkedvelőknek és a kertbarátoknak szánt, ez a már emlegetett 'Flurpredigt' prédikációs, áhítati hagyományához kapcsolódik: STURM 1781. A korszak hasonló szemléletű kiadványaiból a TREKN gyűjteményében a mai napig olvasható elmélkedés-gyűjtemény hatodik kiadása: *Erbauliche Betrachtungen...1764*. Az előszó szerint az angol eredetiből készült, az 1752-es londoni kiadás alapján, bár azt erősen átdolgozta a névtelen fordító. Az eredeti Jacob Hervey szerzeménye, azt is megtudjuk, hogy ennek első, német nyelvű változatát még Albrecht Haller közölte száz részletben a *Göttingische gelehrte Zeitungban*, vagyis ő kezdeményezte megjelentetését, népszerűsítését. (Ennek pontos neve: Göttingische gelehrte Anzeigen.) A tény mindenesetre azt bizonyítja, hogy Haller közismerten fogékony volt a fizikoteológizmus népszerűsítésében, angliai eredményeinek átültetésében. Az elmélkedések sorrendben a következők: Betrachtungen über einen Blumengarten, Prosaischer Lobgesang über die Werke der Schöpfung, Betrachtungen über

A versek különleges keverékét teremtik meg a hagyományos kegyességi ének, a bölcséleti-filozofikus hangvétel, aktuális természetismeret és valami újszerű természetleírás, olykor himnikus érzelmi elragadtatás, rajongás látásmódjának. Ezek az alkotóelemek eltérő arányban válnak meghatározóvá egy-egy vers esetében, néhol a didakszis – természetismeret/-leírás – irányába billen a hangsúly, másutt a filozofikus, himnikus érzelem hangja válik uralkodóvá; így a dalszerűségtől a liriko-epikus jellemzőkig alakulnak a műfaji sajátosságok. Egy részlet álljon itt a tavaszt ünneplő Frühlingsliederből, a megújuló, szép természet ünneplésé az, amelyben a dicsőítő himnusz (Lobgesang) szólal meg:

Die Frühlingsflur ist dein Altar,
Worauf das blumenreiche Jahr,
O Herr, zu deinem Wohlgefallen,
Sein erstes füsses Opfer bringt:
Wo von den Nachtigallen
Ein froher Lobgesang erklingt.

Du hast mit Schönheit, die entzückt,
Wald, Berg und Thal und Flur geschmückt,
O milder Schöpfer aller Dinge!
Dir weih ich meinen Lobgesang.
Die reinste Liebe dringe
Mein ganzes Hertz zum frohen Dank. (230.)

Egy másik pedig már a nyár ünneplése, szinte dalszerű formában:

Die Thäler und die Höhen,
Die Sommeranmuth schmückt,
In ihrer Pracht zu sehen,
Ist, was mein Herz entzückt.

die Nacht, Betrachtungen über den gestirnten Himmel, Betrachtungen über den Winter, Betrachtungen bey den Gräbern. Az egyes elmélgedések mindenben illeszkednek a fizikoteologizmus látásmódjához, módszereihez.

Wie schön ist Wald und Weide
Und die bethaute Flur!
Wie rein ist diese Freude
Der reizenden Natur!

Die Saat ist aufgeschossen
Und reizt des Schnitters Hand.
Die blätternvollen Sprossen
Bedecken Berg und Land.

Die Vögel, die wir hören,
Erfreun sich dieser Zeit.
Nichts tönt in ihren Chören,
Als Lust und Fröhlichkeit.

Was uns vor Augen schwebet,
Gefällt und hüpfet und singt.
Und Alles, Alles lebet,
Und Alles scheint verjüngt. (262–263.)

Népszerűségére jellemző, hogy már 1775-től több megzenésített változata jelenik meg, egyben arra figyelmeztet, hogy a zeneirodalomban is népszerű ez a tematika. A zongorakíséretre, énekhangra készült feldolgozás azt mutatja, hogy ez a változat már nem szakrális térbe vagy alkalomhoz illesztett, hanem familiáris vagy polgári, társasági miliőben – kamarazenei formában – szólaltatják meg, ahol a művészi élmény nagy jelentőséget kap. Az eredetileg a fizikoteologizmus primer törekvése szerint Erbauungsliteraturnak, építő/épületes irodalomnak született áhítatok jelentős funkcióváltáson mennek át. Mindez azért is tanulságos, mert a megzenésített versek már nem követik a zoltárdallamokat és azok metrikáját, vagyis a korábbi liturgikus hagyományból kilépnek, más zenei konvencióhoz illeszkednek. Érdemes visszagondolnunk Horváth György és Szőnyi Benjámin módszerére, akik még a zoltárárkölté-

21–22. kép: Kármán Sturm–Tiede fordításának címlapmetszetei

szet poétikai hagyományai (dallamai és ritmikája) között tartották a fizikoteologikus tartalmú verseiket.¹¹

A prózai áhítatok fordítását végzi el id. Kármán József. A Sturm-, Tiede-kiadástörténet igen bonyolult és nehezen rekonstruálható. Mindkét szerző hangoztatja az időről időre megjelent kiadásokban, hogy tudomásuk szerint kalózkidadások is napvilágot láttak, amelyet mindketten nehezményeznek és elutasítanak, bár

¹¹ STURM-ROLLE 1775; *Geistliche Gesänge...* 1780; 1792-ben ennek újabb kiadása jelenik meg ugyanitt, Carl Philipp Emanuel Bach dallamaival, zongorára; Adam Weber dallamaival 1781-ben megzenésítve, kottával jelent meg Magdeburgban. A *Der Frühling* (K 597 és az *Im Frühlingsanfang* (KV 597) c. énekek azért is figyelmet érdemlőek, mert maga *Wolfgang Amadeus Mozart* megzenésítette azokat, így váltak igen népszerűvé hangversenyeken, koncertpódiumon.

maguk sem tudják pontosan ezek körülményeit. Így az sem deríthető ki pontosan, hogy Kármán milyen editiót használt, a szövegvizsgálat arról győz meg bennünket, hogy nem zárhatjuk ki a két szerző szövegeinek szándékos kontaminációját; hiszen tematikusan és eszközeik alapján is nagyon rokon művekről van szó. Előszavában Tiede ki is jelenti, hogy munkája mintegy tükörképe Sturm művének, bár árnyalatnyi különbséget megfogalmaz. Az idézet azért is tanulságos, mert bemutatja azt a szerzői szándékot, amely a hagyományos kegyességi műfajokat tágítja, bővíti a fizikoteologizmus természetszemléletének irányába, úgy, hogy azokat feszültségmentesen összeegyeztethetőnek tartja; írásait napi olvasmánynak szánja, amelyek imádságra ösztönöznek.¹² Kármán közli Tiede terjedelmes előszavát is, aki az előző kiadások bevezetőit összegezte, kiegészítette. Ez azért fontos, mivel tematikus történeti áttekintést ad, amelyben helyet kap a teológiai gondolkodás változása, aminek azonban lényege a *theologia naturalis* – ugyan erőteljes tartalmi bővüléssel járó – és a *theologia revelata* egyensúlyban maradása. Meglepő, hogy a teológiai tanítás mily széles spektrumú, amiben a természetismereti diszciplínának széles köre mellett még az esztétikai szempont is helyet kap.

¹² Vorrede zur vierten Auflage: „Uebrigens ziehe ich die Vorreden zu den drei vorigen Auflagen jetzt zusammen; denn ganz mogte ich sie, mancher Leser und der Nachdrucker wegen, nicht weglassen. Es erschienen nemlich diese Unterhaltungen zuerst 1770, dem ersten und 1772 dem andern Theile nach. Beide wurden 1772 und 1773, nachdem schon zween Nachdrücke in Schwaben und in der Schweiz heraus waren, zum zweiten mal aufgelegt. Der dritte rechtmäßige Druck erschien 1775, nachdem Frankenthal, Heidesheim und Reutlingen, vielleicht auch noch andre Oerter, Nachdrücke ausgezettelt hatten. [...] Diese Unterhaltungen sind das Gegenbild von Sturms Unterhaltungen mit Gott in den Morgenstunden. Titel und Form fand ich also schon vor, und mußte mich jedesmal auf Ein Blatt ausdehnen oder einschränken. Darin gieng ich aber immer mehr von meinem Freunde ab, daß ich nicht, wie er, Gebete; sondern Reizungen zum Gebete schrieb, die auch, wenige Zeilen ausgenommen, *am Tage gelesen werden können*. Anfangs war ich furchtsamer, aber die Betrachtungen in den letzten Monaten entfernen sich immer mehr vom gewöhnlichen Abendsegen. Den habe ich nicht schreiben, dem habe ich nichts entziehen wollen. Eine meiner Hauptabsichten war, die Werke Gottes erbaulich zu betrachten.” TIEDE 1785.

[...] főképpen az erköltsi tudományt (Moralis) tanúllyá (t.i. a Theologus), és hogy azokat kedvessen elől adja, öszve-köti ezt az olyan Tudományokkal, mellyek inkább testiek mint lelkiek. Öszve-veti a' Bibliát az Istennek munkáival, hogy nekünk az Istennek, az embernek, és a' vallásnak természetét ki-világosíthassa. Az ő leg-kedvesebb tudományai; a' természeti tudomány (Physica) és annak históriája, a' Tsillag-visgálás (Astronómia) Historia, Föld le-írása, (Geographia), világi Böltsesség (Philosophia), és kiváltt a' Lelkek esmérete (Psychologia), és a' szép gondolkodásnak, s maga ki-adásának mestersége. (Aesthetica). [...] Végezetre meg-változott a' Theologiában való íz-érzés. Hálá Istennek! az értelmes emberek, ama kedves, és mindenekről meg-fogható tudományokat elől vették, és a' vallást szeretetre méltóbbá tették. [...] vóltak azok a' nagy Emberek, a' kik a' Theológiával jól tettenek, és a' Teremtőnek munkáit öszve kötötték az ő beszédével, hogy egyik a' másikat világosítsa.¹³

¹³ Elöl-járó Beszéd, XIV–XV, XVIII. A német eredeti így hangzik: „Endlich kläret sich der Geschmack in der Theologie auf. Man lieset nicht mehr Kollegienhefte von der Kanzel ab, studirt nicht blos Dogmatik, sondern auch die Welt und den Menschen. Die martialischen Gesellschafter, welche man der Theologie bisher gegeben hatte, gaben ihr selbst ein steifes Ansehn. Der arme Zuhörer litt am meisten dabei, denn er konte nicht metaphysisch und mystisch mitdenken. Aber gottlob! daß vernünftige Männer jene angenehme und jedermann faßliche Wissenschaften wieder mit herbeigerufen, und die Religion liebenswürdiger dadurch gemacht haben. In England und in den Niederlanden waren Ray, Boyle, Derham, Nichol, Nieuwentyt, Swammerdam, und andere, die großen Wohltäter der Theologie, und verknüpften die Werke des Schöpfers mit seinem Worte, und eins durch das andere zu erklären. Unter uns folgten ihren Fußtapfen Schmidt, Scheuchzer, Zorn, Lesser, Sulzer, Ahlwardt, Chemnitz, und andere, welche die Naturlehre zur Verherrlichung des Schöpfers, folglich zu angenehmer Erbauung anwendeten. So ward auch die Geschichte eine reizende Gehülfinn der Religion. Ich glaube, daß Humphrey Prideaux den Celsus ehe bekehret hätte, als Origenes. Endlich haben auch die Philosophen sich der Religion angenommen, um ihr eine libenswürdigere Gestalt zug eben: dahin Leibnitz, Wolf, Reimarus, Bonnet, Süßmilch, Spalding, Meier und andre. Derham solte 1711. und 1712. in der boylischen Stiftung wider die Atheisten und Freigeister predigen: er ließ die Polemik zu Hause, und predigte Gott aus den Werken der Schöpfung. Seine Sechzehn Predigten sind in viele Sprachen übersetzt, und unzählig aufgelegt worden. [...] Ein Theologe, der die Religion blos beweisen und erklären will, muß

Ezek a nagy emberek a fizikoteologizmus kiemelkedő alkotói: Ray, Boyle, Derham, Nichol, Reaumur, Nieuwentyt, Schvammerdam, Schmidt, Scheuchzer, Zorn, Lesser, Sulzer, Chemnitz, Leibnitz, Voff, Reimarus, Bonnet, Sützmilch, Haller, Meier, Spalding, Euler. Külön kiemeli Derham erényeit, aki tudományos értekezéseinek legfőbb tanulságait prédikációk formájában adta tovább: „és az Istent a' teremtés munkáiból prédikállotta”, vagyis kegyességi műfajként vált sokak számára ismertté és befogadhatóvá. (Tizenhat nagy hatású prédikációját valóban sok nyelvre lefordították, úgy az mások számára is minta lett.)¹⁴ Az ünnepelt névsort tovább bővíti Tiede, olyan imádságos könyveket sorol fel (szerzővel, címmel), akik ennek a folyamatnak fontos alakítói voltak, tulajdonképpen terjedelmes bibliográfiává válik az áttekintés, amelyben más – hasonló tárgyú – elmélkedések is helyet kapnak.¹⁵ (Ennek

mit der Dogmatik (Glaubenslehre) durchaus und vorzüglich verknüpfen: Philologie (Sprachkunde), Hermeneutik und Exegetik (Schriftauslegung), und um sie zu vertheidigen, übt er sich in der Polemik (geistlichen Disputirkunst), folglich auch in der Logik oder Dialektik (Vernunftlehre) und Metaphysik (Grundwissenschaft). Dis sind die ihm nöthigste Wissenschaften. Es verstehet sich von selbst, daß andre ihm auch mehr oder weniger nützlich sind. Will aber eine Theologe seine vorzutragende Wahrheiten nicht eben von der gründlichen, sondern praktischen und nützlichen Seite zeigen: so wird er hauptsächlich die Moral (Tugendlehre) bearbeiten, und um sie liebenswürdig darzustellen, wird er sie in Verbindung mit solchen Wissenschaften setzen, welche mehr sinnlich als geistig oder abstrakt sind. Es wird die Bibel mit den Werken Gottes zusammenhalten, um uns die Natur Gottes, des Menschen und der Religion zu erläutern. Seine Lieblingswissenschaften sind: Physik (Naturlehre), und ihre Geschichte, Astronomie (Sternkunde), Historie, Geographie (Erdkunde), Philosophie, sonderlich Psychologie (Kentniß der Seelen) und Aesthetik (Kunst, schön zu denken und sich schön auszudrücken).” TIEDE 1785, 24–26.

¹⁴ A prédikációskötet: DERHAM 1714. Az Előszóban Derham kapcsán emlegeti Boyle alapítványát, amelyről korábban tettünk említést: „Derhám köteleztette az 1711. és 1712-dik Esztendőkbén, a Boyle Hagyományá (Fundatio) szerént prédikálni az Isten-tagadók, és vallásról szabadon gondolkodók ellen; ott-hon hagyta a' vallásbéli vetelkedés tudományát (Polemica).” KÁRMÁN-TIEDE 1785, XIX.

¹⁵ „Úgy látszik, hogy az Imádságos Könyveknek nints szűke, vagynak ollyak-is, mellyek az Esztendőnek minden napjaira alkalmaztattak; a' mellyek közül Strak Reggeli és Estvéli kegyesség gyakorlásai Baumgarten Elöl-járó beszédével, különössen tetszetek. Lassenius, Gróf Henkel, de Schütz, de Bogátzky,

lesz majd folytatója Segesvári Derham-kiadásának – eléggé megkésített – bibliográfiája.) Voltak olvasói jelzések: a holland fordítás a madarak visszajövetelét kifogásolta. A vízáradásról egészen új fejezet született. Szakmai tekintélyek is elmondták véleményüket a korábbi kiadásokról és ennek függvényében alakított az újabb megjelenéseken.

Egy fő tzelom volt nékem, az Isten munkáinak épületesen való meg-gondolása. A tapasztalás és az újabb Könyveknek olvasása nem volt még erre elég; hanem minden Természeti Elmélkedéseimet, híres emberek kemény meg-vissgálása alá botsátottam. Így meg-vagynak most is nálam néhai Segner Tanács Úrnak sok írásban való jegyzései, sött mérséklő (Mathematica) vonásai [...]. Elég ennek (ui. a tudományos vitának, I. M.) meg-mutatására, a hangnak és viláosságának (ui. a fénynek, I. M.) a sebessége. Vesse csak össze valaki, az e végre Parisban és Olaszországban tett próbákat, olvassa meg az-után, a mit Wolff, Eberhard, Schmid, Euler, Bode s. a t. irnak [...].¹⁶

Az előszóban külön terjedelmes rész foglalkozik a férgekkel, amelyek számára különösen gyönyörködtető: „[...] nints olly sok szép, újj és szinte a' bámulásig gyönyörködtető, mint a' Férgek (Infectumok) körül. [...] A' ki az Istennek munkáit olvasni akarja, itt kezdje el. A' mi értelmünk ennek a' kis világnak meg-

Schinmajer, Gramlich, Palm és Ennisch, Szent Irásbéli helyes és kintse Ládátskák, nyugosztaló órák, és virág-szedések által, az Esztendőnek minden napjait imádságokkal meg-raktak. [...] Nem mindenek olvasták a következő könyveket, és én kívánnám, hogy avagy tsak némellyeket-is az újabb Német Írók közzül olvasnák: Töllner meg-győztetései. Berlin, 1769. és 70. Reimarus Főbb igazságai a' Természeti Vallásnak. Hamburg 1755. negyedik ki-adás 1772. Lilienthal igaz ügye az Isteni jelentésnek. Königsberg 16. Darab 1750–79. Gróff Büнау Elmélkedései a' Vallásról és annak mostani romlásáról. Lipsiáb. 1769. Sack Keresztény Hitnek oltalmazása 8. darab. Berlin 1748–51. Töllner Keresztény Vallás meg-mutogatása mindenre nézve. Mierau 1772. Münter, Gróff Struensee meg-térítésének Históriája. Lipsiáb. második ki-adás 1773. Rövid mentsége a' Kereszténységnek. Elang. 1776.” Uo., XII, XXII.

¹⁶ KÁRMÁN–STURM 1785, III.

szemlélése által nagyíttatik.”¹⁷ A férgek, bogarak, hernyók, lepkek alakváltásai: tojás, bábú, lepke, az embert emlékeztetik a feltámadás titkára és kiismerhetetlen szépségére:

Én úgy tartom, hogy senki nem szemlélheti a’ hernyók elvesztett étel kívánását, azoknak erőtelen tehetetlenségét, azoknak el-halványodó színét, és testeknek öszve-zsugorodását, azután azoknak gyakorta való nagy rángatódzását, és végre bábuvá való változását, hogy a’ maga haláláról meg ne emlékezzen. De a’ tél el-múlása után, a bábú, vagy-is inkább a’ sír, mellyben a’ lepke nyugoszik, meg-rázkódik, meg-változtattya színét, és végre ki-hasad. A’ lepke leg-elevenebb színekkel ki-kél abból, az ő kis szárnyai meg-száradnak, és meg-nőnek kevés minúták alatt; ott hagyja a’ földnek, a’ mi ötet illeti és vig-kedvvel el-repül onnan. A’ kinek itt eszében nem jut a’ halálból való fel-támadás, annak egyedül meg-lehet adni, azt a’ siralmas szabadságot, hogy a’ természeti dolgokról ne-gondolkodjon.¹⁸

A fizikoteologizmusnak ez gyakran felbukkanó gondolata, több feldolgozását ismerjük magyar szerzők tollából is. Szőnyi Benjámín a *Gyermekek Fisikájában* – Rollin nyomán – majd kétoldalas lelkes és áhítatos leírását adja a féreglét szinte megdicsőülő és esztétikai csodálatba átbillenő alakváltásainak: 60–64. Széplaki T. Pál is hasonlóan ábrázolja ezt: őt is a sírból való kikelésre, a feltámadásra emlékezteti a hernyóból pillangóvá válás isteni nagyszerűsége. Az 1779-ben írott *A’ Selyem Bogár* c. írása is hasonló jellegű:

A’ Természet, alig tette magát valamiben tsudálatosabbá, mint a’ Selyem Bogarakban. Koporsóból meg-újul. Mind ezekre nézve nem tetzhetik az illetlennek, hogy némelly derék emberek úgy szóllottanak, hogy a’ Selyem Bogár jelentő jele és példája volna

¹⁷ Uo., IV, VI.

¹⁸ Uo., XI–XII. 67/a–69/a.

a' mi Idvezítőnk születésének, életének, szenvedésének, halálának és feltámadásának.¹⁹

A 18. század halotti prédikációiban is rábukkanhatunk sokszor erre a gondolatra: mindenütt az elmúlás és természetből való megújulás, sokszor a feltámadás párhuzama szólal meg. Imádságos könyveket is forgatott Sturm: Stark, Baumgarten, Lassenius, Gróf Henkel, Schütz, Bogáitzky, Schinmajer, Gramlich, Palm, Ennisch, Arnd János, Feddersen műveinek felhasználásával jobbitotta meg a magáét. Sturm bevezetője megfogalmazza az általa jónak tartott vallási és spirituális jellemzőket, amelynek minél inkább kellene érvényesülni saját korában:

Oh! bár tsak a' mi minden Kathedráinkból a' vallásbéli igazságok, több Históriával, Természeti tudománnyal, és az emberi szívnek bővebb esméretivel öszve köttetve, hallattatnának! [...] A' Temp-lomban épületet kell vennünk, és arra olyan igazságok kívántatnak, mellyek nem tsak a' főt világosíttyák, hanem a' szívet is me-lengetik. [...] A' Természet-visgálónak, Tag-bontóknak, Tsillag-visgálónak és Füvek esmérőinek kellene, mint Missionáriusoknak a' vallásról szabadon gondolkozók közzé menni.²⁰

A Kármán család jó kapcsolatokat ápolt a Rádayakkal, már Ráday Pálhoz szoros kapcsolatok fűzték József apját, Kármán Andrást.²¹

¹⁹ Széplaki T. Pál, *Rövid és fundamentomos oktatás a' fejér eper-fának neveléséről és szaporításáról: nem különben a' selyem-bogárnak tartásáról*, Debrecenben (TREKN) az R 415 jelzeten olvasható, ahol még rajzokkal is kiegészítette a szöveget (SZÉPLAKI 1779). Mindez talán nem érdektelen Csokonai *A pillangóhoz* című versének előtörténetéhez. Ebben a föltevésben megerősített Debreczeni Attila lektori véleménye is, amely határozottan a Csokonai-vers fizikoteológiai látásmóddal való szoros összefüggését, kapcsolatát hangsúlyozza.

²⁰ KÁRMÁN–STURM 1785, XIX–XX.

²¹ Kármán Józsefnek van sok nyomtatott halotti orációja, *kéziratban is maradtak* azok. Apja, Kármán András (Losonc? – Losonc, 1761) Sárospatakon, Debrecenben tanult, majd utrechti, leideni, oderafrankfurti peregrináció következett. Itt találkozott Ráday Pál fiával, Gedeonnal, akivel – és az egész családdal – szívélyes kapcsolatba került, ami a későbbiekben is fennmaradt. Jól mutatja ezt

Also abgefaßt, daß daraus
 Allmacht, Weisheit, Güte
 und Gerechtigkeit des gro-
 ßen Schöpfers Josephi
 gezeuget wird, Kármán
 Anben, Basel 1761.
 Sprüche der Heiligen Schrift
 erklärt, J. Jacoh.
 und die Menschen allesamt
 1795
 wunderung, Liebe und Dienste des grossen
 Gottes ermuntert werden

23. kép. Kármán bejegyzése bázeli könyvvásárlásáról

Id. Kármán József tanulmányait Körmöcbányán, Pozsonyban, majd Debrecenben végezte. 1760-ban svájci peregrinációra indult, Bázelen folytatta tanulmányait. Ennek különleges értékes emléke könyvtárának néhány megmaradt darabja, amelyeket itt vásárolt 1761-ben, ezt bejegyzése bizonyítja. (Josephi Kármán Basileae, 1761.) Mindhárom munka a fizikoteologizmus irányzatának reprezentatív alkotása, egyértelműen bizonyítva, hogy már ekkor erősen érdeklődött e szellemi-kulturális-teológiai áramlat iránt. A három munka F. C. Lesser egy-egy műve: *Lithotheologie* (1751), *Insecto-Theologia* (1740), *Testaceo-Theologia* (1744).²²

az is, hogy Kármán András búcsúztatta halotti prédikációval 1733-ban Ráday Pált, majd 1747-ben özvegyét, Kajali Klárát. A losonci iskolát magas szintre fejlesztette. Vö. SCHERER 1943. A Ráday család és a Kármánok kapcsolatára: GÁLOS 1954, 141–150. Ráday Gedeon költészetében is jelen van a fizikoteologizmus szemlélete (Brockes-párhuzamok), könyvtára is mutatja ilyen irányú érdeklődését. Vö. SZAUDER 1970, 238, 526.

²² Mindhárom kötet Sárospatakon, a Református Kollégium Nagykönyvtárában maradt ránk, jelzeteik: E 118, E 119, E 120. Mindegyik kötetben szerepel az

A Sturm–Tiede-fordítás ajánlása ifjabb Ráday Gedeonnak és Fáy Zsuzsanna asszonynak szól. A gróf családja már korábban olvasta ezt a művet és szerették volna, ha készül magyar fordítása. Könyvtárunkban megvolt a könyv, amit már tíz évvel ezelőtt megmutattak a szerzőnek, biztatva, hogy fordítsa le azokat magyarra. („De tíz Esztendőknél tovább, annak ki-adattatása után e’ két rend-béli Elmélkedéseknek, el-rejtetett vólt ez én-előttem. Ti voltak azok, a’kik nem tsak leg-elsőbbben nékem azt meg-mutattátok, hanem annak született nyelvünkön való fordítására unszoltak, és abban mindenképpen elő segéllettek.”) A kiadás közli az előfizetők listáját: rajta szerepel Széplaki Pál, losonci prédikátor, akiről láttuk erős érdeklődését a fizikoteologizmus iránt.²³ Az előfizetési lista alapján levonhatunk néhány következtetést. Feltűnően sok lelkész-tanár tartozik Szőnyi Benjámin szellemi, egyházkeresztyányzati környezetéhez, hiszen Szőnyi ekkoriban a békés-bánáti egyházmegye esperese. Második csoportba tartoznak a losonci, sárospataki és felvidéki előfizetők.²⁴

azonos beírás, miszerint azok 1795-ben kerültek jelenlegi helyükre: Liber Bth. I. Colleg S. Patak Notante And. Gál Bth. O. 1795; Liber I. Coll. S. Patak, 1795. 1795-ben halt meg Kármán József Losoncon; joggal következtethetünk arra, hogy vagy végakarata szerint, vagy családja rendelkezése alapján kerültek könyvtárának darabjai a pataki bibliotékába. Mindezek alapján viszont azt is feltételezhetjük, hogy Kármán egykori könyvtárának még több kötete bújhat meg Sárospatakon, felkutatásuk érdemesnek látszik. Már az eddigiek is mutatják, hogy szoros szellemi kapcsolatot feltételezhetünk Kármán András és József révén Sárospatak és Losonc között, ennek egyik fontos eleme éppen a fizikoteologizmus iránti érdeklődés volt.

²³ Szerették volna megvizsgálni a korabeli losonci forrásanyagot, a vonatkozó levéltári vagy könyvtári emlékeket, azonban – mint megtudtuk – mindez nem lehetséges. Ugyanis 1849. augusztus 8-án a Felvidékre betört orosz inváziós csapatok elérték Losoncot, ahol jelentős pusztítást végeztek, ennek során felgyújtották a református parókiát, az ott lévő könyv- és iratanyag megsemmisült.

²⁴ Dömény János, Erdélyi Sámuel, Etsedi Miklós, Füredi Sándor, Gyarmathi Ferenc, Kuthi Ádám, Letse András, Márton Sándor, Marjalaki Dániel, Molnár János, Osgyáni Pál, Simonides János; Repeczky Zsigmond, Schütz István, Széplaki Pál, Wattai Pál, Farkas János, Horváth János, Kun Ferentz. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában ma is megvan a Sturm–Tiede-kötet, amit nagy valószínűséggel Szőnyi Benjámin szerzett be, vagy kapott a fordítótól-kiadótól. (Jelzete: FO 40) Erre utal az a tény, hogy 1795-ben,

Könyvkötők, könyvkereskedők: Szabó István, Sárospatakon 10 Exemplárokra, Weingand és Köpf, Pesti Könyvárosok 20 Exemplárokra, Kun Ferenc, losontzi Compactor 6. Exemplárokra, Lang Ádám, Fejérvári Compactor 8 Exemplárokra, Mezey József, Miskoltzi Compactor 16 Exemplárokra. Nyilvánvaló, hogy nagyon tudatosan megtervezett kiadásról van szó, ahol az irányzat meghatározó szellemi központjai, irányító képviselői készítették elő a megjelentetést. Különösen fontos szerepet játszhattak a kiadvány előkészítésében és népszerűsítésében a könyvkereskedők és könyvkötők, akik részben szellemi-kulturális kapcsolatrendszerrel rendelkeztek, részben pedig a könyvpiacra segíthették a lehetséges olvasók megkeresését.

Arra most nincs lehetőségünk, hogy részletesen bemutassuk a kötet minden jellemzőjét, csak vázlatosan tekintjük át a tartalomjegyzéket és emelünk ki néhány áhítatot.²⁵ A fizikoteologizmus egyik alap gondolata, hogy a Teremtő egyesítette munkájában számunkra a gyönyörködést és a nekünk hasznot hajtó kettősséget. Ez számos esetben megszólal a kötetben: „A’ Világ Teremtője, mindenütt egyesítette a’ gyönyörködést a’ haszonnal.” (325) Akkor válik igazán nagy kifejező erejűvé az áhítat, ha a benne lévő természetismereti, intellektuális tartalom erős spirituális, indulati hatást gerjeszt és ehhez megtalálja a szerző/fordító a nyelvi eszközöket. Az egész kötetben érvényesül a theologia naturalis

vagyis egy évvel Szőnyi halála után a könyvet felesége: Komáromy Süllye Zsófia elajándékozta egy ismerős vásárhelyi házaspárnak, amiről a bejegyzés tanúskodik: „Mostani Erdemes Esküdt-Bíró Nemzetes Nagy Mihály Úrnak és Kedves Hites Társának Motsi Erzsébeth Asszonynak Tiszta szeretetű szívből ajándékozta Komáromy Sofia. 1795dik Esztendőben Januarius 11dik Napján.”

²⁵ 134: időszámítás, 180: napéjegyenlőség, 224: hajókázás haszna, 271: költözőkő madarak, 291: kozmogónia, 354: üstökösökről, 379: virágok, 415: mezők, rétek, 444: égi háború, 446: északi-déli pólus, 451: a Föld golyóbissa, 464: napéjegyenlőség, 470: emberi értelem határai, 486: a természet grádcisai, 497: férgek, 498: világ alkotmánya – végtelenség, 510: oktalan állatok szépsége, 511: forró napok, 519: madarak, 525: halál után megrothadásunk 543: nagyító üveg, 548: a Föld golyóbissa, 562: valláscsúfólók, 573: a munka szerepe, 581: a szegényekről, 600: élő fákrul, 640: a szemek, 651: a világ mind okosabb léssen, 704: a Föld golyóbissa, 728: északi fény, 742: szélvész, vízáradás, 794: a hangnak és világosságnak mozgása.

megszokott, egyre tágabb értelmezése, amely a természetismeret újabb és újabb eredményeit láttatja, ahol azonban mindez nem kerül ellentétbe a theologia revelata Szentírásban kijelentett igazságaival. Mindössze egyetlen fejezet foglalozik a „Valláscsúfolók”-kal, de veszélyeiket nem látja túl fenyegetőnek.²⁶ A hang- és fénysebesség nagyon gyakran feltűnik ebben az irodalomban, jelen esetben is találkozunk vele. Szakmai terminusok pontos felhasználásával leírja a hangsebességet, annak matematikai-fizikai kísérleti bizonyításaival.²⁷ A fény sebessége még ennél is jobban elbűvöli, itt a természetismereti okfejtés könnyen átlép érzelmi rajongásba, a csodálat hangja elnyomja az értekező hangot, sőt az imádság hálája szólal meg.

De a' világosságnak terjedése még bámulásra méltóbb. [...] A' világosságnak tsak nyóltz minúta kell, hogy a' Naptúl egész a' Földre érkezzen: holott ellenben hat esztendeig kell annak bújdosni, míg a' hozzánk leg-közelébb való, egymáshoz való meszszeséget meg-tartó (Fixa) tsillagokról, hozzánk jöhet. A' Sirius (Eb tsillagzat) azért, a' mellyet én most az Égen látok, tulajdonképpen az, a' melly hat esztendővel ez előtt ott állott. Ha most ötet a' Teremtő el-óltaná, vagy mellette valamely új Tsillagot teremtene: azt a' változást én tsak majd hat esztendő múlva venném észre. A' kisebb és hihető meszszebb való tsillagoktól a' világosságnak, kétségkívül száz esztendőkig kell hozzánk útazni. És ha minden Tsillagok Ádámmal együtt teremtettek volna, hihető,

²⁶ Ennek része a következő bírálat: „A' ki Rousseau vagy Voltaire írásai által eltsábíttatni nem kíván, annak a' Keresztény Vallás részeit *egymástul való függésében kell tudni*, Históriákat, Régiségeket, Napkeleti Nyelveket, Természeti Tudományt, és világi böltsességet fundamentumosan kell érteni, vagy olyan szívének kell lenni, melly az igaz kegyességre törekedik.” KÁRMÁN-TIEDE 1785, 562. Figyelmet érdemlő, hogy a Természeti Tudományt (voltaképpen a theologia naturalist) a hitvédelem szempontjából tartja elengedhetetlennek, mint amely része a keresztény vallásnak.

²⁷ Villámlás és mennydörgés időtartamának mérése, a kilőtt ágyúgolyóbis torkolattüzének felvillanása és a hozzánk eljutó dörgés hangjának meghatározása alapján tudjuk biztosan a hangsebességet kiszámítani.

némellyeket még most sem látnánk. [...] Melly vékonynak kell hát lenni a' világosság matériájának, hogy az illy hirtelen meg-rázattathatik! fel-számlálták már, hogy valamelly Égő gyertyából, egy secunda alatt, két ezerszerre való ezernyi ezerszer több világosság részetskéi származnak vagy folynak ki, mint a' menynyi főveny-szemek vagynak a' föld kerekiségén. [...] Megfoghatatlan! akkor leszek én még majd nagy, ha a te Nagyságodban elmerülök. Lehet-e még valamit sebesebbet gondolni, mint a' világosságnak sűgárai? igen-is az én imádságom meg-hasogattya a' felhőket, és bé-hat te hozzád, mint a' villámás az ő eredetében. [...] A' te haragod sebessen rohan mint a' sebes szél, de a' te irgalmasságodhoz képest Őn-tűzok módjára repül az. A' te segítségével igen hirtelen való, mint a' te Teremtésed. Akarod te, és azonnal meg-lett az. A' világosság tsak ugyan Test: az én Lelkem hát a' halál után még sebesebben fog mozogni. Sebesebben mint a' Napnak világa: és mégis tégedet, meg-mérsékelhetetlen! soha örökké bé nem ér.²⁸

Ebben az esetben is nyilvánvaló a „kettős beszéd”, vagyis a természetismeret, természettudomány diskurzusa, fogalomkészlete uralja az idézet nagyobb részét, de mellette megszólal a bibliai exegézis, amely kimozdítja a gondolatmenetet előző értelmezői pozíciójából: minden csak tropológiai, anagogikus jelentésével lehet érvényes. Azonban mindez nem jelent feloldhatatlan ellentétet, közöttük komplementeritás érvényesül, egymást gazdagítva. Érdemes felidéznünk Verestói György 1735-ös prédikációját, amely párhuzamba állítható Kármán fordításával. Mindkét szerző nagy igyekezettel vonultatja fel tudományos bizonyító apparátusát. Verestóinál a végtelen tér sejtelve vált ki szorongást, a theologia naturalis eszközei ellentmondásosak számára, a fénysebesség lehetséges teológiai értelmezése feloldhatatlan konfliktust teremt, ellentmondásba kerül. Kármán esetében a theologia naturalis tudása részben növeli megismerői önbizalmát, részben pedig az így

²⁸ KÁRMÁN-STURM 1785, 794–796.

feltáruló istenismeret nagyszerűsége és öröme tölti el csodálattal. A Nagyító Üvegek arról győzik meg a szerzőt, hogy segítségükkel sokszorosára nő a belátható, megismerhető világ: vonatkozik ez a legkisebbekre éppúgy, mint a leghatalmasabbakra.

A leg-jobb nagyító üveg által a' sajt-féreg egész Elefánt lészen. Mindenkor apróbb teremtések! mindenkor újjabb nemek fordulnak elől, egész valamelly nevetlen állatotskákig, a' melly 27. ezernyi ezerszer kisebb, mint a' sajt-féreg.[...] A' Mikroskopium segítsége által mi a' Teremtést ezerszer népesebbnek talállyuk, és az Isten leg-kisebb munkáinak betse az által nagyon nevekedik. Az emberi mesterséges munkák el-vesztik betseket a' nagyító üveg által.” A teologia naturalis eredményei által még jobban hozzáférkőzhetünk Isten teremtéséhez, de azt igazán soha meg nem érthetjük és el nem érhetjük, bár ez a vágy bennünket – örömet gerjesztve, de kétségbe is ejtve – állandóan feszít. „El-bámulok! De ki-tanúltam-é már az Istent? Nem a' nagyító üveg nem ér tovább. Ha olyan Mikroskopiumaink vólnának, a' mellyek ezernyi ezer inkább nagyítának, mint a' mostaniak, Leevenhöké, Lieberkühné, vagy Ledermülleré: ismét új világ támadna minékünk. Szegény halandó! el-mondhatod-é te: Itt meg kellett állapodni a' Teremtőnek? a' hol te szédelegsz, ott még tsak fele úttya van az Elefánttól fogva a leg-kisebb féregig.”²⁹

²⁹ „A' leg-jobb nagyító üveg által a' sajt-féreg egész Elefánt lészen. Mindenkor apróbb teremtések! mindenkor újjabb nemek fordulnak elől, egész valamelly nevetlen állatotskákig, a' melly 27. ezernyi ezerszer kisebb, mint a' sajt-féreg. [...] A' Mikroskopium segítsége által mi a' Teremtést ezerszer népesebbnek talállyuk, és az Isten leg-kisebb munkáinak betse az által nagyon nevekedik. Az emberi mesterséges munkák el-vesztik betseket a' nagyító üveg által: p.o. a' leg-vékonyabb festő etset vonása az által görbe és gántsos: a' természetnek munkái pedig az által meg-szépülnek. Melly szép a' legyek rostélyos szeme! a' lepkének liszt forma pora. És melly majd hihetetlen vékonysága van a' Póknak leg-gyengébb fonalának! Fel-számlálták, hogy 36000-nek kellene öszve sodratni, míg abból a' leg-vékonyabb selyem szál lenne, a' minémüvel varni szoktak. Mind a' hat szömöltsöknek, a' mellyekből a' pók az ő fonalát botsáttya, ezer nyílása van, melly mindenik a' maga fonalát eresztí: úgy hogy a' leg-erősebb fonala minden póknak, 6000 apróbbakbul áll. Márpedig vagynak pókok, a' mellyeket

Érdemes visszaidéznünk a névtelen, losonci szerző – előbb bemutatott – kéziratos munkájának párhuzamos részletét. A szövegösszevetés meggyőző bennünket, hogy meghatározó forrása bizonyosan Kármán József Sturm–Tiede fordításának vonatkozó részlete volt. Példánk azt bizonyítja, hogy Kármán nyomtatott fordítását használta a névtelen losonci szerző prédikációja felépítéséhez. (Feltevésünket a művek időbeli sorrendje is erősíti.) Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert itt tetten érhető a kéziratot prédikáció és nyomtatott forrásának kétségtelen összefüggése, bizonyítva, hogyan emeli át a szerző – forrásmegjelölés nélkül! – olvasmányanyagát a hétköznapi prédikációs gyakorlatába. Könnyen belátható, hogy bár itt egyetlen példa bizonyítható, de számos hasonló feltételezhető a korszak – kéziratban maradt! – prédikációs irodalmában, vagyis széles nyilvánosság ismerte meg – kegyességi-kulturális kontextusban – a fizikoteologizmus tanrendszerének fontos elemeit, látásmódját. Jelen esetben annak is szerepe van, hogy a névtelen szerző éppúgy losonci, mint Kármán József, azonos szellemi környezetbe tartoztak. Az áhítatok jelentős részében a tág univerzum foglalkoztatja úgy, hogy az egyre jobban feltáruló makrovilág újabb és újabb képességeket, ösztönzéseket teremt a megismerő emberi értelem számára, ez viszont az istenismeret megsokszorozódásához is hozzásegíti azt. Mindez nemcsak az emberi törekvések nagyszerűségét bizonyítja, de igazolja Isten bennünket szerető végtelen hatalmát és gondoskodását. Jól példázza ezt a Szent Iván havának hatodik napjára (vagyis július 6-ra) írott áhítat, amely ennek a kettősségnek heves érzelmekkel történő kifejezése.

tsak nagyító üvegekkel lehet látni; mitsoda vékonyoknak kell lenni azoknak leg-kisebb fonalaiknak”. Intze István, marosvásárhelyi professzor 1764-ben temette Rádai Esztert, búcsúztató prédikációja a kegyesség értelmezéséről szól, azt a Kegyelemnek és a Természetnek az oskolájában vizsgálja. A kegyességet a *természeti szépséghez való szoros tartozása alapján értelmezi*, aki ezt tagadja, az tévúton jár, mert vannak „A’ Kegyeségnek Természeti szépségét és szükséges voltát balgatagul tagadó Emberek [...]” Uo., 544–545. A gondolat a fizikoteologizmusban sokszor felbukkan. Intze István Szőnyi Benjámint erdélyi kapcsolatrendszerébe tartozott, több levelet is váltottak.

Mit jelentenek az Üstökös Tsillagok? Hogy mi az Egeket figyelmetes szemléléssel vizsgáljuk. [...] De hálá Istennek azok az idők el-múltanak, melyekben azokat tsupán Égi jeleknek, vagy szerentsétlenség Elöl-járóinak tartották. Tudjuk már most hihetőképpen, hogy azok homályos Égi-testek, melyeknek olly rendes futások vagyon, hogy azoknak járásokat majd nem előre meg-mondhattuk. Ha szintén mi pusztá szemeinkkel tsak ritkán látunk Üstökös tsillagokat az Égen, tsak ugyan majd minden Esztendőben némellyek tapasztaltatnak a' meszsze-látó Üvegeken, de a' mellyek a' mi Nap-világunkhoz nem olly közel jönnek, hogy meszsze látó üvegek nélkül meg-láttathatnának. [...] Bár melly sebes is azoknak forgása az Égen, és bár melly hirtelen elenyésznek is azok ismét a' mi szemeink elöl, tsak ugyan többnyire nagy időt kívánnak azok, míg e' mi Napunk alkotmányához (Systemájához) újra közelítenek. A' Tsillag-visitálók azt mondják, hogy némellyek száz Esztendőnél tovább el-maradnak. [...] Minthogy azoknak mozgások hosszasas gömbölyekben esik, és minthogy némellyek közel a' mi Napunkhoz forognak és akkor ismét a' más részről való rettentő hosszú futásokhoz kezdenek: úgy lehet gondolkodni, hogy az ő futásoknak végén, ismét más Nap körül forognak. Ennek az utolsó Napnak pedig, melly rettentő meszsze kell a' miénktől lenni? És vallyon hihető-é, hogy ez a' nagy közben vetés üres, és minden világi Testek nélkül való?³⁰

A valóságos tér a záró részben hirtelen eszkatologikus jelentést is kap, ahol az üdvözülő lélek – némiképpen meglepő módon, az üstökösök módjára – akadálytalanul mozog a csillagok között a végtelen térben, amely újabb és újabb bizonyítékát mutatja a teremtet világ kimeríthetetlenségének, de az emberi értelem természet és Isten után sóvárgó vágyának is. A szöveg hirtelen oszcillálóan többértelművé válik, még meg-megjelenik a természetismereti szemlélet és nyelvezet, de elválaszthatatlanul átítatja az

³⁰ Uo., 354–355.

eszkatologikus jelentés és értékvilág, a vele azonosulni akaró rajongó érzelem.

Hogy? ha én a' boldog örökkévalóságban, ezeknek a' sebes tsillagoknak a' szárnyain, az Egeknek véghetetlen tágasságát eljáróm, és úgy szólva minden lépten, ezer meg ezer esméretlen világokat látok, mint most ezer fű-szárakon léptekélek? Hogy? ha az én fel-emeltetett és meszsze látó Lelkem, ezeken az Angyali szárnyakon, az Istennek minden várossában újabb tsudákat lát? Ha minden Egek közzül, mellyeket most az én fel-fegyverkezett szemem lát, tsak egyet rövideden meg-járhatnék, és kitanulhatnék! az engemet oktató Angyaloktól kísértetvén, repülök én, mint a' Nap-súgár, az Istennek egy Királyi székéről, és ditsőségéről a' másakra! Én örökké vizsgálódom, és örökké a' Teremtőnek újabb szeretetét és Böltességét találok fel, a' ki mind szüntelen újabb világokat és Egeket teremt az én tanulni kívánó elmémnek! Én körülöttem örvendező kiáltásoknak és imádásoknak egyező Hangjai zengedeznek.³¹

³¹ Uo., 355. Itt most lehetőség nyílik arra, hogy összevegyük Kármán fordításának egy részletét a német eredetivel. „So schnell auch ihr Flug am Himmel ist, und so bald sie uns auch daher wieder aus dem Geschichte kommen: so erfordern sie doch mehrentheils eine sehr lange Zeit, ehe sie sich unsern Sonnensystem aufs neue nähern. Die Sternkundigen haben schon von 65 Kometen die Bahn berechnet und gefunden, daß mancher mancher nach etliche siebzig; der größte bisher bekante aber erst nach 575 Jahren uns wieder sichtbar werde. [...] Wie? ich in der seligen Ewigkeit auf den Flügeln dieser schnellen Sterne den unermesslichen Raum des Himmels durchwandelte, und gleichsam bei jedem Schritte tausend noch ungesehene Welten erblickte, wie ich jetzt über Grashalmen wegschreite! Wie? wenn mein erhabner scharfsichtiger Geist, auf diesem englischen Fluge, in jeder Stadt Gottes neue Wunder gewahr würde! Wenn aller Himmel, den hier ein bewafnetes Auge erblickt, nur eine meiner kleinsten Reisen und Lectionen wäre! Von unterrichtenden Engeln begleitet, schiesse ich, wie ein Sonnenstral, von einem Throne, von einer Herrlichkeit Gottes zur andern! Ich forsche ewig, und ewig entdecke ich neue Liebe und Weisheit des Schöpfers, der immer neue Welten und Himmel für meinen lehrbegierigen Geist erschaffet! Und mich her tönen Harmonien von Jubel und Anbetung empor.” TIEDE 1785, 327–328. Az első részben néhány csillagászati adat pontosabban szerepel, ezeket Kármán elhagyja, a második részben viszont szorososan követi Tiede gondolatmenetét és érzelmi rajongását, hullámzá-

Az irányzat sokszor emlegette a Földön kívül, más égitesteken élő emberek, értelmes lények lehetőségét, erre többször is hivatkoztunk az előzőekben. Tiede–Kármán a Szent Mihály Havának ti-zennyolcadik napjára írott áhítatot ennek szenteli. Óvatosan fo-

sát. Erdemes rápillantani Sturm párhuzamos művére, amely ugyancsak önálló fejezetben mutatja be az üstököst (STURM 1785, 67–69). A legfeltűnőbb különbség, hogy itt a természetismereti szándék a meghatározó: pontos csillagászati adatokat közöl az üstökösökről: alakjukat, pályájukat, nagyságukat ismer-teti, anyagukra vonatkozó hipotézist mutat be, fényerejük és tömegük is vál-tozhat, csóvájuk anyaga és hossza foglalkoztatja. Hiányzik azonban a szemé-lyes átélésnek, az érzelmeknek az a foka, amit láttunk Tiede esetében. Elma-rasztalja a korábbi tudatlan korszakokat, amikor babonás rettegéssel tekintet-tek az üstökösre, mint nagy katasztrófák és baljóslatú események figyelmez-tető előjelére. („Alle diese Abergläubischen bedenken nicht, daß di Kometen sehr natürliche Erscheinungen sind, welche man mit Gewißheit vorhersehen kann, und die also Einrichtung der Dinge im geringsten nicht in Unordnung setzen können. Sie erkennen nicht, daß diese Irrsterne eben sowohl, als ande-re Planeten, eine viel wichtigere Bestimmung haben, als die seyn würde, wel-che ihnen der Aberglaube beylegt. Mir sey der Komet, wenn er aus seiner ungeheuren Ferne in unsern Gesichtskreis kommt, nicht ein Bote des Unglücks, sondern ein Herold der Herrlichkeit Gottes. Ich will den Herrn anbeten, der diesem Körper seinen Lauf anweist, der ihn durch ungemessene Weiten des Aethers leitet, und ihm gebietet, sich bald der Sonne zu nähern, bald in die äussersten Gränzen unsers Planetensystems sich zu entfernen. So oft er über meinem Scheitel sichtbar ist, will ich mich mit andächtigem Flug des Geistes zu dem Herrn emporschwingen, der über Millionien Welten seine Herrschafft ausübet. Und denn will ich den großen Gedanken denken, daß ich vielleicht in kurzem als ein Bürger der Ewigkeit den unermeßlichen Raum des Himmels durchwandeln, und ohne Ferngläser nöthig zu haben, tausend neue Welten er-licke werde.” Uo.) A záró gondolat azonban itt is kilép a természetismereti fogalomkörből, az örökkévalóság tér és idődimenziói jelennek meg, amelye-ket érzékszerveink és megismerő eszközeink már nem követhetnek. A csilla-gok között száguldó üstökös képe azonban őt is elragadja, lelkileg ez az áhí-tatos repülés az Úrhoz emeli, aki a milliányi világ felett gyakorolja hatalmát. {Mert meg kell gondolnom, hogy én talán röviden mint egy polgára az Örök-kévalóságnak, aki az ég mérhetetlen terén átkelve, és távcső nélkül, ezernyi új világot pillantok meg.} Látható, hogy a különbségek ellenére sok hasonlóság van Tiede és Sturm idézett fejezetében. Valószínű, hogy Kármán is elsősor-ban Tiede szövegét használta, azonban a két szerző látásmódjának rokonsága kétségtelen; az sem zárható ki, hogy bizonyos áhítatok megformálásánál né-met forrásait kontaminálhatta a fordító. Ez annál is inkább elfogadható lehe-tett Kármán számára, hiszen mindketten hangoztatták munkáik rokonságát, azonos törekvéseiket.

galmaz, de álláspontja határozott: jóval korábban kevesebbet tudott minderről az emberiség, de mára már sokkal többet tudunk mindennek a lehetőségéről. Gondolatmenetében a részletező természetismereti érvek kevésbé játszanak szerepet, bár ezekre öszegezően hivatkozik, amiből csak ez a következtetés vonható le.

A' más Világok Lakosai, a' mi atyáinknak botránkozások voltak. Kevéssel be-érték ők és az Istennek együgyűségben s igazságban szolgáltak. Most mi többet tudunk, de ez sokszor fel-fúj bennünket, el-szélleszt és a' kegyességből néminémű Tudósságot tsinál. Alkalmaztassátok magatokat az időhöz! Vegyétek elől a' mi száz Esztendőnknek hasznait, és őrizzéték magatokat az azokkal öszve köttetett veszedelmektül [...] Hogy a' Tsillagok, vagy a' Bujdosó tsillagai azoknak, üres hólyagok vagy pusztá golyóbisok vólnának, ellenkezik az Istennek böltességével és jóságával, és minden állandó tapasztalással. [...] véteknek tartom úgy gondolkodni, hogy a' ditsőséges Égi-testek tellyességgel minden Lakósoktul üresek vólnának. Ha ott teremtett állatok élhetnek (és miért nem?) tehát bizonyosan élnek is, mert az Isten életnek kút-feje. [...] Az én Atyámfiak azért nem tsak e' föld golyóbisán laknak az én Atyámnak házi-tselédjei véghetetlenül el-terjedve vagynak. És ha én olly boldogtalan vólnék, hogy itt semmi jó Barátokat nem találnék: reménységem lehet, hogy a' más világban talállok.³²

A társadalmi létre vonatkozó megállapításokkal, véleményekkel is találkozunk az áhítatok között. Van, ahol a szegénységgel való együttérzésre és segítségükre ösztönöz mindenkit, különösen a gazdagokat serkenti erre. A világ egy isteni terv szerint változik, az emberi társadalom mind tökéletesebbé válik. Ennek a perfekcionista gondolatnak szerves része a természetismerettel megszerzhető gyarapodó tudás, a tudományok nagyszerű soka-

³² Uo., 603–605. *Die Bewohner anderer Welten* a címe a fejezetnek (229–232) Tiede kötetében.

sága, amely az emberi világot is tökéletesíti. Így válik a thelogia naturalis megszerzése, megértése társadalomjobbító erejűvé.

A' világ mind okosabb lészen: Szép rendelése az Istennek, hogy tsak gráditsonként világosíttatik meg e' Világ! külömben ő Fel-ségének egy tsudát a' más után kellett vólna tselekedni, és az ő hozzá illetlen, ha másképpen a' Természet által, mint a' maga kiszabott Törvénye által, maga tzéllját el-érheti. Sok esméretek és találmányok a' régibb időkben nem voltak hasznosak. A' Füvek esmérete, Értz-választó Mesterség, és Tag-bontás el-lehettek sok esméretek nélkül [...]. Szinte úgy nem vólt szükség az olly ki-tanult Gazdasági Mesterségekre, mikor még a' tartományok olly népesek nem vóltak, annit meg nem emesztettek, fel nem tzifrálkodtak, el nem tékozlottak. Főképpen pedig szépíti az Isten a' mi itt való lakásunkat, ezzel a' mi esméretünknek las-sanként való nevedésével. Mindenkor valami újság! Ez tart figyelmetességben bennünket és fel-gyúlaszttya a' mi szorgalmatosságunkat. [...] És hogy mi el ne aludjunk, hanem a' Teremtőt mind szüntelen közelebből meg-esmérni tanullyuk, nem múlik el tíz esztendő, hogy a' mi vallásbéli esmeretünk újabb világoosságot ne venne, a' világi Böltsesség, Természeti Tudomány, Históriák, Nyelvek tanulása, utazások le-írásai s' a't. által.³³

³³ Uo., 651–653. A fizikoteologizmusnak ez a jellemzője a korszakkutatás szakirodalma szerint is markánsan megfigyelhető: „Allen Physikotheologen gemeinsam ist die Aufforderung an ihre Mitmenschen, Naturphänomene und die Naturordnung als 'Wunder Gottes' begreifen zu lernen. Gegenüber den von Pessimismus geprägten Werken des frühen und mittleren 17. Jahrhunderts, die den Menschen als sündhaft und die Natur als in Verfall begriffen darstellten, ist der Optimismus der Physikotheologen sehr auffällig, ja manchmal sogar verblüffend. In allem ihren Thun entfalten sie eine rege Betriebsamkeit: Sie untersuchen geradezu pedantisch die vielfältigsten Naturerscheinungen von den Kleinstlebewesen bis zu den Himmelskörpern, sammeln Naturalien, unternehmen weite Reisen, fertigen zahlreiche Skizzen an, stellen Tabellen zusammen, lesen, bibliographieren, dichten, predigen, korrespondieren und schreiben Tausende von Seiten. Mit dem Nachweis, das diese Bemühungen neben dem Glauben der Erkenntnis Gottes dienen, beschäftigen sich die Gelehrten intensiv bis weit in das 18. Jahrhundert hinein. Ab Mitte des Jahrhunderts wird dann eine Tendenz er-

Hálát ad Istennek, hogy „emberkoribb idejében él e’ világnak”, nem pedig korábban, ama „gyermekibb” korszakban. Erősen foglalkoztatja a szerzőt az anyagi világnak valamely tökéletesedő, az emelkedő fokozatokat újra és újra meghaladó változása, amely megfigyelhető szerinte az élő világ sok-sok változatának tökéletesedő alakváltásaiban is; szinte perfekcionista látásmóddal beszél a természet isteni terv szerinti, mind tökéletesebb változásairól. Furcsa kettősség figyelhető meg: az anyagi világ és élő természet részben sajátos öntökéletesedés szerint emelkedik újabb és újabb grádicsokon tovább lépve, részben az isteni terv és akarat végrehajtója, beteljesítője.

Valamint szintén a’ Lélek, valamig a’ Test engedi, mind szüntelen alkalmazhatóbb léssen, és mintegy érik, így hág fellyebb a’ meg-nemesedett Matériája a’ mi földünk golyobissának mind az ő leg-felsőbb gráditsáig, a’ melly hihetőképben az emberi test, ha tsak nem más valami, még nemesebb. [...] Mindennap látom én ezt a’ munkát a’ Természetben. Mindenfelé valami különös jó formálódik, és mindenkor maradnak el salakok, mellyek ismét az olvasztó kementzében mennek. Mennél jobb léssen a’ matéria, annál jobb és rendesebb formában önti azt a’ Természet. A’ múlt őszzeli szántó föld sárja, a’ melly most búza kalász lesz, sokkal tekintetesebb tag már most, a’ teremtések lántzában. [...] Az Isten ditsőségét elől mozdítani, leg-utolsó tzellya a’ matériának. [...] És ha én körülöttem a’ matéria magát mind szüntelen nemesebbé tenni igyekezik: oh! bizony azt tselekeszik a’ Lelkek is. [...] Mitsoda Gráditsonként való lépés a’ Természetben! És ha én a’ magános porhoz ragadva maradnék is: az Istenhez vezetne engemet, mert por és föld, a’ mellyekből állnak az én részeim. Az én testem ő belőlük eredett, abból tápláltatik és lassanként ő hozzájuk tér vissza. A’ Föld rögei, ezek az apró por-hegyek, rész szerént

kennbar, die naturwissenschaftlichen Daten verstärkt für erbaulich-erzieherische Zwecke zu nützen. [...] *Damit ist eine Entwicklung der Physikotheologie zu beobachten in der Verlagerung des Interesses von dem ganzen Weltall hin zum Einzelwesen, zum Menschen selbst.*” STEBBINS 1980, 16.

olly szorosan öszve enyveztettenek, hogy azokat semmi-képpen széllyel nem morsolhatom, és így megyek által érezhetetlenül a' Kövek országában.³⁴

Az emberben együtt lévő makro- és mikrovilág rejtélye és nagyszerűsége Kármánt is foglalkoztatja, éppúgy, ahogyan azt láthatuk korábban Verestóinál vagy Szathmári Paksi Pálnál:

Én közöttem és a tsillagok között, látható és láthatatlan terem-
tés él, és ha a' földet lábom alatt fel-szakasztanám, új Világ volna
alattam. És hol vagyon vége a' Teremtésnek? Minden én tagom,
még az én vérem is, egy kis népes világ. Egy szúrás, mellyet az
én bőröm érez, úgy hogy meg nem láthatom, honnan származik az,
sokszor egy olly teremtnak táplálására, vagy születésére szolgál,
mellynek tsodálatos minéműségét tsak meg-ditsöült szemek láthatják által.³⁵

Az áhítatok vagy verses értelmezéssel kezdődnek vagy fejeződnek be, egy sikerültebbet mutatunk be.³⁶

Te a' Napot és Tsillagokat,
Meszsze mi felettünk,
Fel-függeszted mint lámpásokat,
Hogy fénylyenek nékünk.
Ott függenek semmin.

Igen érdekes gondolat a halál utáni lét értelmezése, a test sorsa, ahol annak alkotóelemei a természet részeivé válnak, romlandó testünk belép egy nagy és örök körforgásba, de mindez gyönyörködtetően és megilletődötten történik, tropológiája is melioratív, megszépítő jellegű. Ez a nagyarányú látomás a test más és más

³⁴ KÁRMÁN-TIEDE 1785, 451–452, 486–488.

³⁵ Uo., 498.

³⁶ Indokolt lenne a német forrás és a magyar fordítás tüzetes szövegösszehasonlítása, erre azonban csak részben volt lehetőségünk.

alakban való örök megújulását, boldog átváltozását láttatja, ami-
ben még a test feltámadásának biztos teológiai reménye és távla-
ta is elhalványul, legalábbis többértelművé válik, anélkül azon-
ban, hogy azt tagadná:

Az én Testem a' halálban igen nevezetes játékot kezd el. Sok új
teremtéseknek matériája leszen az, a' mellyeknek létele az én
halálotmlal függött. És ekképpen által adom én az embereknek,
oktalan állatoknak, és jövendő plántáknak, a' nékem már haszon-
talan és terhemre való köpönyegemet: ők majd tudják annak hasznát
venni. Az én holt testemnek egy, és talán leg-nagyobb része,
el-repül a' Levegő Égben, és talán jövendőben valamelly kedves
Májusi vagy Pünköszt havi essőben le-tsepeg. *A' Nártzis meg-frissül,
a' Szekfű meg-szépül, a Baratzk meg-édesül az én részeimtü, és az
én testem él általváltozott szépségeken.* [...] A' halál ajtó az életre.
Tsudálatos! és minden tsudákban szeretettel gazdag Atya! a'hol
te rontani láttatol, ott épitesz. A' leg-alább való épületre való ma-
tériákat meg-tisztítod, meg-szépíted te, és azokból distóségednek
Templomot épitesz, az én nyomorúlt holt testem is által mégyen a'
te teremtő kezeden, és még ezer ábrázatokra változtatik, a' mi né-
kem abból jövendő állapotomban, vagy a fel-támadásban szüksé-
ges leszen, a' te mindentudóságod elöl hozza azt ismét, ezekbül a'
sokféle formákbul.³⁷

Zavarba ejtő a thelogia naturalis és revelata szempontjainak, né-
zőpontjainak keveredése, változtatása az idézetben, ami részben
feszültséget teremt, a hagyományos igazságokat lebegteti, bár lé-
nyegi azonosságuk – a kísértő többértelműség ellenére is – meg-
kérdőjelezhetetlen.³⁸

³⁷ Uo., 525–527.

³⁸ Uo., 187. Debreczeni Attila lektori jelentése hívta fel arra a figyelmet, hogy „a
romlandó testnek az örök körforgásba történő belépése, ennek gyönyörköd-
tető leírása ugyancsak köthető Csokonai egyik jelentős motívumához, a sír-
halom-motívumhoz, melynek számos fontos példáját olvashatjuk nagy verse-
iben.[...] a motívum fizikoteológiával való szoros összefüggése igazából most

A Sturm–Tiede–Kármán-kötet egy hosszú, több évtizedes folyamaton öszegezője. A 18. századi hazai szellemi életben felbukkanó fizikoteologizmus sokféle alakváltozata jelent meg előttünk, sokszor latinul értelmezve és megfogalmazva a külföldi mintákat, olykor magyarul vállalkoztak hazai közvetítésére. Az 1784-ben magyarul kiadott kötet igen népszerű lehetett saját korában, de még feltétlenül szükséges saját – német és magyar nyelvű – forrásaihoz való viszonyának további vizsgálata.

A Sturm–Tiede–Kármán-kötet gondolatmenetével számos ponton érintkezik Szőnyi *Gyermekek Fizikája* című művének látásmódja, de ajánlólevele nemzeti kulturális program összefüggéseibe illeszti törekvését, amely alapvetően a fizikoteologizmus nemzetközi koncepcióján nyugszik. Az ajánlólevél párhuzamos gondolatai:

Mivel már mindenik hitágazatnak mint mennyei igazságnak, a' Keresztényi kegyes életnek valamely belső munkájára kötelező ereje vagon, szükségesképen e' következik, hogy az Atyának minden teremtéseiről hitt és vallott igazság is kötelez bennünket bizonyos és különös tisztire a' kegyességnek, mellyek közt itt a' leg-első nem egyéb', hanem az Isten tökéletességeinek a' teremtésekben való tapogatása, azokról való figyelmetes és okos elmélkedés, és osztán a' mi ebből származik, az Istennek azok által való ditsőítése [...]. A' kik ezt az Oskolákban tanulják, épen azért tanulják, hogy erre másokat is tanítsanak, még a' leg-együgyűbbeket is az ő meg-foghatóságok szerént, mert ezek szint úgy tartoznak az Istent az ő munkáiból meg-esmérni, mint amazok, sőt az igaz Istennek esméretére és ditsőítésére, az az, az igaz Keresztényi kegyességre való vezetés nélkül, a' természeti dolgokat vizsgáló Böltseknek leg-szélesse tudományok is nem egyéb, hanem ama széles kapu és tágas út a' veszedelemre, az ebből kelt Naturalismus, Spinosismus, Materialismus, Libertinismus, Atheismus által [...].

világosodott meg számomra.” Erre azért is érdemes figyelni, mert a szakirodalomban eddig inkább a Csokonai-vers látásmódjának materialisztikus jellemzőit hangsúlyozták egyoldalúan, de a fizikoteologizmus szempontrendszerével jóval árnyaltabbá teszi a képet.

Lám a Teremtésnek Historiájára tanítjuk a' gyermekeket és leg-együgyűbb embereket is, miért kellenék hát őket nem szoktatnunk a' teremtett dolgokról való kegyes és okos elmélkedésre? [...] mert még a' mi Magyar nyelvünkön nintsenek oly köz egyezésből bé-vett szó nevezetek, mellyek meg-kivántatnának a' Nemessebb tudományokban, s' azok közt a' Fisikának minden részeiben lévő elmés értelmeknek ki-fejezésére; holott a' mi nyelvünkkel szinte azont lehetne tenni e' részben, annak természeti magához hasonlósága, analogiája szerént, a' mit más okos nemzetek régen megtévén a' magokéval, olly bóldogok, hogy saját nyelveken mindenféle tudományokat olvastathatnak a leg-együgyűbbekkel is: és éppen ez az egyik egyenes út arra a' jó dologra, mellyre most ez áldott békesség idejében tellyes igyekezet vagyon édes Hazánkban, hogy illy módon még a' köz emberek is tudósbak, emberségesebbek, gondossab gazdák, oeconomusok, akár mely mív és mester-ségben találós eszüek, egy szóval, Istennek, Királynak, Hazának s' magoknak hasznosab Colonusok, munkás emberek lehessenek. [...] de külömben vagyon a' dolog e' mi Magyar hazánkban, mert hogy most ne szólyak a' nagyobb Oskolákbéli Fisikai széles tudomány elő-adásának szűk voltáról, mellynek a' többek között oka, vagy a' tanulónak azon nem kapása, kik leg-inkább az el-élhetés módjára fordíthatókat szeretik szokásból meg-tanulni; nem pedig a' világi haszonra való tekintet nélkül a' nemes elme meg-ékesítésére, és ez által az Isten tökéletességeinek meg-esmérésére tartozókat, vagyis az Experimentumoknak nagy fogyatkozása: Azt mondom, hogy az-is igaz, hogy még ez ideig a' mi Magyar nyelvünkön, e' gyönyörűséges és életet újító tudományról az én tudtomra ugyan semmi könyvek nem találatnak; holott e' félélkel más okos Nemzetek régen bővölködnek, azzal tartván, mellynél nints is bizonyosabb, hogy az igaz böltsességnek meg-szerzésére, a' természeti dolgokról a' Teremtőre való tekintetben múlhatatlan képpen szükséges elmélkedni.

Ez a kulturálódás által megvalósítható társadalmi „közboldogság” éppen ennek a korszaknak egyik központi törekvése, amely-

hez szorosan kapcsolódik Szőnyi elképzelése. Azt egyelőre nem tudjuk, hogy ebben mennyire kereste és ismerte kortársai hasonló programszerű gondolatait, valakivel megosztotta-e ebbéli szándékait. Indokolt lenne szellemi kapcsolatrendszerének – levelezésének – még részletesebb feltárása ebből a szempontból.

V.1. LATIN PÁRHUZAMOK SZŐNYINÉL

Meglepően sok hasonlóság bukkan fel Szőnyi Benjámin latin nyelvű költészetében, ahol ennek több variánsát is olvashatjuk, szinte egy epigrammaciklust ír hasonló témára. Először még a vanitas-gondolat sugallja számára saját élete jelentéktelenségét, mulandóságát: *Vitae praesentis vanitas* (A jelen élet hiábavalósága) *Umbra levis, pulvis, flos, fumus, bulla, volatus / Ventus, aqua, vitae sunt mera signa meae.* – {Könnyű árnyék, por, hervadó virág, füst, buborék, elfutó szellő, víz, ezek az én életem valódi jelképei.} ³⁹ Az *Exeplum Resurrectionis* (A feltámadás példázata) című epigramma a téli természet halálát mutatja be, ahol {fák és növények dermednek az élettelenységbe, de tavasszal a Nap visszaadja az életüket, így az én testem halálával is a világban valóban feltámad a meghalt ember. A szántóvetőkhöz hasonlóan leszek életadó, majd halottá változó, ahogyan a földbe vetett magvakhoz hasonlóan a megrothadó, szétmálló magból zsenge növény hajt ki, ugyanígy szétmálló, elrothadó testemből élet sarjad.}

³⁹ Ennek jól megformált magyar nyelvű párhuzamát olvashatjuk az *Idő, halál, örökkévalóság* c. versben, amely a *Szentelek Hegedűjének* sok kiadásában jelent: „Pára, füst, álom, szél, s el-repülés, / Kunyhó, fonal, fű, felhő, fal-dűlés, / Hajózás, takáts-karika-forgás, / Egy törtt edénybéli víz kitsorgás, / Futó posta, sebes árvíz, vándorlás, / *Tenyér idő, lépés, semmi, el-múlás.*” A vanitas-irodalomról legújabban: BORBÉLY 1995, 53–83.

Arboribus plantis hyemis dant frigora mortem
Ver reddit vitam Sole cuique suam.
Agricolis par sum vivendo: mox moriendo
Agris inspersi seminis instar ero.
Ac veluti semen putrescens gramina profert:
Sic mea putrescens mox caro viva redit.⁴⁰

A *Vita, Mors, Resurrectio*, (Élet, halál, feltámadás) újabb variációt szólaltat meg, a *Stellae et Homo* (A csillagok és az ember) című epigramma a makro- és mikrovilág párhuzamaival, a percnyi lét és az örökkévalóság azonosításával, különbségével hoz létre meghökentető párhuzamokat. {Az égbolt csillagai valamennyien egyidősek a világmindenséggel, a féreg most keletkezik, majd én leszek, a halandó. Hasonlóképpen: Ugyanaz a csillag, amelyik a világnak vége, kezdete is, igen hasonló ehhez az én életemnek a kezdete és a vége.}

Sidera Caelorum sunt mundo cuncta coeva
Vermis nunc oriens, mox ego sum moriens.
Item, Idem Stellarum qui mundi finis origo
Proxima sunt vitae finis, origo meae.⁴¹

Versek sorában bukkan föl a halálra készülés, annak újabb és újabb értelmezési kísérletei. Hasonlítja az álomhoz, hídhoz, amely összeköti a teremtett világ időbeliségét (tempus) az örökkévalósággal (aeternitas), a halál az örökkévalóság színtereihez vezető biztos út (Mors, pons).⁴² Láthatóan izgatja a föltámadás esélye, annak értelmezhetősége, a test sorsa. A természet jelenségeiben keres párhuzamokat, ahol érvényesül a keletkezés – enyészet, születés –, halál, egymást követő, sokszor egymásból keletkező hatalmas körforgása. A fizikoteologizmus kedvelt témája újból versben formálódik Szőnyi költészetében: *Mortalitatis et Resurrectionis (sic!) exempla in rebus*

⁴⁰ SZ:V, 168.

⁴¹ Uo., 157.

⁴² Uo., 182–183: „*Tempus et aeternum mors ceu pons dividit aevum (Ultima ad aeternos mors via fixa locus.)*”

mundi aspectabilis (A mulandóságnak és a feltámadásnak a látható példái világ dolgaiban) Ismét föltűnik – a *Gyermekek Fisikájából* már ismert – a magának díszes koporsót készítő selyemhernyó képe. {Ez a csúszómászó féreg halálából visszatérve szárnyas pillangóként születik újjá. A kemény tél újra elpusztítja azokat sirjukban, de visszatér életük a tavaszi nap sugarával. Körforgás létezik a természet megnyilvánuló dolgaiban. Ezeknek egyik része az én életemnek, másik része halálomnak képe. Lenyugvásával meghal a Nap, fölkelésével visszatér az életnek, állandó mozgásával kerüli a Föld. Él a ragyogó Hold, meghal, amikor fényét veszti; az éjszaka halál, a nappal az élet, ugyanígy felhők mögött ott találjuk a nap-sütést. A földkerekséget óriási tengerek övezik, a tenger apálya a halál, az ár pedig élete lesz. A föld élettelen gyomrából élő folyók születnek, a síkságon keresztül hömpölyögve a tengerbe ömlenek. A tavasz és a nyár dereka a növényeknek is körforgás, élet; egyszerűs mind őszre bágyadó betegség, a tél pedig már a halál formája.}

Obvius in rebus naturae est circulus. Hujus
 Pars mortis, Vitae pars alia imago mea.
 Occasu moritur Sol, vitae redditur ortu,
 Sic terram motu circuit assiduo.
 Vivit Luna nitens, moritur dum lumine cassa.
 Nox mors, vita dies, nubila Phoebus item
 Orbem telluris magnum mare cingit in orbem.
 Mors marium fluxus, vita refluxus erit
 Aequare nascuntur per mortua viscera terrae:
 Flumina, per terras in mare viva fluunt.
 Plantis ver aestas media est rota, vita simulque
 Autumnus morbus, mortis ad instar hyems.
 Emoritur Bombyx facto sibi dite sepulchro
 Repris vermis erat, morte redux fit avis.
 Aspera hyems vermes necat, occidit atque sepulchris
 Verno sole quibus, perditam vitam redit.⁴³

⁴³ Sz:V, 187.

Újra meg újra megkísérli természeti jelenségekhez hasonlítani, általuk megfoghatóvá tenni a halál és föltámadás talányát: hasonlítja tavasszal sarjadó, nyáron tenyésző, majd ősszel-télen elhervadó, kifagyó növényekhez, fákhoz; a tengerbe siető nagy folyamokhoz, magjait a kikelés reményében földre szóró magvetőhöz (*Exemplum Resurrectionis, Flumina in mare; Vita, Mors, Resurrectio; Hora ruit, Stellae et Homo*).⁴⁴ Próbálkozásai azonban hiábavalónak bizonyultak, kísérletei meghiúsulnak: a föltámadás evilági párhuzamokkal értelmezhetetlen, csak a hit bizonyossága adhat menedéket. {Leghatalmasabb királya a világnak! a mennyei seregek mind rólad beszélnek, a te hírnevedet zengik.}

Pia Caeli Contemplatio
Heu dulci mundum collustras lumine Titan!
Lunaque magnum mi Sole cadente decus.
Sidera, prae quorum turbo sunt lumine gemmae:
Nuncia per noctes sunt mihi vera Dei
Stellam polarem mundi revolubilis exem
Míror, ex immoto semper inesse loco
Maxime Rex Mundi! caelorum exercitus omnis
Te loquitur; famam succinat atque tuam.⁴⁵

Közel 250 lapos kéziratos könyvében Szőnyi latin nyelvű költészet maradt ránk, amelyet soha nem publikált, ennek nagyobb része az 1760 utáni időszakból származik. (Már az előzőekben is hivatkoztunk néhány latin nyelvű versére.) Vizsgálata azért is indokolt, mivel kiegészíti a magyar nyelvű életművet, az itt olvasható versek illeszkednek az anyanyelvű költészet folyamatába: mutatnak azzal hasonlóságot vagy részben különböznek tőle. Általános jellemzőként megállapíthatjuk, hogy a fizikoteologizmus természet-szemléletének költői ihlető hatása jelentős mértékben érvényesül

⁴⁴ Sz:V, 180–181. A természeti körforgás lírai témaként való megjelenéséről a korszakban: Vörös 1991, 200–205.

⁴⁵ Sz:V, 155.

még. Művek sokaságában találunk rá a jellemző témaválasztásra és a megformálásra, műfaji jellemzőkre. Azt mondhatjuk, hogy a latin nyelvű költészetben tágabb teret kap, nagyobb mértékben van jelen a fizikoteologizmus gondolatvilága, mint a vele párhuzamosan nyomtatásban is megjelenő magyar nyelvű művekben. Ugyanakkor a latin nyelvű versekben hevesebben zajlik a fenti gondolatvilág revíziója, a vele való leszámolás, a belső gondolati válság érvei-ellen-érvei részletesen és kiterjedten jelennek meg latin nyelven, az intellektuális pánikot kísérő érzelmi viharok is jól kitapinthatók ezek alapján. A latin verseket olvasva az az érzésünk támad, hogy Szőnyi nem zárta le magában véglegesen előző gondolkodói korszakát, vagy legalábbis érezzük a nap mint nap támadó belső polémia feszültségét, az egymással konfrontálódó pólusok újbóli és újbóli egymásnak feszülését. Az ezzel időben párhuzamosan futó – nyomtatásban megjelent – magyar nyelvű költészetben e belső folyamat alig tükröződik, inkább a végkifejlet kap publicitást, eltakarva a belül pedig viharzó kételyeket. A magyar nyelvű költészet az elnyert bizonyosság látszatát sugallja, ott remél-sóvárog önmagának és javasol olvasójának is lelki megnyugvást.⁴⁶ 1791. február 25-én este tíz órától holdfogyatkozás zajlott az égbolton, ennek megörökítése a dátum pontos jelölésével Szőnyi *Eclipsis Lunae* című 16 soros disztichonokban írott verse. A vers egy csillagászati megfigyelés pontosságát, leírását követi értelmező és gyönyörködő szándékkal.

Mox inter Solem et Lunam Tellure meante
Ex umbris terrae, Lunaque fusca meat,
Istos defectus Solis, Lunaeque tenebras
Praecipiti cursu Lumen utrumque fugat.⁴⁷

A vers kizárólag a természeti jelenséget írja le, értelmezi fogalmilag és éli meg fölemelő élményként. A disztichonokban gördülő versek végigjárják a *Gyermekek Fisikájának* szinte minden té-

⁴⁶ Vö. IMRE 2012, 393–432.

⁴⁷ Sz:V, 159.

makörét. Szemléletükben jelen van a tudományos szakszerűség leírása, a tanító szándék didakszisa és a gyönyörködtetni vágyás élményre törekvő érzelmi többlete, sokszor elragadtatott áhítata. Fölvonul az élő és élettelen természet, növény- és állatvilág, végül az ember mikrokozmosza tárul föl a szervecskéik, szervrendszerek sokaságával, csodálatos látványuk és működésük leírásával. A fizikoteologizmus műveinek többségéhez híven Szőnyit is leginkább a mikro- és makrovilág bővíti el. Leírásaiban gyakran visszatérő fordulat a szemléleten, természetismereti értelmezésen túl a csodálat és elragadtatás többletérzése (*Miracula Dei in Natura*). Nála is érvényesül a természet ismeretének, csodálatának, megindító élményének az előbbieken már sokszor látott szoros összefüggése (cognoscenda, admiranda, movenda). Sokszor már a vers kezdetén olvashatjuk:

*Admiror vasti diffusas aequoris undas
Et montes in quos cogitur aqua maris...*⁴⁸

Megcsodál (miror), elragadtatással tölti el (obstupeo), elámul (admiror), delector (gyönyörködik), – lépten-nyomon ezt olvashatjuk. Izgatja a csillagos ég, annak távolságai, a végtelen mindenség lehetséges határai, leírhatósága: „Quid statuas mundi finem quis terminus orbis?...”⁴⁹ Megjelennek a Nap körül keringő bolygók, állócsillagok, üstökösök: Cometae, Coelum stellarum fixarum, Planetae.⁵⁰ Különösen a Saturnus helyzete, távolsága, nagysága érdekli; ismeretei szerint ez a legtávolabbi bolygója a Napnak, vajon ki tudhatja a további csillagok innen való távolságát? Megkülönbözteti a Nap bolygóit az attól mérhetetlen messzeségben lévő vándorló csillagoktól (Errantes stellae), amelyeknek ugyan hatalmas a tömege, de innen csak aprónak látszanak:

⁴⁸ Uo., 166: *De maribus seu aequore*

⁴⁹ Uo., 204–205.

⁵⁰ Uo.

Planetae qui a centro Solis longiter absunt

Errantes stellae quo Soli longius absunt

Hoc minor illorum visitur et facies

Corpora magna, facit longinqua remotio parva.

Sol, terra major, cernitur esse minoro.

Concipito Solem Saturni in sede locatum:

Saturnus quantus: Sol Sol ibi tantus erit...

Saturnus Summi volvitur orbe velox.

Exterus his reliquis Planetis terminat orbes

Quis Sciat hinc quantus sidera ad usque locus?⁵¹

Lírai meditáció is születik az égitestek útjának, mozgásaik változásának szemléletéből: a ragyogva kelő, majd fényét vesztő kihunyó, lenyugvó Nap a születés és elmúlás élményét asszociálja, az elfutó élet jelképe (vitae fugientis), a Hold gyakori változásai az élet kiszámíthatatlanságára emlékeztetik. Ég és föld között ölel körül bennünket a levegő, amint az emberi élet is ezen határok közé rendeltetett.

Contemplatio Vitae humanae in corporibus
coelestibus

Sol oriens vitae fugientis denotat ortum

Occidione finem significante meum.

Luna vices vitae viribus ceu pictor adumbrat

Sidera coelorum quaerere celsa minent.

Caeli et Telluris medio fluitans levis aer

Est medium vitae numinis arte meae...⁵²

Megjelennek a légkör különböző rétegei: az atmoszféra fölötti ritka éther világa, s a földi élőlények légzésére alkalmas sűrűbb – madaraknak, földi állatoknak, növényeknek, embernek szükséges

⁵¹ Uo.

⁵² Uo., 194.

– légréteg: Aether Subtilis supra atmospheram, Terram circum ambientem, quae terminos habet in Suprema Nubium Regione. (Korábban, a *Gyermekek Fizikájában* terjedelmes rész foglalkozott a légkör magasabb részeinek értelmezésével, leírásával.)⁵³ A felhőket, esőt és a havat bemutató vers legjobban a vizek, csapadékok körforgásán csodálkozik el, ahogyan a párolgással a víz magasba emelkedik, majd más és más formában visszajut a földfelszínre, hogy kezdődjék minden újból (*Nubes, Pluvia, Nix*). Hangsúlyozza, a folyamat irányításában a Nap sugárzó erejének fontosságát, a vízcirkulációban betöltött szerepét, felhő- és zivatarképző jelentőségét. Megjelennek az évszakok, mindegyiket egyenként jellemzi életképszerű leírásokkal: *Quatuor Anni tempestates*.⁵⁴ Bemutatja a természet makrojelenségei közül a szeleket, hegyeket, szakszerű leírását adja az ár-apály váltakozásának, periodicitásának, Holdtól való függésének. Megjelenik a rejtélyes és pusztító földrengés, majd a mágnesesség, amely hatalmas és titokzatos erő, egy egész birodalom, amelyet a semmiből hívott életre megalkotója, csodálatos képessége ez a hajósokat a tengeren eligazító aprócska iránytűnek s az egész hatalmas földgolyónak mágneses pólusai létével, s ez a kettő egy és ugyanaz a jelenség:

Magnes Naturae miraculum
 Nigricando micat mirando munere Magnes
 In ferrum mirum possidet imperium.
 Ex nihilo omnipotens res omnes voce vocavit
 Magnes Ferrum ad se voce tacente vocat.
 Hoc duce nauta mari per montes fert aquarum.
 Certus iter, Borei Sideris indicto
 Inter Magnetem Terrae, Stellamque polarem
 Hunc nexum, Solum discito nosse...⁵⁵

⁵³ Erről IMRE 1981, 67–68.

⁵⁴ Sz:V, 168, 171, 173, 195.

⁵⁵ Uo., 206.

Az élővilág részeként megjelenik a növény- és az állatvilág, majd az ember. Egész kis ciklust kerekít a számára oly gyönyörködte-tő hajnal, hajnali harmat és a növények kapcsolatáról. Rajongó gyöngédséggel, csillogó miniatürizálással teszi minél gazdagab-bá a látványt és élményt. (A fizikoteologizmus kortárs irodalma is ösztönözhetette erre, hiszen az erősen vonzódott a dekoratív ki-csinységekben megjelenő természeti élmény érzelmi földúsításá-hoz.) Az első a harmat (Ros) játékos keresése, értelmezése. Az a hajnal virága, a növényeken az égi ragyogás és bíbor csillogó ék-szere, drágagyöngye. Az ég gyöngyöző cseppje, amely azonban hasonlít a végtelen tenger vizeihez: a képben hatásosan fejeződik ki a mikro- és makrovilág jelenségeinek azonossága és eltérése.

Quid ros? aurorae flos, albaque nata rubens
Gemmaque Plantarum clara rubore poli.
Queris adhuc, quid ros? Est coeli gemma gutta
Fulgidinor gemmis, quas parit unda maris.⁵⁶

A harmatos hajnal – Aurora Rosea – a téma következő varián-sa. {Mielőtt még a mi horizontunkon fölkelne a Nap, megelőzi őt szétszórt fényvirágaival a hajnal. Mint előtte járó, a Hajnalcsillag felajánlja ezeket királyának, a Napnak, s ezekből a fényrózsákból születik meg hirtelen az aranyló fény.}

Sol prius ascendat quam nostri Horizontis ad oras
Praecurrens sparsis est aurora rosis.
Phosphorus has Soli ceu Regi praeuius offert
Ex que rosis subito nascitur aurea Lux.⁵⁷

Szerény mitologizálás is megjelenik a lezáró versben: Aurora har-matja – Ros Aurorae. {Aurora istenasszonynak legkedvesebb vá-lasztott leánya a harmat, amely a fölkelő Nap fényében gyöngyös ékszerként ragyog. Felhőtlen, tiszta, szélmentes ég szüli, arany-

⁵⁶ Uo., 195.

⁵⁷ Uo., 170.

láncként ékesíti a növényeket és táplálja azokat. Majd a nap fénylő sugaraitól egyre szárazabb, melegebb lesz a levegő, s a csillogóan szitáló harmat gyöngyei eltűnnek.}

Aurorae Matris lectissima filia ros est
Orto Sole velut fulgida gemma, nitens,
Nascitur ex sudo sine vento nubeque caelo
Torque velut platas ornat alitque micans.
Mox mox Sole Solum super altius cando caleat
Incernis auris gemmula roris abit.⁵⁸

Az állatvilágból főként a madaraknál időz el figyelme, különösen az énekes- és költöző madarokról szól csodálattal: fecskéről, gólyáról, amelyek hatalmas távolságokat járnak be. Az énekesmadarak közül a fülemüle és pacsirta jelenik meg, hangjukkal gyönyörködtetik a szántóvetőket, útonjárókat, énekelni tanítják az embert.

A versek egy csoportjában azonban határozottan tetten érhető a szemléletváltás, vagy éppen a nézőpontok keveredése, hangsúlyok elmozdulása. A bemutatott jelenség értelmezésének csak egyik aspektusa marad a természetismereti megközelítés, mellette megjelenik vagy döntő súlyúvá válik a teológiai szemlélet. Jó példa erre a korábban már bemutatott holdfogyatkozásról szóló vers párdarabja. Az első csak a szaktudomány megfigyeléseiről, tapasztalatáról számol be; közvetlenül mögötte olvashatjuk a *Pia Reflexio* címűt, ahol már a teológus értelmez: igaz, a két nézőpont itt még nem zárja ki egymást, de az utóbbi primátusa egyértelmű. A teremtő Isten szabályozza, alakítja éppen olyanra a Hold és Nap fázisváltozásait, amit megfigyelhetünk, leírhatunk, „Mert nincs tér sem idő oly, hol nem vagy te jelen...”

⁵⁸ Uo., 170–171. A fizikoteologizmus mikroszkopizáló–miniatürizáló hajlamának irodalmi vetületéről, rokokóhoz is kötő sajátosságairól, annak *gyöngéd érzelmességéről, újfajta természetélményéről* a pietizmus közegében: LANGEN 1968, különösen a *Die Nachwirkung der pietistischen Sprache im 18. Jahrhundert* című fejezetében kiemelten hasznos a *Naturgefühl* című alfejezet: 455–458. Jól példázzák ezt Brockes, B. H. *Irdisches Vergnügen in Gott* és Gerhard Tersteegen *Geistliches Blumengärtlein inniger Seelen* (1727) című művei. A jelenséget bemutatja, elemzi ZELLE 1990, valamint BEGEMANN 1984.

Te Deus omnipotens Coeli Terraeque Creator
Has phases certis finibus esse jubes.
Has et ego speculans Solis Lunaeque labores
Obstupeo totus; magnificoque Deum...
Non ullus locus est, non tempus quo tibi desit:
Rimandum hoc illud cuncta creantis opus.⁵⁹

Másik versében már elkülönül egymástól a testi szemeinkkel látható és a hit fényénél föltáruló égbolt:

Caelum spectabile, et Caelum Caelorum
Corporeis oculis specialor spectabile caelum,
Caelum Cae:licolum luminibus fidei.
Credo Deum, credo caelos super astra supremos
Credo piis cae:lo, Regna parata Dei...
Infernum, mundum, carnis dictamina brutae
Nunquam credo meam frangere posse fidem.
Athee quid credis? Naturalista, deista?...⁶⁰

Vészesen közel kerül egymáshoz a naturalista, deista és ateista fogalma. Másutt már hitetlennek nevezi őket Szőnyi (*In incredulos naturalistas*), sőt a test bűneinek magabiztosságából származó szörnyetegnek. {Hiszen a természet fénye – bármily vakítónak látszik is! – semmi Isten kijelentett igéjének fénye mellett, még inkább anélkül. Amint a Holdnak sincs önálló fénye, csak a Napé tükröződik róla vissza.} Naturae lumen nihil est sine lumine Verbi. Egyértelművé válik a hit és tudás szembenállása az *Immensitas mundi et Coelum certitur sedes Beatorum* című versben, ahol már a cím is jelzi: a mérhetetlen világ és ég aligha írható le és értelmezhető, de bizonyos, hogy ez az üdvözültek lakóhelye.

⁵⁹ Sz:V, 159–160.

⁶⁰ Uo., 177.

{Ugyan ki határozhatná meg az ég és a világ kiterjedését, határait? Hatalmas légüres tér tölti ki a végtelen űrt, s ez az űr is maga a világ. Hiszem azonban bizonyosan – Credo tamen (quae est res fidei) – a látható égbolt fölötti eget, amelyet a hit reménye ad, ahol angyalok cohorsának megszámlálhatatlan sokaságától körülvéve áll a legfelsőbb isteni akarat trónusa, ahol az igaz megfáradtaknak örökkévaló nyugalom adatik. Élükön Krisztus áll, aki hívja magához az üdvözülteket.}

Quid statuas mundi finem? quis terminus orbis?

Finge animo: mundi fit tua solatio pars.

Si dicar spatium vacuum transcendere mundum

Cum spacium sit res, hoc quoque mundus erit.

Credo tamen (:quae est res fidei:) caelos super omnis

Coelum, quod scitum speque fideque datur

Coelum, quo solium supremi numinis atque

Angelicis copiis innumerosa cohors

Coelum, quo justis requies aeterna laborum

Hic Christus caput est, Huc sua membra vocat.⁶¹

A Causae Naturalismi subtilioris című versében a „naturalismus” kialakulásának okait keresi. {Az emberiség vétkei, a hús bűne, vallásban való elbizonytalanodás vezetett idáig, ez a forrása a híres valláscsúfoló Voltarius (Voltaire) népszerűségének. Ez a szörnyeteg azonban elpusztul, a vallás megmarad.}

Ingenium petulans, semper nova quaerere svetum

Antiqui veri taedia; carnis amor...

Culpa hominis, tanti fons et origo mali.

Hac motus causa Voltarius orbe celebris

Vellicat infractum Religionis opus

Si vitam quam Religio jubet experiaris

Corruet hoc monstrum; Religioque manet.⁶²

⁶¹ Uo., 205–206.

⁶² Uo., 214.

VI. SAMUEL CHRISTIAN HOLLMANN
ÉS ALBRECHT HALLER SÁROSPATAKON

A kutatás során világossá vált, hogy ennek a folyamatnak Sáros-patakon egy jelentős, önálló fejezete bontakozott ki, amely nagyobb figyelmet érdemel; három meghatározó személyiséghez köthető mindez: Szentgyörgyi Istvánhoz, Szilágyi Mártonhoz és Őri Fülep Gáborhoz. A fizikoteologizmus hazai forrásainak vizsgálata során bebizonyosodott, hogy fordulatot mutat a Sárospataki Református Kollégiumban a disputációk tematikájának alakulása.¹ Ránk maradt mintegy ötven nyilvános disputációnak, vizsgatételnek a kivonata, az összefoglaló téziskönyv ugyanitt a Nagykönyvtárban: Kt. 1134, Liber Thesibus ... Professorum pro Examinibus Anniversariis exhibitis in perpetua memoria conservandis comparatus Anno 1781. die 2. Julii. Az 1780-as, 1790-es évekből származó disputációknak mintegy a fele valamilyen módon érintkezik a fizikoteologizmussal. Ez a magas szám azt bizonyítja, hogy még mindig kitüntetett figyelem irányult rá. Legtöbben Szentgyörgyi István és Szilágyi Márton tanítványai választották ezt a témakört az 1780-as években, de Őri Fülep Gábor is gyakran tűzött ki ilyen vizsgatémaköröket.² 1781-ben: Insignis

¹ Vö. IMRE 2020. A témakörre vonatkozó kiterjedt szakirodalom ebben a tanulmányban olvasható.

² Theses Theologicae. De Principiis Cognitionis Dei, tam Naturalis, quam Supernaturalis. Quas sub Praesidio Gabrielis Fülep de Eör [...] propugnabunt Stephanus Szent-Péteri, Carolus Mocsáry, Andreas Horváth, Ladislaus Kazinczy, Josephus Sz. Pap, Nicolaus Tomka, Ladislau Bükk, Occasione Examinis Publici Anniversarii, S. patakini, 1781; Aphorismi Theologici. Dogmata Principiis Rationis et Revelationis superstructa de Creatione totius Universi [...] Praesidio Gabrielis Fülep de Ör Propugnaturi sunt [...] Samuel Isák, Stephanus Szemere

plane hauriatur ex Natura, Dei Cognitione, qua tamen Ratione ea sola ad Salutem consequendam sufficere queat, nos quidem plane non intelligimus; Deo Supernaturali heic opus esse Revelatione contendimus. 1785-től kezdődően találkozunk folyamatosan a fizikoteologizmus témájával a disputációk és vizsgatételek között, már címükben is kifejezik tartalmukat.

A gyűjteményben a 23–41. disputa tartozik ebbe a témakörbe, mindegyiknek Szentgyörgyi és Szilágyi Márton volt az irányítója: Praeside Stephano Szentgyörgyi. Szentgyörgyi István (1736–1799), Sárospatakon és Rimaszombatban végezte tanulmányait, 1760-tól Patakon könyvtárnok, majd helyettes tanár, 1770-től rendes tanár, 1797-ben vonult nyugalomba. (Tudomásunk szerint nem jutott el Nyugat-Európába, felkészültségét, műveltségét itthon szerezte meg.) Nyomatott művei teológiai és filozófiai, illetve grammatikai tárgyúak. A korszak irodalomtörténete számontartotta Szentgyörgyi irodalmi kapcsolatait, így levelezését Pálóczi Horváth Ádámmal, Decsy Sámuellel és Kazinczy Ferencsel.³ Maga is összegezte a disputációk tárgyára vonatkozó tudását egy mo-

et Abrahamus Jármy, S. Patakini, 1783; Aphorismi ex Theologia revelata Deprompti Doctrinamque Christianorum Secundum Helv. Conf. Reformatorum de Oeconomia Salutis Summatim exhibentes [...] Praeside Gabriele Fülep de Eör [...] propugnabunt Franciscus Babarik, Johannes K. Tóth, Daniel Szathmári, Andreas Mészáros, [...] S. Patakini, 1785; Theses ex Theologia Revelata Depromptae Summariae docentes. [...] sub praesidio Gabrielis Fülep de Ör [...] S. Patakini, 1788.

³ SZENTGYÖRGYI 1784, SZENTGYÖRGYI 1793, SZENTGYÖRGYI 1797a, SZENTGYÖRGYI 1797b, SZENTGYÖRGYI 1805. A rá vonatkozó szakirodalom meglehetősen szűkös: DECSY 1905, GULYÁS 1938, legújabban: DIENES 2002. A Ráday Gyűjtemény kéziratárában is találunk két Szentgyörgyi másolatot, a K-1. 222. jelzetű kötet (*Compendium philosophiae...* 1795–1796) első része 3–81 pp. a pataki professzor természetismereti előadásainak jegyzete: *Philosophia instrumentalis Sz. Györgyiána*. Figyelmet érdemel, hogy a kézirat Losoncra került, ami a pataki kapcsolatok intenzitását mutatja. A másik kézirat (jelzete: K-1. 558, *Compendium anthropologiae...* 1793) két Szentgyörgyi előadáskivonatot tartalmaz: Szentgyörgyi Stephanus, *Anthropologia philosophica*, 1–51 pp., Szentgyörgyi Stephanus, *Theologia naturalis*, 53–197 pp., ez utóbbi szorosan kapcsolódik Szentgyörgyi nyomtatott művéhez, a fizikoteologizmus alapkérdése szövi át: a theologia naturalis és revelata szoros összefüggése, egyensúlya.

nográfiaiban *Theologia naturalis in usum auditorum suorum edita* címmel, amely 1784-ben jelent meg, Posonii-Cassoviae, Landerer. A több mint 500 lapos monográfia jelentőségét az adja, hogy már a Türelmi Rendelet utáni időszakban keletkezett, amikor a protestánsok szabadabb sajtóviszonyok között adhatták ki teológiai tárgyú műveiket; így Szentgyörgyi is ebben összegezte vonatkozó gondolatrendszerének lényegét, mindazt, amit korábban csak kéziratos formában osztott meg tanítványaival, szűkebb iskolai, tudományos környezetével. Láttuk, a korábbi évtizedekben számos kézirat született – különösen Debrecenben és Sárospatakon – a fizikoteologizmus tárgyában, de rendszerszerű áttekintés, összefoglalás magyar szerzőtől nyomtatásban nem jelent meg, ezért is figyelmet érdemlő Szentgyörgyi műve, amely teológiai és filozófiai, természetismereti nézőpontot együttesen érvényesít.⁴ Emellett az áttekintés hasznosítja az egész 18. század korábbi, nemzetközi tudományos eredményeit, amelyről naprakész tudása volt a hazai protestáns elitnek, amelyet kapcsolatrendszere, könyvskultúrája, oktatási intézményei meggyőzően bizonyítanak. A nemzetközi szakirodalmat jól ismeri, fontos szerzőire, műveikre hivatkozik, a tárgyra vonatkozó polémia témaköreit, alkotóit is áttekinti. (Locke, Puffendorf, Leibnitz, Wolf, Spinoza, Descartes, Rudolph Cudworth, Newton, Iacobus Ode, King, Bilfinger, Sebast. Dolcius, J. L. Fabricius, Arnold Geulincs, I. Aug. Ernest.) A gondolatmenet a theologia revelata és a theologia naturalis kettősségére, ugyanakkor szoros egységére épül.

{Ennek a tannak (ui. theologia naturalis, I. M.) a hasznát a keresztények között éppenhogy nem tagadja a revelatio. A theologia naturalis méltósága és tekintélye oly nagy, hogy minden igazság Isten megismeréséről és kultuszáról, amely számunkra a természet fényénél nyilvánvalóan és biztosan ismeretessé válik, szükséges a törvényhez, hogy az Isten tiszteletéhez, kultuszához kapcsoljuk. Ő (az Isten, I. M.) ugyanis az értelemnek és a természetes

⁴ Vö. IMRE 2020, passim.

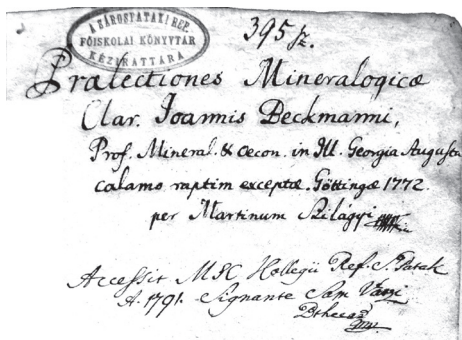
ékességnek az alkotója, nem kevésbé, mint a speciális kinyilatkoztatásnak, amelyben önmaga megismerését és a természet hódolatát nem lerombolja, hanem megvalósítja. Tehát a kinyilatkoztatás mindkét változatára szükség van, a természeti formájában éppúgy, mint a szövegesen megjelenőben, ezek együttesen szállhatnak szembe a naturalizmussal – amely a theologia naturalis megtévesztő formája – és az ateizmussal. Az egész műnek mi a végső tanulsága? Valójában a kinyilatkoztatás mindkét formájára szükség van, amelyek az eddig elmondottak szerint célszerűek és hasznosak legyenek, ahol azok a tulajdonságok érvényesüljenek a Naturalisták ellen. Nékünk az volt a célkitűzésünk, hogy a természeti vallást az ateizmus ellen alkalmazzuk, a segítő Istennek dicsőséget szerezzünk.⁵

Nyolc egyéni disputáció születik Szentgyörgyi vezetésével 1781-től, amelyek filozófiai, természetfilozófiai tárgyúak, vagy a theo-

⁵ „§. 9. Utilitas. Huius doctrinae *usum* apud Christianos adeo non tollit reuelatio: ut, an reuelatio sit necessaria? & quibus eam characteribus praeditam esse oporteat? non nisi per saniora Theologiae naturalis principia diiudicetur. Ipsius fidei, quam reuelationi debemus, fundamentum est *veracitas Dei*. Deum igitur esse veracem, immo Deum aliquem existere, *scire prius debemus, quam reuelationi fidem habeamus*. §. 10. Auctoritas. *Dignitas vero & auctoritas* Theologiae naturalis tanta est; ut omnis veritas de Dei cognitione & cultu, quae lumine naturae perspicue ac certo nobis innotescit, habenda sit pro lege, qua ad cultum Dei obligemur. Quam obligandi vim, ab ipso Deo accipit. *Ille enim rationis & luminis naturalis auctor est, non minus, quam specialis reuelationis, qua, cognitionem sui, & cultum naturalem, non destruxit, sed perfecit*. §. 213. Conclusio totius operis. Utrum vero talis reuelatio necessaria sit? & quibus eam characteribus praeditam esse oporteat? ubinam isti characteres inveniuntur? quidque adeo, pro speciali reuelatione divina habendum sit? contra *Naturalistas*, alibi disquiritur. Nobis propositum fuit, religionem naturalem, contra *Atheos* tradere, qua opera tandem defuncti, opitulatori Deo gloriam damus.” SZENTGYÖRGYI 1784, 596. Emellett több kéziratoss műve is – szorosabban, lazábban – ebbe a körbe tartozik, amelyek ugyancsak Sárospatakon maradtak ránk. Vö. BÖRZSÖNYI 1986, 210, 211, 222, 223, 224, 272, 377: Kt. 382. Reliquia Clarissimi Stephani Porkoláb, utpote collegit Stephanus Ádám. 85–98: Theses e Theologia Naturali depromta ac sub praesidio Clarissimi Stephani Sz. Györgyi in Collegio [...] S. Patakino occasione examinis anni 1794. die 17. Iulii publice disputanda; SZOMBATHI 1783b.

logia naturalis kérdésköréből származnak, de számos vizsgatétel is ebből a gondolatkörből származik, ahol sok vizsgázó adott számot tudásáról.⁶ A vizsgák részletei még pontosabbá teszi a kitűzött témák értelmezését. A theologia naturalis hasznos a szavakkal kijelentett teológiai igazság megismeréséhez; oly nagy a tekintélye, hogy nem állítható szembe a kettő egymással. (Theologia Naturalis, utilis est, ad solidam Theologiae Revelatae cognitionem; Eam vero habet auctoritatem, ut ei, Theologiae Revelatae auctoritas opponi non possit.) 1781-ben már érezhető az aggodalom és figyelemfelhívás: Az ateizmus annyira elterjedt, hogy nagy veszteséget, kárt okoz az emberi nemnek. (Atheismus publice receptus, multa et magna damna daret humano generi.) A kitűzött vizsgatételeket a Defendentes adták elő, velük vitakozott az Opponentes csoportja. Jól kitapintható a szemlélet, amely a naturalizmust leválasztja theologia naturalisról és a vallástalanság eszközeként értelmezi. Olyanok az erkölcsi igazságok, amelyek megegyeznek a természet törvényeivel, amelyek voltaképpen isteni igazságok. Tanítványai korszerű tudással rendelkeznek, jól ismerik a nemzetközi szakirodalmat, de sokaknál felbukkan az aggodalom is, így 1787-ben (nyilván, Szentgyörgyi sugallatára).

⁶ Theses Philosophicae in Examine publico Anni 1781 [...] Praeside Stephano Szentgyörgyi disputandae; Theses Philosophicae. Speciminis causa in Examine Publico [...] 1782. Praeside Stephano Szentgyörgyi disputandae [...] responderunt Sigismundus Pápai, Samuel Isak, Alexander Puky, Johannes Bekény [...], Theses Philosophicae Publici speciminis causa, Praeside Stephano Szentgyörgyi, die 12a Julii 1784, disputandae; Theses e Theologia Naturali Publici Speciminis Causa, Praeside Stephano Szentgyörgyi, Anno 1785. die 11 Julij disputandae; Theses e Theologia Naturali In Examine Publico Anni 1786. die 10. Julii. Praeside Stephano Szentgyörgyi speciminis causa disputandae; Theses e Theologia Naturali depromptae in Examine Publico Ann. 1787. die 9. Julii. Praeside Stephano Szentgyörgyi speciminis causa disputandae; Theses e Theologia Naturali depromptae in Examine Publico Ann. 1788. die 7. Julij Praeside Stephano Szentgyörgyi Speciminis causa disputandae; Theses e Theologia Naturali In Examine Publico Anni 1789. die 6. Julij Praeside Stephano Szentgyörgyi Speciminis causa disputandae.

24. kép. Szilágyi göttingeni előadásjegyzete

{Már olyan nagy a theologia naturalis tekintélye, hogy nem állhat helyette az isteni kinyilatkoztatás [ui. a verbális, Szentírásban megjelenő], ami annak ellentéte. Ahogyan a vallás nyilvánosan hasznos, ugyanúgy a nyilvános ateizmus veszedelmesen hangzik. A veszedelmesen gondolkodók szerint nem annyira a keresztény teológia, de inkább a theologia naturalis tanít. A természet biztos és szilárd dolgai is lehetnek hasznosak. A vallás nemcsak a félelemből és természeti dolgok okainak tudatlanságából származhat.}

Szilágyi Márton (1748–1790) Piskárkosi Szilágyi Sámuel debreceni professzor fia volt, tanulmányait itt végezte. 1767–1772-ben külföldre peregrinált, a bázeli és göttingeni egyetemeket kereste fel, természetismereti, természettudományi tárgyakat hallgatott, a theologia naturalis érdekelt. Éppen ekkoriban volt itt professzor Samuel Christian Hollmann, nagy hatást gyakorolt ma-

⁷ Auctoritas Theologiae Naturalis tanta est, ut non possit pro divinitus revelato haberi, quod ei contrarium est.) Diligendos esse inimicos, non tantum Theologia Christiana, sed etiam Naturalis docet. Ut Religio publice utilis est: ita Atheismus publicus, publice foret perniciosus, Uti etiam ex certis, ex fixis usus rerum Naturalium. Religio, neque ex metu, et ignoratione Causarum Naturalium oriri potuit.

gyar tanítványára, de Albrecht Haller is ezekben az években tartózkodott Göttingenben, aki ugyancsak erősen formálta Szilágyi későbbi szemléletét.⁸ 1773-tól Sárospatakon professzori katedrát kap, részt vesz a természettudományi múzeum létrehozásában.⁹ Székfoglaló beszéde a fizikoteologizmus tudományos-teológiai

⁸ Ránk maradt Sárospatakon két göttingeni jegyzete 1772-ből, amelyek Johann Beckmann előadásai alapján készültek: az egyik mineralógiai témájú előadásjegyzet (*Praelectiones Mineralogicae...* 1772), a másik pedig megjelent, nyomtatott munka kivonata (*Praelectiones Zoologicae...* 1772). Legújabb Kurucz György tanulmánya foglalkozik Johann Beckmann magyar hatásaival, tud is a két Patakon őrzött Szilágyi-kéziratról, jelzetüket is megadja, bár nem említi a jegyzet készítőjének – vagyis Szilágyinak – a nevét, így eszmetörténeti jellemzőit sem vizsgálja. Ugyanakkor felkutatott a Vay család levéltárából huszonhét Beckmann levelet, közleménye azonban nem tér ki mindegyik levél tartalmára, jellemzőire, külön vizsgálat tárgya lehetne esetleges pataki kapcsolatuk feltárása. KURUCZ 2021. A göttingeni magyar kapcsolatokhoz: FUTAKY 2007. Futaky monográfiája ugyan bemutatja Beckmann tevékenységét (41–44), de nem tud Szilágyi itteni tanulmányairól és az itt készült kéziratokat sem ismeri. Futaky eléggé szűkszavúan beszél S. C. Hollmann és A. Haller göttingeni tevékenységéről, magyar kapcsolataikat pedig egyáltalán nem vizsgálja, így a sárospataki összefüggésekről sem tud.

⁹ Szombathi János halotti búcsúztatója: SZOMBATHI 1790. „[...] 1767-ben, 19. esztendő korában, a' Basileai Akadémiába menvén, a' Theológiát, Physicát, Mathesist és más tudományokat szorgalmatosan tanulta; 1769-ben Magyar országra vissza-jött, és az 1770.dik esztendőt Pesten a' Magyar Országai törvények tanulására fordította. 1771-ben újra külső országokra ki-ment egy Nemes Úrfival, a'kivel együtt a' Göttingai híres Akadémiában meg-állapodván, két esztendeig tsak nem mindenféle tudományokban magát különös szorgalmatossággal 's elő-menetellel gyakorlotta, 's egyszersmind az Anglus nyelvet is meg-tanulta.” SZOMBATHI 1783a, 7v–8r. A Szilágyi Mártonra vonatkozó szakirodalom viszonylag szegényes; tanulmányairól, tudományos irányultságáról, pataki tevékenységéről áttekintést adott Koncz Sándor *A Sárospataki Református Kollégium története* című kötet *A filozófia és teológia oktatása 1703–1849 között* című fejezetében: „Hollmann göttingeni fizikus könyve alapján tanította a kísérleti fizikát. S e mellett, mint e tárgy oktatásában itt elődei: Simándi, Szathmári Paksi Pál, és III. Szathmári Paksi Mihály. Szilágyi tanított még: matézist és filozófiát. Természettudományt pedig ő tanított először Patakon. Szilágyi nemcsak összegyűjtötte a Kollégium régi fizikai eszközeit, amivel megvetette a mai egyházkerületi múzeum alapját, hanem külföldről még szerzett hozzá újabb kísérleti eszközöket. Székfoglaló beszédét »A természeti bölcsélet befolyása az istentagadás lerontására, az emberi elme fennhézásának megzabolázására és a babona kiirtására« címen tartotta.” KONCZ 1981, 131.

szemléletének alapkérdéseit tárgyalja, eszerint a természetismeret (theologia naturalis) – az istenismeret részeként (cognitio Dei, Gotteserkenntnis) – hatékony eszköz lehet az istentagadás ellenében, ugyanakkor féken tartja az emberi elme fennhézását, elbizakodottságát, ugyanígy meggátolja az ostoba babonák elterjedését és kártékony hatásait észszerű gondolkodásával. Mindez számos fizikoteológiai, természetismereti, teológiai és filozófiai műben hasonló összetettséggel megfigyelhető az egész korszakban, tehát Szilágyi ebben is követte a kortárs tudományosság eredményeit.¹⁰ Ehhez az egyensúlyi állapothoz képest később lényegesen elmozdul majd Szilágyi álláspontja és szkeptikusabbá válik a theologia naturalis szerepét illetően.¹¹ A székfoglaló ér-

¹⁰ Vö. IMRE 2020, passim; Szilágyi székfoglaló beszédének címe két változatban is ránk maradt: a Református Kollégium Nagykönyvtárában olvashatjuk a latin nyelvű székfoglalót: Martini Szilágyi, *de Philosophiae Naturalis utilitatibus palmariis, in destruendo Atheismo*, dicta die 20a Sept. 1773., jelzete: Kt. 48. Collectio Szombathiana, 1–20 ff. Ez a cím azonban lehetséges, hogy Szombathitól származik; a kéziratgyűjtemény előtt álló címlapon szerepel (mások mellett), a székfoglaló cím nélkül magát az eseményt, a helyszínt, időpontot és az értekezés tárgyát általában nevezi meg: *Oratio Inauguralis Martini Szilágyi, dicta in Collegio Helv. C. add. Saros Patakiensi Ao. 1773. die 20. Septembr. dum munus Physicae & Matheseos Professoris Publici, in praefato Collegio solemniter susciperet*. A kézirat nagy valószínűséggel Szilágyi Márton autográfja, erre utal a szövegben előforduló viszonylag sok javítás, áthúzás, betoldás, margón látható kiegészítés. A székfoglaló címe fennmaradt magyarul Szombathi halotti búcsúztatójában: „Mindjárt először is, midőn ezen Nemes Collegiumban bé hozott volna, egy gyönyörűsége Bé-köszönő Oratiot mondott ő, a' *Természeti dolgok tudományának, az Isten-tagadók meg-czáfolásában, az emberi ész kevélységének meg-zabolázásában, és a' vak babonásnágnak ki-irtásában való hasznairól.*”

¹¹ A továbbiakban idézzük a székfoglaló néhány fontosabb gondolatát: „Philosophiam Naturalem quae nempe non circa abstractas veritates, occupatur circa verum eas quae ex immediata rerum Naturalium contemplatione eruuntur, non est cur prolixè laudem idcirco omnem meam orationem ad tria haec capitula restringo, ut ostendam quantum Physica confera ad debellandum naturalem sutellectus infra superbiam, *ad destruendum Atheismum*, et superstitionem ex animis mortalium penitus extirpandam. [...]” 3/r. „Transeo nunc ad secundam orationis meae partem, et quantum *Philosophia Naturalis contra Atheismum possit paucis demonstrabo*, ne tamen mihi adversarios sincere videar, ubi nulli sunt, quia plurimorum Eruditorum seu sententia est, vix hodie, dari hominem, qui existentiam Summi Numinis directo impugnet, hinc

4) Maximi Szilágyi. de Philosophia Naturali naturalibus palmarum
sive in destruendo Atheismo etc. dicta die 20to Sept. 1773.
Ms. Clonmora ep. proina.

25. kép. Szombathi János címeírása Szilágyi székfoglalójáról

tekezés számos gondolata, témaköre szerepel a későbbi disputációkban és a nyilvános vizsgák tételei között, így az atmoszféra vizsgálata (Perrault, Mariotte) Edmund Hallei, felismerhető a légköri elektromosság, villám, villámhárító kérdésköre. Felsorolja a keresztény filozófusokat, akik a természetismeret és a hitvédelem egységét hangoztatták: Burnet, Derham, Perraut, Mariotte, Edmundus Halley, Malebranche, Fabri, Leibniz, Loewenhoek, Malpighi, Buffon. Viszont Naturalista elnevezéssel azokat sorolja fel, akik a kereszténységet valami módon támadják, közülük is külön kiemeli Voltaire-t: „Naturalistae: Toland, Woolston, Colins, Shaftesbury, Bolimbrook, Bayle, Montesquieu, Voltaire (magnus ille Religionis invisor)”.¹² A Naturalista elnevezés egyre inkább elmarasztaló jelentést kap, elkülönül a theologia naturalis jelentésétől, annak képviselőitől. A theologia naturalis és revelata

sub nomine Atheorum omnem quidem practicos, et Theoreticis vero, sive qui professione tales sunt, hos tantum complecti volo, qui omnem Providentiam tollunt, quo pertinent praefertim. Omnis igitur superstitionis fons et scaturigo ignorantia Philosophiae naturalis est, idque nunc pluribus exemplis probatum eo.” 9/v. „Tantum igitur abest, ut Philosophia Naturalis cui credulitas et superstitio conjurati hostes sunt, nihil plane credendum esse doceat, quod non ex viribus naturalium explicari possit, ut potius sola facti veritate contenta parata sit immediatam Divinae Providentiae et Sapientiae manum in ijs agnoscere, quae cum effectibus naturalibus nihil commune sint.” 19/r.

¹² Érdemes emlékeztetni, hogy Szőnyi Benjámin is engesztelhetetlen Voltaire-rel szemben, akiről azt mondja, hogy el fog pusztulni ez a szörnyeteg, de a vallás fennmarad: Corruit hoc Monstrum, sed Religio manet. Figyelmet érdemlő, hogy Szilágyi viszonylag sok angol szerzőt ismer, ebben szerepet játszhatott Götttingenben megszerzett angol nyelvtudása, amit jól bizonyít az 1785-ös Tillotsonfordítása is, ez a németből fordított Albrecht Haller leveleinek kiegészítője.

egyensúlyi helyzete a század harmadik harmadában lényegesen változik, a fizikoteologizmus az erősödő hitvédelem álláspontja szerint gyakran válik a vallástalanság veszedelmes eszközévé.

Szilágyi szakmai-tudományos tevékenységének jellemzőit a mai napig legátfogóbban Szombathi János mutatta be halotti búcsúztatójában, amely kéziratban maradt ránk.¹³ A beszéd 1790. december 11-én hangzott el a „Nagy Auditoriumban”:

Keresztyén Filosofus Képe. Mellyet Néhai T. T. Szilágyi Márton Uramnak, a' Sáros-Pataki Reformatum Collegium' Physicat és Mathesist tanító nagy érdemű Professorának utolsó tisztessége meg-adatásának alkalmatosságával, rövid Halotti Beszédben le-rajzolni kívánt Sáros-Patakon [...] Szombathi János azon Collegiumnak egyik professora.

A búcsúztató figyelmet érdemel, mivel sokrétűen mutatja be a korszak filozófiai, teológiai rendszereit, amelyek hatottak Szilágyira Szombathi szerint, alakították álláspontját, ezért is kell részletesebben szólni annak gondolatmenetéről. Tulajdonképpen szellemi körképet fest saját századáról, amelyben megjelennek az akkor ható teológiai és filozófiai áramlatok, természetismereti eredmények, azok egymásra hatása, amelyek a fizikoteologizmus szerzőinek műveiben értelmezhetők és ragadhatók meg számára leginkább. Keresztény filozófusként akarja bemutatni Szilágyit, aki azonban tudományfelfogása értelmében nem mondhat le a keresztény vallásantropológia sarkalatos értékeiről sem, akár az egyén, akár a társadalmi közösség dimenziójában; ennek jellemzőit három szempont szerint értelmezi:

Egy Keresztyén Filosofust akarok tehát leírni: még pedig szélesebben vévén a' Filosofusi nevezetet, s nem szorítván tsak azokra, a' kiknek egyenesebb hivataljok s' foglalatosságok a' különösen úgy nevezett Filosofia. De nem terjeszkedhetem arra, hogy a' Keresz-

¹³ SZOMBATHI 1790, 2/v.

tyén Filozofusnak minden tulajdonságait s' érdemeit le-beszéljem, hanem tsupán tsak ezen három dolgokat vészem fel, hogy tudni illik – 1ször a' Keresztyén Filozofus az Istentagadóknak és Vallás-tsúfolóknak szájjokat bé-dugja. 2ször a' vak babonásságot az emberek közzül kiirtja. 3ször tiszta erköltsi tudományt tanít, és maga is életét a' szerint rendeli.¹⁴

A régebbi istentagadókról csak vázlatosan beszél, inkább a korabelieket kárhoztatja, így Spinozát, és az angol Tolandust. Cáfolatukra pedig sok nagyszerű kortárs sorolható fel:

Mit tsinál ezen Istentelen tudomány ellen a' Keresztyén Filozofus? Meg mutatja azt nyilván, hogy épen esztelen 's a józan okosság-gal ellenkező tudomány ez, mint meg mutatták a' többek között Fenelon kameraczi érsek, Bentley, angliai tudós ember 's egyebek. Felfedezi, hogy ezek az Isten nélkül való emberek, az egész emberi nemzetnek, a' köz-társaságnak, 's magoknak is ellenségei: mint felfedezték Puffendorf és Werenfels. [...] Nem lehet Érdemes Hallgatóim, belső gyönyörűség nélkül olvasni azokat a' sok szép munkákat, mellyeket a' Keresztyén Filozofusok már e' részben készítettének. Derham Angliai Tudós ember, a' Természeti dolgokban közönségesen, különösen pedig az égi nagy testekben, a' tsillagokban, tsudálatja velünk az Isteni hatalmas erőt. Fabricsius a vizet veszi fel, mások a' tüzet, Zornius a' madarakhoz, mások a' méhekhez, plántákhoz, s egyebekhez útasítanak; ezekben bámultatják velünk a' Teremtő és gondviselő Istent. El-halgatom Sulczernek a' természeti dolgok szépségéről való beszélgetéseit. De nem halgathatom el Nieuwentyt nevezetű Hollandiai Tudós és Fő embernek, e' világi dolgok helyes szemléléséről, az Istentagadók ellen készült nevezetes munkáját. Ez a' nagy tudományú ember, eleinte az Istennek létele felől kételkedni kezdett. [...] Ő is kezében veszi a' nagyító üveget, vizsgálja szorgalmatosan a' liliumok minden részeit, el-bámul a' természetnek mitsoda tsudálatos

¹⁴ Uo.

mesterségét, rendit és szépségét találja benne, és az órátul fogva lett az Isteni hatalomnak, és az ő tsudálatos gondviselésének holtig való prédikátora. Már midőn a' Keresztyén Filosofus ekképen meg mutatja az Istennek lételét, elő adja az ő tulajdonságait, s' egyszersmind elől adja az embernek is természetét és végét, a' mellyre teremtett: ezzel együtt meg-állítja a' természeti józan okosságon fundált vallást is, sőt egyszersmind egész ajtót nyit az Isteni jelentésen fundált vallásra, melly a' Keresztyén vallás.¹⁵

A gondolatmenet és a megidézett tudós személyek alapján egészen világos és nyilvánvaló, hogy a fizikoteologizmusnak nagy szerepe volt Szombathi szerint Szilágyi Sámuel keresztyén filozófusi alkotásának megformálásánál. A felsorolt tudósok a fizikoteologizmushoz lazábban-szorosabban mind kapcsolódtak: Fennel, Bentley, Derham, Fabricius, Zornius, Nieuwentyt, Sulzer; több esetben pontosan megjelöli Szombathi műveik témáját. („Fabricius a vizet veszi fel, mások a' tüzet, Zornius a' madarakhoz, mások a' méhekhez, plántákhoz, s egyebekhez útasítanak”).¹⁶ Derham esetében a makrovilág, Nieuwentyt pedig a mikrovilág nagyszerűségében látta bizonyító erejűnek Isten teremtő művét, utóbbinál még a Deus est maximus in minimis alapelve is megjelenik a nagyítóüveg csodálatával, emlegetésével. Fogalomhasználatában is a fizikoteologizmus kettőssége érvényesül: a theologia naturalis és revelata szoros összetettsége a keresztyén filozófia meghatározó jellemzője. A „természeti józan okosságon fundáltatott vallás” és „az Isteni jelentésen fundált vallás” a theologia naturalis és theologia revelata egyensúlyát hangoztatja. Mindez azonban nem veszélyeztetheti a Szentírásban kijelentett tanítás erejét, amely féken tarthatja a theologia naturalis túlzó érvényesülését:

¹⁵ Uo., 3/r-4/r. (kiemelések az eredetiben). Amint láttuk, Johann Georg Sulzer művei közül kettőt is magyarra fordít Sófalvi József (SULZER-SÓFALVI 1776, SULZER-SÓFALVI 1778).

¹⁶ Itt Johann Heinrich Zorn, Adam Gottlob Schirach, Johann Albert Fabricius, Peter Kalm műveire utal Szombathi.

Mindennek előtte meg-fontolván egy részről az embereknek erkölcsbeli romlottságokat, sok vétkes tselekedeteiket, a' fő boldogságnak magok ereje által való el-érésére tehetetlenségeket, más részről az Istennek bünt gyűlölő, és a bűnért elég-tételt kívánó igasságát, és hogy ezekben a' tsupa természeti okosság segíteni nem tud, mindjárt meg-isméri az Isteni jelentésből való tudománynak szükséges voltát.¹⁷

Régebben is voltak a keresztyén vallásnak megátalkodott tagadói, azonban különösen ebben a században szaporodott meg aggasztóan a számuk:

[...] óh melly sok ellenségei támadtanak annak, kivált a' közelébb múlt, s ezen folyó százban, a' kik azt mindenféle mesterségesen gondolt nehézségekkel terhelik s' ostromolják: a' mitsodások Collins, Tindal, Marquis d'Argens, Rousseau, Voltaire, Lessing s egyebek. De nem kell megijednünk. Száma nélkül vagynak a' Keresztyén Filosofusok is: Vagynak Grotiusok, Turretinusok, Abbadiek, Bentlejusok, Burnetok, Lessek, Dittonok, Lelándok s' egyebek, a' kik a' Keresztyének ellenségeivel bátran szemben szállanak, és az igazságnak győzedelmet szereznek. És hogy a' szorosabb értelemben úgy nevezett Filosofusok közzül is említsek némellyeket: Bonnet Károly a' Filosofusok próba kövére vonta a' Keresztyén Vallás mellett való okoskodó erősségeket, és azoknak helyes vóltokat különös könyvben meg-mutatta: Lockius és Leibnitz híres Filosofusok, a' Keresztyén Vallásnak különös tisztelői, sőt óltalmazó vóltanak. Newton, ama nagy Newton, a'ki világosságra hozta a' világosságot, a'kit az egész tudós világ bámult, a' Keresztyén Valláshoz különös buzgósággal viseltetett.¹⁸ [kiemelés az eredetiben]

¹⁷ Uo., 4/r.

¹⁸ Uo., 4/r.

Szombathi jól ismerte a fizikoteologizmus történetét, ugyanis felidézi Robert Boyle alapítványának megszületését, amelynek az volt a célja, hogy a legtehetségesebbeket megnyerje ennek a teológiai-filozófiai-természetismereti irányzatnak a műveléséhez, mintegy iskolát teremtve ebből a célból. Tudjuk, a hazai protestánsok már évtizedekkel korábban is jól ismerték ennek a történetét, arról több helyen is megemlékeztek. Legvégül Albrecht Hallert idézi, aki ennek a dilemmának nagy hatású kortárs képviselője volt, a sárospataki környezetben pedig nagyon elterjedt és ismert szerző, akinek a műveit itt többen is magyarra fordították. (Éppen Szilágyi Márton és Őri Fülep Gábor voltak ebben a legszorgalmasabbak):

Robertus Boyle pedig, Angliai nagy Filosofus, a' maga költségén fundatiót is tsinált az olyan derék emberek számára, a' kik a' Vallást, nevezetesen a' Keresztyén vallást annak ellenségei ellen oltalmazák. És hogy utoljára annak, ez előtt tizenkét esztendőkkkel megholt, nagy Haller Albertet említsem, ez a' nagy Filosofus, a' Szent Írásban bé foglaltatott sarkalatosabb igazságok felől, gyönyörűséges és a' szívet meg-ható Leveleket írt, mellyekben, a' többek közt, czéломhoz képest ekképen ír: „En a' Vallás tsúfólók közzül a' leg-nevezetesebbeket olvastam, de egynek sem vólt az a' tehetsége, hogy a' Szent Írás szavainak tsak külső értelmét is vóltaképpen érthette volna, egyik sem esmérte eléggé a' Természetet, hogy abban az Istenségnek nyomdokit maga fel-találhatta vólna, a' mellyek mindazáltal a' teremtett dolgokból olly szépen és világossan ki-tündöklenek. A'hol egy Hobbes kételkedett, ott hitt Newton, a'hol tsúfólódott egy Offré, ott Boerhave imádtá Teremtőt. Bernulli János – ama nagy Matematikus, bánta utolsó vénségében, hogy egyéb tudományokra olly sok időt, a' vallásra pedig olly kevés órákat fordított [...].¹⁹

¹⁹ Uo., 4/r-v. A Boyle alapítvány keletkezése, célja felbukkan korábban más hazai szerzőknél is. Ehhez: ELSNER-RUPKE 2009. Thomas Kaufmann, *Über Hallers Religion*: „Die physikotheologischen Gedankenfiguren, die Hallers dichterisches Werk durchziehen, zielten auf den Beweis eines allweisen und allgütigen Schöpfers aus der vollkommenen Ordnung, der als Schöpfung gedachten natürlichen Ordnung ab. Sie basierten darauf, die Existenz Gottes

A vak babonáság cáfolata is feladata a keresztyén filozófusnak:

És épen erre az egyenes közép útra igyekszik már vezérelni a' Keresztyén Filosofus az embereket, hogy tudniillik sem Isten 's idvességes vallás nélkül való, sem pedig oktalan babonás emberek ne légyenek. Kétféle pedig ez a vak babonásság, mellyről már szóllani akarok. 1ször vallásbeli, melly szerint valaki vagy hamis Isteneket imád, vagy pedig az igaz Istent helytelen s oktalan módon tiszteli. 2szor a' természeti dolgok közül való vak babonás-ság, melly szerint valaki, a' természeti dolgoknak, minden okok öszve köttetése nélkül való tsudálatos erőt és munkát tulajdonít.²⁰

Taszító babonáság volt az ördöggel cimborálás és a boszorkányok feltételezése, de hasonlóan elítélendő

a' külömb-külobb féle balgatag jövendölés is. Példának. ok. a' tsillagokból való jövendölés, álmos könyvtül való tanáts kérdés, az embernek tenyerén lévő lineákból az ő élete és halála felöl való jövendölés. [...] Illyen volt régen a' tüzes vas és forró víz által va-

mit Mitteln der vernünftigen Evidenz zu beweisen, das heißt auf einem prinzipiell jedem Menschen nachvollziehbaren Wege. Haller hat an dieser auch für die reformierte Orthodoxie grundlegenden Möglichkeit einer natürlichen Theologie im Grundsatz zeitlebens festgehalten. [...] Der Gedankengang bewertet Religionskritik als epistemisch defizitär und basiert auf der Überzeugung, dass avancierte naturwissenschaftliche Erkenntnis per se auf die Evidenz physikotheologischer Argumente hinführe und religiöse Devotion aus sich hervorbringe. [...] Wie im Falle des Züricher Naturforscher Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733) diene die vernunftoptimistische physikotheologisch-rationalisierende Argumentation in Hinblick auf die biblische Offenbarungskunde bei Haller dazu, einer Relativierung des Bibelwortes entgegenzutreten.” 367, 371–372. Ugyanitt: Wilfrid Barner, *Hallers Dichtung*, c. tanulmánya, különösen a *Poesie oder Naturwissenschaften?* és a *Die „philosophischen“ oder „Gedankengedichte“* című alfejezet tartalmaz hasznosítható szempontokat. Nem véletlen, hogy Haller költői műveiben is többször hivatkozik Scheuchzerre, mint a fizikoteologizmus meghatározó svájci képviselőjére, így a *Versuch Schweizerischer Gedichte* (1778) c. kötetében: 38, vagy a *Die Alpen* (1729) – sokszor kiadott – verseiben.

²⁰ SZOMBATHI 1790, 5/r.

ló törvényes próba, a' melly ítéletnek módja Magyar Országban is meg volt épen Első Károly Király idejéig. [...] Hát ellenben egy Keresztyén Filosofus mit tsinál? Azt, hogy az embereket okos Isteni tiszteletre vezérli, [...] a' vallásbeli kegyetlenkedést kiírta, a' természeti dolgokra nézve is az emberek szemét meg nyitja. [...] Így tselekesznek a' külömb-külobb babonásságok ellen Muratorius, Olasz országi tudós ember, Werenfels, Buddeus 's egyebek. Nem halgathatom el Thomasius Hálai Professor ditséretire azt, hogy ő volt a' leg-első, a'ki 1701-ben írott munkájában leg-először ki-költ az ördöngösök vagy is boszorkányok meg-öletése ellen, és megmutogatta azt, hogy az azok felől való vélekedés tsupán tsak az régi tudatlan babonásságnak szüleménye. Magunkra nézve kötelességünk, magunkat okosan szeretni, elménknek és testünknek tökéletességeit nevelni. Így tanít a' keresztyén Filosofus, a' mint gyönyörűséggel láthatni Placette, Basuage, Piktét, Mosheim, Gellért és egyéb ditséretes Írók munkáiban, még ottan is, a' hol tsak a' természeti józan okosságból tanítanak. [...] Azután midőn tanította Hallgatóit a' természeti titkosabb dolgokra, óh mennyiszor fel-emelte szemeit az egekre, és külső maga-viselésével is kijelentette a' Természet Ura aránt való buzgó tiszteletit. És noha hivatalával járó foglalatosságai tsak kevés pihenést engedtenek, még is erejét s' munkáját nem sajnálván, ama nagy Keresztyén Filosofusnak, Hal-ler Albertnek, a' Szent Írásban lévő leg-fontosabb Igasságokról írott Leveleit Német nyelvből különös szép Magyarsággal le-fordította, 's kiadta, hozzá adván ama Tudós Angliai Érseknek is Tillotsonnak, a' Keresztyén Vallásnak méltóságáról írott Predikatzióját.²¹

1785-ben a hangok keletkezéséről és természetéről szólnak a disputációk, azt is megtudjuk, hogy gondolatmenete alapvetően Samuel Christian Hollmann (1696–1787) thelogia naturalisára támaszkodik.²² A hangok eredetének, keletkezésének magyarázatát adja

²¹ Uo., 6/r– 7/v.

²² *Positiones Physicae, e Primis Lineis Philosophiae Naturalis Clarmi Sam. Christiani Hollmanni, inde a § 14.to usque 246-tum Selectae.*

Facto: Regis acrius est Martini Szilágyi. Obiit 1790.

ANNOTATIONES et SUPPLEMENTA
ad SAM. CHR. HOLLMANNI PHISLOS. NAT.
PART. III. CAP. I.
De Corporibus Coelestibus, sigillatim Planetis.

§ 532. M. S. C. Collegii Ref. ^{Pat. 2}
A. 1791. Ex Lib. Cam. Pat. 2
1791

Ad rebus terrestribus ad coelestia, quatenus ea sensibus et Ratione
patent, transimus. Inter haec corpora Mundi totalia, quae se-
paratim falsifunt, perinde ac sellus nostra, constantem or-
dinem in firm, aut firmi sui mutatione observant. Omnia Coe-
lestia corpora Communi nomine Stellas seu Astera vocamus,
ipsaeque Astronomiam dicimus scientiam illam, quae corporum
horum naturam, magnitudinem, figuram, distantiam et motum
capit. Unde clarum est, ex hac Scientia magnam sibi partem
vindicat Mathesi, ideoque jure Astronomiam in Physicam et
Mathematicam distingui, quoniam illa Stellarum, naturam, pro-
prietates et phaenomena historice magis quam dogmatice tradit,
haec vero quodvis in iis dimensionum subest subducto calculo an-
curatius demonstrat. Astronomia Physica Observationes ex dili-
genti coeli inspectione pandit, Mathematica ex his, adinicialo
Matheseos phaenomena et leges motuum quae fieri potest exacte
tydini determinat, adeoque cognitionem nostram, quae seorsum mere
historica offer philosophicam reddit. Idcirco ergo illa hinc prin-
cipia loca, haec vero ex illa omne fauim robur mutuatur; patet
difficultatum esse, unam ab altera separare, impossibile autem
unam ex alia penitus excludere. Et tamen insinuat nostri rati-
onem non permittit, ut hic utramque prolixius tractamus, omnesque eo
viri.

Ms. S. Szilágyi A. 1791.
= Köt. Szilágyi

26. kép. Szilágyi Hollmann-kivonata és kommentárja

a természetben: megállapítja, hogy valamely erőhatás, ütközés kö-
vetkeztében áll elő, rezgés keletkezik, amelynek rezgésszáma van,
amely megszámlálható. A természetben keletkező hangok bámula-
tosan sokfélék, azokat élettelen mozgások, helyváltoztatások hív-

nak életre, de az élőlények is hangok sokaságát produkálják. Elkülönbíti a zenei hangokat, amelyeket hangszerek hoznak létre, itt jellemzi az egyes hangszerek, hangszercsoportok sajátosságait és az emberi énekhang jellemzőit. A fizikában egyedül a mechanikai magyarázat teremti meg a filozófiai megismerést. Földünk számos nagy katasztrófát élt át a múltban, ennek bizonyítékai a megkövesedett kagylók és növények, amelyeket a föld alatt láthatunk. A tengervíz mozgásait a Nap és Hold perturbációja válthatja ki, amint azt Newton megállapította. 1786-ban újabb disputák zajlanak le Hollmann műveit követve, ennek a tárgya a légkör sajátosságainak leírása és értelmezése.²³ Megjelenik a barométer használata, haszna, szóba kerülnek a légköri jelenségek: a szivárvány, szelek, viharok, eső, villám és mennydörgés. Dicséri a barométert, leírja működését, a fénytörés szerepét az égitestek látványában, különösen a felkelő és lenyugvó Nap és Hold érdekli.²⁴ Érdekeség, hogy valahonnan tudomása volt a szerzőnek (Hollmannnak, vagy a disputáció írójának?) a Montgolfier-testvérek melegített levegővel és gázzal töltött léggömbjeiről, amelyek képesek repülni.²⁵ A meteorokról írott értekezés részben az égitestekről szól, de összeköti azok tulajdonságait a villám keletkezésével és hatásaival, a légköri elektromossággal, még Beniamin Francklinus neve is elő-

²³ *Positiones Physicae Ad ductum Capitis 1mi & Iidi Partis Ildae Primarum Linearum Philosophiae Naturalis Clar. Sam. Christ. Hollmanni concinnatae; In Physica sola Mechanica explicatio parit cognitionem Philosophicam; Tellus nostra magnam aliquando Catastrophen passa est, cujus vestigia in Conchilijs, Plantisque petrefactis, sicut in diversitate stratorum terrestrium videmus; Phaenomena aestus Marini a viribus perturbatricibus Solis & Lunae cum Newtono.*

²⁴ *Quod vero Sol & Luna in horizonte maiores videatur, ratio ab apparente coeli figura repetenda est.*

²⁵ „Fluida aëre analoga veniunt sub nomine aëris factitii, cujus species celebriores sunt, aër inflammabilis et Gas Alcalicum Montgolfieri quae utraque globis aërostaticis constirrendis occasionem praeberunt.” *Liber Thesisus...* 1781, 26. Az értekezésben idézett szakirodalomból Bernoulli, Torricelli, Cassini neve is felbukkan. Megjegyzendő, hogy igen friss információk jelennek meg a disputában, hiszen a nevezetes francia léggömbkísérletre 1783-ban került sor, amiről Sárospatakon már három évvel később tudtak!

kerül, aki vizsgálta mindezt és villámhárítót készített.²⁶ A szivárvány is több vizsgatétel tárgya: keletkezése, látványa, természete foglalkoztatja szerzőiket, Matteo Antonio és Descartes optikai elméleteit ismerteti. A földrengés elrettentő erejével a természetet pusztítja, de át is alakítja, építi; az északi fényről sokan, sokféleképpen vélekednek, mostanában Maximilian Hell véleménye látszik a legjobban elfogadhatónak, amelyet hosszasan részletez. Tanítványai korszerű tudással rendelkeznek, jól ismerik a nemzetközi szakirodalmat, de sokaknál felbukkan az aggodalom is: Már olyan nagy a theologia Naturalis tekintélye, hogy nem állhat helyette az isteni kinyilatkoztatás, ami annak ellentéte. („Auctoritas Theologiae Naturalij tanta est, ut non possit pro divinitus revelato haberi, quod ei contrarium est.”)²⁷

Hollmann danzigi, königsbergi wittenbergi tanulmányokat folytatott, ahol teológiai, természettudományi, filozófiai ismereteket, majd 1720-ban magisteri fokozatot szerzett. 1734-ben elfogadta a göttingeni egyetem meghívását, és az egyetem professzora lett a filozófiai, természeti teológiai tanszékén; ötvenhárom évet töltött el itt. Korának tipikus polihisztor: számos természetismereti, természettudományi tárgyú könyv, tanulmány szerzője, tudományelméleti pozíciója a theologia naturalis és filozófia irányába is nyitott volt, mindez sajátosan vegyült a fizikoteologizmus látásmódjával. Szoros kapcsolat fűzte Albrecht von Hallerhez, a Göttingeni Tudományos Társaság (Göttinger Societät der Wissenschaften) alapítójához, aki hasonlóan vonzódott a fizikoteologizmushoz. Első művei még filozófiai tárgyúak voltak, a leibnizi monadológia érdekelte és a harmonia praestabilita. Ezt követően kezdett el behatóan foglalkozni a wolffi filozófiával, a theologia naturalis és revelata egyensúlyával, arányaival. Természettudományi, természetfilozófiai műveiben az experimentális természettudományok is bősége-

²⁶ „Magna est inter fulmina et materiam electricam affinitas super qua Benjamin Francklinus hodiernam fulminum theoriam fundavit, docuitque certissimam fulmina ab aedificiis avertendi methodum.” Uo., 27–29.

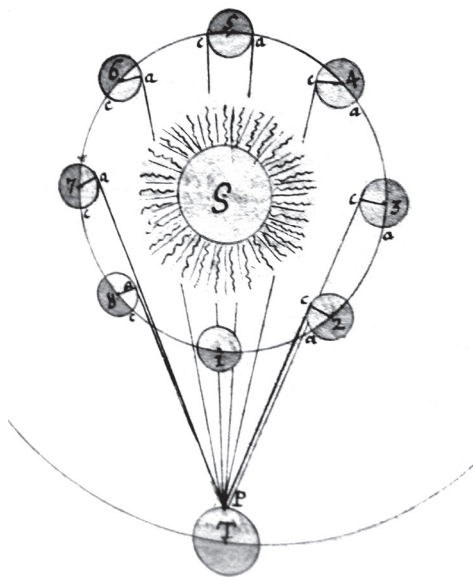
²⁷ De Materia et Origine Luminis borealis divertissimae sunt hypotheses, recentissimam tamen Abbati Maximiliani Hell omnibus praeferimus.

27. kép. Hollmann művének címlapmetszete (1748)

sen helyet kaptak, de jelentős szerepet kapott későbbi korszakában a természetjog: amelyben megfogalmazta álláspontját: eszerint a természetismeret eredményei összhangban kell, hogy legyenek az emberi közösség jogtudatával, jogintézményeivel.²⁸

²⁸ *Gedanken von der Beschaffenheit der Menschen Erkänntnuß, und den Quellen der Welt-Weisheit*, 1737; *De stupendo naturae mysterio, anima humana sibi ipsi ignota*, 1722; *Commentatio philosophica De harmonia praestabilita*, 1724; *Philosophia naturalis seu physica*, 1737; *Observationes Elencticae in controversia Wolffiana*, 1724; *Institutiones Pnevmatologiæ Et Theologiæ Naturalis Paulo Uberioris In Universam Philosophiam Introductionis Tomo III.* 1741; *Philosophiæ Natvralis Primæ Lineæ*, Gottingæ, 1748; *Grundlinien der Physica experimentalis*, 1749; *Jurisprudentiæ Naturalis Primæ Lineæ*, 1751.

28. kép. Szilágyi Hollmann-kivonatának csillagászati illusztrációja

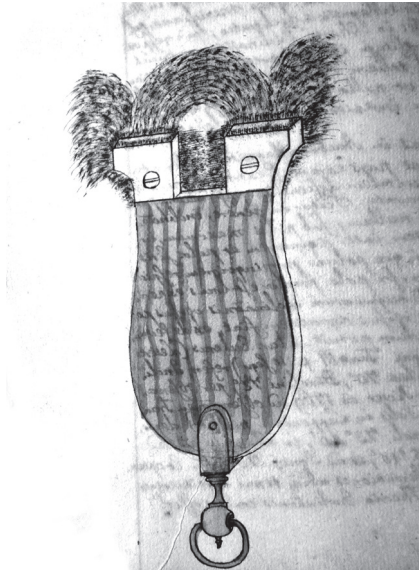
Mindezt jól összegezi az *Überzeugen der Vortrag von Gott und der Schrift* (1748) című műve, amelynek terjedelmes előszava részletesen kifejti és áttekinti a fizikoteologizmus tudományelméleti programját: benne a *theologia naturalis* és *theologia revelata* korrelációjával, a nemzetközi szakirodalom részletes felsorolásával. (Kiemeli Angliát, ahol veszedelmesen megnövekedett a deisták, naturalisták, istentagadók száma, de a keresztény vallás védelmére kelők ereje is megsokszorozódott Angliában, Franciaországban és Németországban is: Franc. de Salignac de la Motte Felon, William Derham, Johann Albert Fabricius műveit méltatja.) Figyelmet érdemel, hogy Sárospatakon jól ismert és népszerű volt Hollmann

munkássága, néhány disputa a műveire támaszkodik, de terjedelmesebb kéziratos másolatok is készültek munkáiból, a legtöbbet Szilágyi Márton kivonatolta, már itthon.²⁹ (Most is megtalálható a Nagykönyvtár állományában tíz Hollmann mű, mindegyik bizonyíthatóan korabeli beszerzés, ekkoriban került jelenlegi helyére.)

Szilágyi láthatóan tájékozott volt Hollmann életművében, mindezt törekedett tanítványainak is átadni, amit jól bizonyítanak a nyilvános disputák és a meghirdetett vizsgatételek, de emellett Albrecht Haller munkássága is foglalkoztatta, aminek kétségtelen bizonyítéka Haller művének magyar nyelvre fordítása. Ez a törekvése onnan is származhat, hogy mind Hollmann, mind Haller szoros kapcsolatban voltak a göttingeni egyetemen, életművüknek is számos párhuzama mutatható ki. Mindketten kapcsolódtak a fizikoteologizmushoz és annak kegyességi, irodalmi kifejezésformáihoz, különösen Haller esetében mondható el ez.³⁰ Az sem tekinthető véletlennek, hogy éppen Sárospatakon

²⁹ Vö. BÖRZSÖNYI 1986; HOLLMANN 1751, SZOMBATHI 1783b; SZILÁGYI [s. d.]a; SZILÁGYI 1789; SZILÁGYI 1790 – a kézirat a bolygók kiszínezett rajzát is tartalmazza; SZILÁGYI [s. d.]b – a kézirat hat kiszínezett ábrát is tartalmaz; *Liber Theibus...* 1781. A sárospataki Hollmann recepció esetleg szerepet játszhatott az ottani jogtörténet szemléletének alakulásában.

³⁰ Vö. ELSNER-RUPKE 2009. Számunkra különösen fontos tanulmányok: Peter Hanns REIL, *Wissenschafts-konzeption für das Göttingen der Aufklärung*, 64–70; Ullrich JOOST, „Dieser unermüdete Geist...” *Samuel Christian Hollmanns Erinnerungen an Haller Aus seiner „Chronik der Georg-Augustus-Universität”*, 107–143; Thomas KAUFMANN, *Über Hallers Religion Ein Versuch*, 307–381; Wilfried BARNER, *Hallers Dichtung*, 381–409; Martin STAEHELIN, *Albrecht von Hallers Gedichte im Lied*, 419–435; *Das Weltbild der deutschen Aufklärung...* 1935. Az újabb szempontú kutatási eredményeket alkalmazza Wolfgang Wiegrebbe (WIEGREBE 2007). Az egész munka a fizikoteologizmus kontextusában vizsgálja Haller életművét, amihez saját műveit és a kortársak véleményét használja fel. Több fejezet részletezi a fizikoteologizmus fogalmának és hatásának megjelenését Haller pályáján és műveiben: Der Begriff „Physikotheologie” (10–43), Vorarbeiten zur Physikotheologie bei Haller (43–108), Analyse physikotheologisch und apologetisch wichtiger Arbeiten Hallers (143–202). Peter-André Alt könyvének (ALT 2007) több fejezete is érintkezik gondolatmenetünkkel: *Entwicklung des frühaufklärerischen Rationalismus, Das neue Weltbild der Naturwissenschaften, Theologisch-konfessionelle Strömungen, Physikotheologie, Brockes und sein Kreis, Hallers Lehrgedichte (Poesie und Naturforschung)*

29. kép. A mágnes szemléltetése Szilágyi Hollmann-kivonatában

feltűnően nagy érdeklődés alakult ki Haller életműve iránt, ami-
ben szerepet játszhatott Szilágyi Márton külföldön szerzett tájé-
kozottsága, amit tanítványainak is továbbadott.

A disputák között többször is szerepel Őri Fülep Gábor a
theologia naturalis témaköreivel, a fizikoteologizmus látásmódjá-
val, ami magyarázza majd Haller iránti érdeklődését, több művé-
nek magyar fordítója lesz.³¹ Ránk maradt terjedelmes, latin nyelv-

³¹ Őri Fülep (Fülöp) Gábor (1739–1823) Sárospatakon tanult, 1760–1765 közöt-
ti peregrinációs útján a franekeri és az utrechti egyetemen folytatta tanul-
mányait, Göttingenben is megfordult, Angliába is ellátogatott. 1766-tól lel-
kész, 1773-tól Sárospatakon professzor, részt vett a budai zsinaton, 1799-től a
Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke. Szilágyi Sámuel pataki pro-
fesszor veje. Első publikációi még Franekerben és Utrechtben jelentek meg, itt-

vű teológiai-filozófiai kézírata (Theologia Elenctica a Clar. Gabr. F. Őri SS. Th. Doct. & Prof. S. Patak, adornata. 1778, Kt. 249.), amelynek két hosszú fejezete is ezzel a témakörrel foglalkozik: De Atheis & Deistis, De Naturalistis címmel, 1–112. Mindkét fejezet ismeri és felhasználja a legkorszerűbb külföldi szakirodalmat, mind ezt nyilván alkalmazta a szerzője tudományos és oktatói munkája során. Elkészíti egyetlen korabeli, terjedelmes – közel negyven lapos – Haller-életrajzát, amely 1798-ban jelent meg Kassán. (Ez a *Haller Albert a' Vallástalanságnak Okairól és következéseiről* című munka függeléke, önálló címlappal.) A kötet két előszót is tartalmaz (Elöl-járó beszéd), mindkettő fontos gondolatokat mond el a vallástalanság veszélyeiről, voltaképpen teológiai okfejtés, amely időbeli visszatekintést is alkalmaz. Haller munkásságát már itthon is széles körben ismertnek nevezi, ezért is tartja szükségesnek részletes életrajzának megírását. („Ennyi jeles munkáiról lévén pedig már, tsak közöttünk is esméretes, a' nagy Haller, illendőnek találtam, az ő Életének, és viselt dolgainak egész folyamattját is esméretessé tennem, és azt az ő ezen kitsiny Munkájához, ragasztanom.”) Érvelése a megszokott, a theologia naturalis és theologia revelata megbomlott, veszélybe jutott egyensúlyát panaszolja, amely a fizikoteologizmus egyik legfontosabb teológiai-természetismereti és filozófiai alapkérdése. Itt azonban már a theologia naturalis is a vallástagadók által kevesellt, elutasított vélemény, vagyis Haller–Őri Fülep szerint pedig az a hitvédelem (cognitio Dei, Gotteserkenntnis) hathatós eszköze.

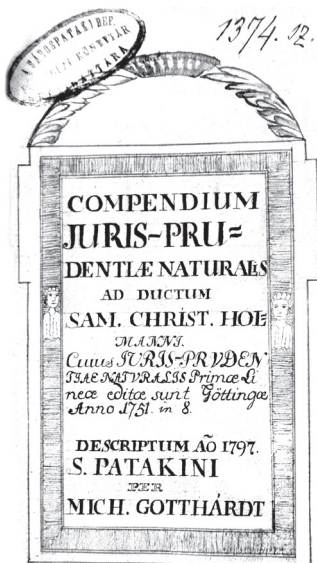
Mikor én a' nagy Haller, némelly újjabb Hihetetlenkedők ellenvetéseiket meg-rázogató Leveleit [...] született nyelvünkre által tenni szándékoznám, egy átallyán fogva, szükségesnek láttam, hogy minekutánna már, ugyanezen nagy embernek, a' maga Leányához intéztetett, azon gyönyörű Levelei is, mellyekben,

hon magyar nyelvű halotti prédikációkat, elmélkedéseket, könyörgéseket publikált; német, angol és francia nyelvből készült kiadott fordításai a kegyességi irodalomból származnak.

a' Keresztyén Vallásnak tudományait, a' magok együgyű hatatosságokban elő-adta, a' mi Magyar nyelvünkön ki vólnának nyomtatattva; ezt az ő kitsiny, de Érdemére nézve, a' többiek-nél, semmivel nem alább való munkátskáját is közre botsássam. Ugymint a' mellyben, a' naponként mind tovább tovább harapó-zó Vallástalanságnak okait, és káros következményeit, kívánnyá fel-fedezni. És azt is, világosan meg-mutattya, hogy akár mint himezzék hámozzák, az Hihetetlenkedők, a' dolgot, akár mint igyekezzenek is e' világgal azt elhíttetni, hogy ők, az emberi jó-zan értelemmel ellenkezőnek találván, nem tsak a' ki-jelentett, hanem még a' természeti Vallást is, ennél fogva kívánnyák ők, az Embertarsaikat, magokkal egyetemben, a' Vallásnak gyalá-zatos, és éppen el-viselhetetlen igája alól, meg-szabadítani, [...]. A' mellyektől annakokáért, méltán lehet, minden józan észre figyelmelő, és a' maga valóságos és állandó boldogságát esmérő halandó embernek, tellyes tehetsége szerint, őrizkedni.

A másik Előljáró Beszéd ezt az érvelést megismétli: „Sokan ugyan-is, ezek közzül, még olyanok is, kik magokat Filozofusoknak nevezni szeretik, az őket mind a' természeti, mind a' kijelentett igaz-ságoknak keresésére nógató embereknek így szoktak felelni: De vallyon vallyon mitsoda igazságok ezek?” Őri Fülep külön kiemeli Haller költői talentumát, amely már egészen korán kibontakozott, játszi könnyedséggel utánozta – tematikusan és hangulatilag is – Brookes költészetét és örömét lelte annak követésében. (Amint az köztudott, Barthold Heinrich Brookes egyik legjelentősebb és nagy hatású költői megfogalmazója volt a fizikoteologizmus szemléletének. Mindez azt mutatja, hogy Őri Fülep a fizikoteologizmus kegyességi és szépirodalmi világában is tájékozott volt.)³² Haller

³² „Elő vett egy valaki p. o. Brokes által készítettet verset, és ugyan azon dologról, a' mellyről az szólott, feltette ő is a' maga gondolatait, s azokat osztán, amazokkal öszve hasonlította.” HALLER–ŐRI FÜLEP 1798a, 4. Vö. ELSNER–RUPKE 2009, ugyanitt: Wilfrid Barner, *Hallers Dichtung*, c. tanulmánya, különösen a *Poesie oder Naturwissenschaften?* és a *Die „philosophischen” oder „Gedankengedichte”* című alfejezet tartalmaz hasznosítható szempontokat: „Schon das früheste

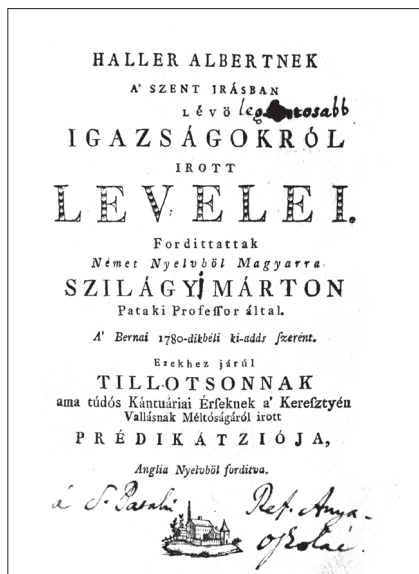

30. kép. Hollmann kéziratoss k Donovan Patakonn

tudományos munkássága mellett szépírói, költői tevékenységét is méltatja Őri Fülep. Részletesen ismerteti az *Uzong* című államböl-
cseleti regényét, amiről lábjegyzetben mondja el, hogy a mű ma-
gyarra fordítója maga volt: „Mind a' képzelődésre, mind az Irás
nemére nézve, ez a' Román, az Haller ilyen forma írásai között,
legtöböknek tettett, és sok nyelvekre fordítattott. Azok között
Magyarra is általunk, és 1792. eszt. ki is nyomtattott.”³³ Ugyan-

von Haller in den *Versuch* aufgenommene gedicht [...] aus dem Jahre 1725
heißt *Morgengedanken* – freilich ist das noch kein »philosophisches« Gedicht,
sondern eine die Schöpfung bewundernde Morgen-Meditation (noch in einer
spürbaren Nähe zu den Werken von Barthold Heinrich Brockes. Aber der
wiederholte Übergang ins Fromme, auch Theologische bleibt charakteristisch
für die ganze Gruppe.” 400–401. A kérdéskör átfogó irodalomtörténeti vizsgá-
latához: KEMPER 1991, 131, 143–156; SIEGRIST 1967.

³³ HALLER–ŐRI FÜLEP 1798a, 36.

31. kép. Szilágyi Haller-fordítása

csak elismerően szól Haller hitvédelmi munkáiról, amelyek közül egyet Szilágyi Márton fordított magyar nyelvre:

Az ő Keresztyén valláshoz vonzó buzgósága, arra is vette őtet, hogy minekutánna már 1750-dikben az hihetetlenkedésnek fundamentomait, és veszedelmes következtetéseit, rövideden elő adta volna, most már a' Vallásnak, Voltér és más hozzá hasonló vallástalan emberek ellen való védelmezését is, magára vállalni nem sajnálná, és a' maga tulajdon Leányához intéztetett egy-néhány leveleiben az Isteni jelentésnek, tetemesebb igazságait, el-adná, mellyeknek első lerajzolása már az Uzong utolsó szavaiban elő fordult vala. – Ezek azok, mellyeket néhai Szilágyi Márton Pataki Prof. Magyarúl kiadott. [...] Hogy pedig még, a' maga Életének utolsó esztendeit is, a' vallás szolgálattýára fordithassa,

némelly közelebb élt Deistáknak, vagy Hihetet-lenkedőknek, s különösen pedig Voltérnek, az isteni jelentés ellen tett Nehézségeikre kívánt megfelelné, egy néhány különös Leveleiben. – Ezek pedig azok, mellyek, közelébb, általunk, Magyar nyelven ki fognak két kötetben adattatni.³⁴

A Sárospatakon kimutatható erőteljes Haller-recepció Szilágyi Márton és Őri Fülep Gábor fordításai révén is kirajzolódik, amelyeknek forrása a göttingeni tanulmányokhoz és ottani kapcsolatokhoz köthető; ebben jól megragadható a Hollmann-életmű sokrétű ismerete, pataki elterjesztése a tudományos munkákban és az oktatáson keresztül.³⁵ Mindez eszmetörténetileg feltétlenül kapcsolódik a fizikoteologizmus összetett szemléletéhez, teológiai és filozófiatörténeti jellemzőihez, az ezzel összefüggő kegyességi irodalom műfaji rendszereihez, amire különösen Haller esetében találunk számos példát, aminek Őri Fülep Gábor tudatos követője és fordításaival terjesztője volt.

³⁴ Uo., 36–39. A hivatkozott Haller-fordítás még ugyanabban az évben meg is jelent: HALLER–ŐRI FÜLEP 1798b.

³⁵ A Református Kollégium Nagykönyvtárában jelenleg huszonöt Haller-kötet található (latin, német és magyar nyelven), amelyek mindegyike korabeli beszerzés, van közöttük Bécsben vásárolt példány is 1787-ből. (Samuelis Szilágyi Viennae, 1787.) Ez a tény esetleg a Kazinczy-filológia szempontjából is fontos lehet a további kutatás érdekében. Debreczeni Attila lektori jelentésének javaslatával egészíthetjük ki az eddigieket, amelyek Kazinczy pataki kapcsolatrendszerét bővítik, teszik árnyaltabbá. „Kazinczy 1789 tavaszán tervezett új folyóiratát, az *Orpheust* Szentgyörgyivel és Őri Fülleppel együtt akarta megindítani, s a lap második számában, a lélek halhatatlanságáról közölt jegyzetében, melynek később is nagy fontosságot tulajdonított, azt írja, hogy Szentgyörgyi »nagy erőt talál abban az el-gondolásban, hogy a' test maga-magába nem hat: de nevezetesen Hollmannal, meg-vallja azt, hogy a' Teremtői Mindenhatóságnak nem volt talám lehetetlen a' testet annyira raffinírozni, hogy gondolkozhasson.« Vagyis elég markánsan, a nyilvánosság előtt vállaltan felsejlik Kazinczy körül a fizikoteologizmus [...] sárospataki köre, mint közvetlen szellemi közeg.” Mindez arra utal, hogy a sárospataki Hollmann-recepció vizsgálata még további feladatokat tartogat a fizikoteologizmus kutatójának, de a Kazinczy-filológia számára is gazdag jelentéssel szolgálhat.

ÖSSZEGEZÉS

Számos esetben csak részben vontuk le azokat a következtetéseket, amelyek a bemutatott forrásanyagból pedig levonhatók, meghagytuk mindennek a kontextualizált értelmezését a későbbi interdiszciplináris kutatás számára. Annyit mindenesetre ki lehet jelenteni, hogy a fizikoteologizmus hazai recepciója – a korábbi állásponthoz viszonyítva – meglepően gyorsan és sokoldalúan követi a nyugat-európai mintákat, ekkoriban még főleg a latin nyelvű források jelennek meg már a 18. század második évtizedében a teológiai tudományok körében, majd a kegyességi műfajokban. A forrásanyag jelentős része kéziratokban, könyvés és könyvtártörténeti adatokban férhető hozzá, ami még messze nem tekinthető feldolgozottnak, további szellemi központok, esetleg alkotói csoportok – pl. az erdélyi tudományos gyűjtemények, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, a Bruckenthal Múzeum – várnak kitarató kutatásra: magyar, német, latin nyelvű forrásanyaguk nélkül aligha lehetnek érvényes megállapításaink. Az isteni kinyilatkoztatás két területének folyamatosan hangoztatott egyensúlya alkotja ennek a szisztémának az alapját: az experimentális tudományokkal rohamosan bővülő *theologia naturalis* és a *theologia revelata*.

A *theologia naturalis* kiterjedésének, fogalmi, megismerő rendszereinek erőteljes változását hozza a 18. század, amit még az istenismeret (*cognitio Dei*) meghatározó eszközének tekintenek. A természetismeret új értelmezői és leírói technikákat képez, majd fokozatosan nyelvet teremt hozzá, illetve alakít át a kegyességi gyakorlatból (pl. Verestói Györgynél, Szőnyi Benjáminnál,

Pálóczi Horváth Gergelynél, magyar nyelvű halotti prédikációkban), ami az intellektuális erőfeszítés mellett felszabadítja, bátorítja a mindezek nyomán átélhető, természetre irányuló csodálatot és rajongást, inspirálja a reflektált és személyesen átélhető művészi kifejezés formáinak keresését, újak teremtését. Egyre szélesebb vertikumát teremtik meg a fizikoteologizmusból kibomló kifejezésformák és ábrázolások lehetőségének, az értekező, kegyességi szándék a szuverén irodalmi formák irányába alakul költői formákat és szépprózai változatokat – sőt zenei műfajokat! – keresve. (Ebben fontos német és latin nyelvű minták segítettek a magyar szerzőket, pl. Kármán József Sturm-, Tiede-fordítását.) A theologia naturalis és revelata egyensúlyi helyzete a század harmadik harmadában lényegesen változik, a fizikoteologizmus az erősödő hitvédelem álláspontja szerint gyakran válik a vallásatlanság veszedelmes eszközévé.

Szónyi legnépszerűbb művének, a *Szentek Hegedűjének* kézirata ránk maradt a Református Kollégium Nagykönyvtárában, Debrecenben. Ennek alapján összehasonlíthatjuk a kéziratos és a nyomtatott szöveget. Számos szövegmódosítással találkozunk, közülük egy tárgyunk szempontjából igen beszédes. Az LVII. ének címe is részletezőbb a kéziratban, mint nyomtatott változatában: *'A Hitnek, avagy Religionak, Hitetlenségen vagy Irreligion való győzedelméről.*

Hitről tsak a' test s vérrel
Tanátsot tartanak,
A'mit eszek nem ér-el,
Annak helyt nem adnak;
Holott e kettőnek
E részben nem kell hinni,
Az észet foglyul vinni
Kell az igaz hívőnek.

De én mint igazságot,
Uram! Igéd hiszem,
A józan okosságot
Engedőre viszem [...]
Én ez újj tsúfolókkal
Egy székben nem ülök
Kegyes gondolatokkal
Külömbözök tőlük [...]

E strófát Szőnyi a kéziratban megcsillagozta, s a margóra írta pontos versértelmező megjegyzését: „Mondom ezt azok ellen, kik a Hit ágazatainak meg próbálására Mathematica demonstratiot kívánnak: mellynél nincs nagyobb képtelenség. A minémű valamely igazság, magához hasonló nemű argumentommal bizonyíttatik.”² Hasonló példák bőséggel idézhetők lennének még a kortársaktól, most csak Varjas János debreceni professzornak vejeéhez, Péczeli Józsefhez 1781. október 20-án írott levelére hivatkozunk:

Nékünk szükségünk vagyon a' Naturalis historiára is, hogy ne nevensenek bennünket a Theologia mellett azok, akik most naturalisták akarnak lenni egész hazánkban. Az a, Tudomány valóban gyönyörűséges, ámbár nem minden disputatioktul üres,

¹ TREKN, R 3816 LVII. A vers végére újabb jegyzet kerül: „Ezen énekről jegyezde meg I. Hogy itt a' Hit nevezet széles értelemben vétetik a' Religióért. II. Az három első versekben az Istennek természeti munkái emlegettetnek, és az után a' Hit vagy Religio; azért mert a'ki a természetnek, ugyan az auctora a Religionak. Melly subordinatiot Szt. David, az ő Soltarjaiban sok helyeken megtart. mint Solt 19. Solt 136.” *Itt voltaképpen a theologia revelata és naturalis harmonikus kettőssége jelenik meg, aminek egyensúlyát azonban éppen saját jelene fejegeti.* A hivatkozott versszakok: „Tsak Te adtz mindeneknek / Mozgást és életet; / Földön vízen lévőeknek / Éltet s lehelletet; / Erőddel forognak / A' tsillagok az égen, / Kiket formálál régen, / Kik szépen ragyognak. // Embereket s barmokat / A' te kezede tartya, / Az hegyeket, halmokat / helyeken állattya: / Vízét a' tengernek / Te tartod meg partokkal, / Hogy zuhogó habokkal / Ne ártson embernek.”

² Uo.

mellyet állított Kegyelmed. Ugy tartom, hogy ha valahol, ott is elég méjségeket lehet találni, mellyeket tsudálni lehet, kimeríteni nem lehet³

Az idézet alapján Varjas talán tartózkodóbb volt a „Naturalis históriával” szemben, mint veje, bár fontosságát s éppen a vallás védelmében ismeretét: szükségesnek vélte.

Végezetül célszerű pillantást vetnünk az irányzat egyik legjelentősebb szerzőjének, William Derham fő művének magyar fordítására. Ez azért is fontos, mert a fizikoteologizmus magyarországi recepciójának mindenképpen lényeges állomása, bizonyos tekintetben összegezője és visszatekintés is egyben, de valamegyest lezárása is. 1793-ban jelent meg Bécsben Trattner Tamás betűivel, Segesvári István fordította magyarra és Teleki Józsefnek ajánlotta: *Physico-Theologia, az az Isten' Lételének és Tulajdonságainak a' Teremtés Munkáiból való Megmutatása*. Ekkorra már sok latin és magyar nyelvű kéziratos munka született az irányzat megismerésére és terjesztésére, de a nyomtatott magyar nyelvű művek száma is szaporodott, szellemi központok alakultak ki és hatottak vonzaskörzetükkel kibővülve (Debrecen, Sárospatak, Losonc, Hódmezővásárhely). A fordítóról annyit tudunk, hogy debreceni tanulmányai után 1787–1788-ban rektoroskodik Hódmezővásárhelyen a református gimnáziumban, ahol néki Szőnyi Benjámint, mint ótemploni lelkész, előljárója volt. Szőnyi bizonyosan bátoríthatta tudományos terveit, lehet, hogy már Debrecenben kapott erre irányuló impulzusokat, hiszen itt ekkor már évtizedek óta erősen hatott a fizikoteologizmus irányzata. Vásárhelyi rektoroskodása alatt vagy után láthatott hozzá a Derham-mű fordításához, amely már évtizedek óta éreztette hatását a magyar közegben. Egészen biztos, hogy e szoros személyes és szellemi kapcsolat miatt kérhette Segesvári a műve elé írott leghosszabb, összegező verses ajánlás megírására országos hírű, vásárhelyi mesterét. Nyilván Szőnyi ösztönzése mellett

³ MTA Kézirattára, Id. Pétezy József levelezése, M. Ir. Lev. 143. 4

fontos volt olyan támogató megnyerése, aki a kiadás patrónusa lett: ez pedig Teleki József erdélyi arisztokrata, a magyar reformátusság nagy fautora. Közismertek Szőnyi kapcsolatai Teleki Sámuellel és környezetével (egyik művét néki ajánlotta)⁴, biztosan József is ismerősi köréhez tartozott, vele együtt vett részt a budai zsinaton. Abban a tekintetben is mutatja műve Szőnyihez való szoros kapcsolatát, hogy terjedelmes (43 lapos!) bevezetője a magyar nyelvű kultúra, tudományosság jelentőségét hangoztatja, évszázados visszatekintést végez.⁵ Az anyanyelvű tudományosság fontosságának hangsúlyozása volt a célja Szőnyi *Gyermekek Fizikája* című művének bevezetőjében is, Segesvári már a legfrissebb nyelv- és művelődéstörténeti, eredményeket sorolja fel, nagy szakirodalommal. A Derham-mű fordítását ebbe illeszkedőnek tartja, bár azt nem fejtí ki, homályban hagyja, hogy munkája magyarul miképpen kapcsolódik ehhez a folyamathoz. Ezt a kontextualizálást végzik el a verses ajánlások: Szőnyi Benjámin, Márton István, Látzai József, Sándorffi József. Hatvanöt strófás versében Szőnyi az irányzat hagyományos teológiai, tudománytörténeti helyét eleveníti fel: lényegét a már ismert kettség érvényesülésében, egyensúlyában határozza meg, ez pedig a *theologia naturalis* és a *theologia revelata*:

Két módonn tanít az Isten embereket,
Elejekben tévénn két meg-nyilt könyveket.
Eggyiket kezdetben maga ki-nyomatta,
Minden böltességgel világnak ki-adta.

⁴ 1791-ben jelent meg Pesten: *Magyarhoz illő Szent Musika, az az: Istent áldó és imádó új énekek*, amelyet II. Lipót ünneplésére írt a szerző. Ennek egy dedikált példányát küldte Marosvásárhelyre Teleki Sámuelnek 1791. május 28-án, amely a mai napig megtalálható a Teleki Téka állományában. IMRE 2023.

⁵ A XIII. lapon lábjegyzetben a *Halotti Beszéd* egy részletét közli Pray nyomán!

E' nagy Világ Isten Akadémiája
Semmi ehhez e' föld minden Oskolája;
Tanítványok ebben az okos emberek
Menny föld, beszéd nélkül Tanító Mesterek.⁶

A' mennyi Teremtés, szint annyi Classisok,
Böls letzke s tudomány tsak egyben is van sok.
Több Isteni erőt látni az aprókban
Könnyebben bánható erőt a' nagyokban.⁷

[...] Minden Tudománynak itt fakad kút-feje,
Filosofiának itt első műhelje,
Mellyben a' gyermek is itt épülést vehet,
Az írást tudatlan Irás-tudó lehet.

Isten tész magáról ebben bizonytságot,
E' Könyvből tanítá elébb a' világot. [...]

Nézd te! értelemmel e' Teremtéseket
Nézd teremtések s' fen-tartások végeket;
Nézd mintha most látnád ezeket elsőben,
S' mitha tsak ma rakná az Isten elődben.

E' már a' második Könyve az Istennek:
Istentől jelentett Beszéd neve ennek. [Revelatio vagy Sz. Írás]
A' mit a Ratio nem tudván nem mutat
Örök idvességre tsak e' mutat útát.

A' Természeti és ki-jelentett Vallás,
Az egy Istentől vett kétszeri Szó-hallás,
Amiknek Isten egybe-foglalója:
Nem lehet az ember ketté választója.

⁶ Szőnyi itt a korábban (Károlyi Gáspárnál, Rohrnál és másoknál is) olvasható látásmódot ismétli: „*az néma mestereknec tanításoc által*”.

⁷ Szőnyi lábjegyzetben írja oda a sokszor idézett szempontot: *Deus in minimis maximus*.

Azonban egyre erősödik benne az aggodalom, hogy teologia naturalis és teologia revelata egyensúlyi helyzete végzetesen megbillent, helyette a naturalismus válik meghatározóvá, ami a vallástalanság kárhözatos eszköze. Ennek ad hangot Szőnyi Benjámin verses ajánlása, amely már az „atheusok” eszközének is látja az irányzatot, noha korábban maga annak feltétlen hirdetője volt.

A' Ratió ma is így bolondoskodik,
Ha a' Vallás nélkül maga okoskodik.
Félő, hogy ha terjed e' Naturalismus,
Mint meg-esett, ki kél abból Atheismus [...]
A' Ratió maga, bűn miatt setéttség [...]
Te igaz Keresztyén vigyázz és imádkozz,
Vallástalanságot, kerülly, gyűlölly és átkozz [...]⁸

Sándorffi József pedig nemcsak tudományos érdemeiért dicséri Segesvárit, hanem munkáját kimagasló magyar nyelvi teljesítményként értékeli, amely olyan tökéletes, hogy a fordítás már-már saját, eredeti alkotásnak látszik. (Egyértelmű, hogy itt a korszak sokszor megfogalmazott értékelése visszhangzik, amely a fordítások mellett/helyett az eredeti magyar nyelvű alkotásokat becsüli.) Ez a látásmód már a század utolsó harmadának nagy törekvéseihez kapcsolódik, mintegy érzékeltetve, hogy a fizikoteologizmus teológiai, tudományelméleti státusza, alapkérdései, noha még ér-

⁸ Ehhez hasonló szemléletváltást figyelhetünk meg Szőnyinek egy öregkori latin nyelvű epigrammájában, amely egyértelműen a korábban elszakíthatatlannak tekintett pólusok konfliktusát deklarálja: a theologia revelata szembekerül a theologia naturalis korábbi értelmezésével, igaz, a naturalista jelentése korábban sem volt azonos a theologia naturalis fogalmával: *Verbum Dei revelatum seu Sacra Scriptura contra Naturalistas* „Cum credas homines a Summo Numine factos / Hec, illis verbum crede dedisse suum. / Audito Mosen, adflatos crede Prophetas / Patrem, per Christum nuncia laeta loqui, / Inconcuſsa fides, crucibus non territa Virtus / Clamat Apostolos, ora fuisse Dei.” Ugyanennek a gondolati konfliktusnak variánsa a már idézett *In incredulos Naturalistas* c. hosszabb latin vers, amelyben olvashatjuk a kulcsmondatot, a természet fénye semmi a kinyilatkoztatott Ige fénye nélkül, ahogyan a Holdnak sincs világossága a Nap nélkül.

vényesek, de valamelyest alárendelődnek az anyanyelvű kultúra, tudományosság új paradigmájának. Különösen jól látszik ez a különbség, ha összevetjük Szőnyi ajánló versével, amely alapvetően és harciasan hitvédelmi pozícióban értelmezi Segesvári fordítását.

Nyelvünknek-is a' bővségét magasztalod, hogy sohol
Az eszed holmi únalmas Magyar szókat nem kohol.
Sőt úgy írsz, hogy Magyarságod bennem kétséget tsinál,
Hogy fordítás e' ez a' Könyv, vagy ez az Originál [...]
Nevededett a' jó Magyar Könyvek száma egy számmal.⁹

Mivel Segesvári állítja össze művének függelékében az első hazai, nyomtatott, tematikus fizikoteológiai bibliográfiát, ezért röviden arról is szót kell ejtenünk. Ebben is Szőnyi korábbi ösztönzését követi, amely a *Gyermekek Fizikája* előszavában olvasható. Az Olvasóhoz intézett másfél lapon elmondja a Boyle-alapítvány történetét, céljait (minderről korábban, több helyen már szóltunk), majd bejelenti, hogy a másik nevezetes Derham-mű magyar fordítására is készül: „A' FABRICIUS és SCHWABE által Laistromba vett többi Írók, majd a' DERHAM Magyar Astro-theológiája elébe fognak nyomtatni: mivel az Olvasó bizonyossá lehet a' felöll, hogy DERHÁMnak ezen másik betses Munkáját, nem sokára Magyar Nyelven fogja olvasni.” (LXIII.) Az itt bejelentett elhatározás azonban valamiért meghiúsul, legalábbis a fordítás nyomtatásban nem jelenik meg, esetleges kéziratáról nincs tudomásunk. A bibliográfia (740–752)

⁹ Zavarba ejtő Sándorffi dicsérete, mert az sem derül ki egyértelműen Segesvári előszavából, hogy Derham művét *milyen nyelvből fordította*. Azt ugyan emlegeti, hogy az eredetileg angol nyelvű, azonban köztudott, hogy rendkívül elterjedt volt német közegben, francia fordítása is volt. Sándorffi ajánlása homályosan emlegeti ugyan a német és francia változatot, ebből azonban nem derül, ki melyik volt a meghatározó forrása: „Kedves Segesvárink! légy hát áldott, hogy általadod / Nékünk e' London kintseit, gazdagitván Századod. / *Mellyet az Anglustól által Német s' Frantz kézen vettél* / De a' melyet magad sokat tökéletesítettél”. Tudomásunk szerint senki sem vizsgálta Segesvári fordítását *nyelvi teljesítményként*, magyar nyelvű értékei nyilván akkor válnának igazán láthatóvá, ha összehasonlítanánk azt – legalább részben – a forrásnyelv használatával.

hatvanöt megnevezett szerző és tizennyolc ismeretlen szerző műveinek hosszabb, rövidebb leírását adja, fordítások sokaságát sorolja fel, beszél kritikai visszhangjukról is, amelyhez korabeli folyóiratokat idéz.¹⁰ Ez nagyjából azonosnak tekinthető az irányzat itthon leginkább ismert és felhasznált műveivel, szerzőivel, bár a könyvanyag ennek sokszorosa.¹¹ Legtöbb a német nyelvű munka,

¹⁰ Walther Paul, Rhumel Jo. Conr., Ruthardi Caspar, Petri Joan, Derodon David, Nieuwentyt Bernard, Heister Laurent., Scheuchzer Johann Jacob, Loescher Valentin Ernst, Reimar Herman Samuel, Rollin Charles, Pluche, Kleiner Gottfried, Lesser Friedrich Christian, Morgenbesser Michael, Tresenreuter, Swammerdam Johann, Layritz Paul Eugen, Benemann Johann Christian, Hoffmann Friedrich, Süßmilch Johann Peter, Barthold Adolph Gideon, Owen Charles, Schenk Christian Friedrich, Zorn Johann Heinrich, Wachendorff, Musschenbroek Pieter van, Sulzer Johann Georg, Ahlwardt Peter, Polignac, Stoke, Rathlef Ernst Ludwig, Goldhagen Johann Ernst, Walpurger Johann Gottlieb, Dulard, Naumann Christof Nic., Carsten Anton Paul, Hervey, Richter Johann Gottfried, Woith, Wilisch Christian Gottlieb, Sepp, Wesley, Bonnet Charles, Ulber Christian Samuel, Tullin Christian Hermann, Bock, Oesfeld, Schirach A. G., Leenhof Euler, Schmidt, Moshe Gabriel Christian, Preu J. Sam., Trembley Abr., Nahwys Alexander Petrus, Schröter Johann Samuel, Creutzberg Amad., Winkler Gottfried, Martinet J. F., Sander Heinrich, Sturm C. C., Fleischer Esaias, Buttler D. J., Dieterich K. F., Schulz Christian, Boysen Friedrich August, Burghardt Johann Gottlob.

¹¹ Magyar nyelvű műveket is bemutat Segesvári, ezek között a legrészletesebb és rajongó tisztelettel tárgyalja Szőnyi Benjámint *Gyermekek Fisikája* című művét. Ismerteti az eredeti francia nyelvű munka kiadástörténetét, német nyelvre fordításának fejleményeit, szoros kapcsolatát Derham művével, majd J. A. Fabricius szerepét ebben a folyamatban. Részletesen bemutatja a mű szerkezetét, egyes fejezeteinek tartalmi összefoglalását végzi. A magyar nyelvű fordítások között még kiemeli Sulzer két művét, amelyeket Sófalmi József készített el. Külön méltatja mindkettő magyar fordításának szépségét („olyan szép Magyarsággal van le-fordítva, minél már szebbet nem kívánhatni”), azt is elárulja, hogy saját Derham-fordításának készítésénél Sófalmi néhány nyelvi ötletét felhasználta. Ezzel ki is merült a magyar nyelvű művek áttekintése, ami azért is meglepő, mert nem vesz tudomást Kármán József Sturm-Tiede-fordításáról, ami pedig néhány évvel korábban jelent meg, de a korábbiak sem kerülnek bele a bibliográfiába. Viszont tud Heinrich Sander *Von der Güte und Weisheit Gottes in der Natur* című művének készülő magyar fordításáról, ami majd először 1794-ben, második kiadása 1798-ban jelenik meg: *Istennek jósága és bölcsessége a természetben* Nagy Sámuel munkájaként. („Ez a’ szép könyv, Magyar Nyelvre lefordított, és már egy Könyvnyomtató kezében is mondatik lenni.”) Egyébként széles jelentésspektrumot érvényesít Segesvári, mert szép számmal tár-

emellett angol, francia és latin nyelvűekkel találkozunk. Mindezek között azonban csak elvétve találunk olyat, amely a fizikoteológia megnevezést használja a mű címében (Layritz)¹², vagyis az *irányzat megnevezése és önértelmezése nem kapcsolódik egyetlen terminushoz*, sokkal inkább élnek a körülírással, a kulcsfogalmak variálásával. (Physica sacra, Sacra cosmologia, De Dei cognitione, Die merkwürdigen Werke Gottes in dem Reiche der Natur, Betrachtungen über die Absichten des Schöpfers, Cosmologische Betrachtungen der wichtigsten Wunder und Wahrheiten im Reiche der Natur und Gnade, La Grandeur de Dieu dans le merveilles de la nature, Gedichte von der Majestät des Schöpfers in den Werken der Natur, Erkenntniss Gottes aus den Werken der Erschaffung, Die Schönheit der Schöpfung, Betrachtung über die Herrlichkeit Gottes im Gebirge, Katechismus der Natur.) Az irányzat elnevezését a kortársak és a közelmúlt szerzői egyértelműen nem döntötték el, arra csak jóval később került sor, már a 20. században, amikor 18. század kutatása Nyugat-Európában egyre árnyaltabban vizsgálta a monolitnak hitt felvilágosodás korszakát és egyre nyilvánvalóbbá vált a szekuláris és hagyományos teologikus kultúra rendkívül bonyolult interferencia rendszere. Ez a kutatástörténeti és terminológiai fordulat mégis megkívánta az összefoglaló elnevezést, amely Derham műve alapján állandósította a fizikoteologizmus használatát, utóbb majd ezt követi a magyar korszakkutatás is, ám ne feledjük, maga az irányzat jóval terjedelmesebb és roppantul összetett, messze túllépi a Derham-mű problematikáját, módszereit, látásmódját. Derham műve alapvetően természettudományi, természetismereti munka: értekező, argumentatív jelleggel, nyelvezettel, a témakörök tárgyalásával, vagyis a *natura est cognoscenda* alapvető törekvése érvényesül abban. Szinte teljességgel hiányzik belőle az admiranda és a movenda szándéka, csak ritkán törekszik olvasóját ilyen érzelmi többlettel megajándékozni, így kegyességi tartalmakkal feldúsítani értekező munkáját.

gyal olyan – szorosan vagy lazábban – kegyességi tárgyú, jellegű munkákat, amelyek a fizikoteologizmus természetismereti sajátosságait mutatják.

¹² LAYRITZ 1738.

I.) Források

AHLWARDT 1746 AHLWARDT Peter. *Bronto-Theologie, oder: Vernünftige und theologische Betrachtungen über den Blitz und Donner, wodurch der Mensch zur wahren Erkenntniß Gottes und seiner Vollkommenheiten, wie auch zu einem tugendhaften Leben und Wandel geführt werden kan.* Greifswald und Leipzig: Johann Jacob Weitbrecht, 1746.

A Magyaroknak Scithiából való ki jövetelek... *A Magyaroknak Scithiából való ki jövetelek A Magyaroknak Scithiából való ki jövetelek meg telepedések cselekedetek sok nemű magyar versekben foglaltatott illy renddel.* SRKN, Kt. 3405, 55–65.

APÁTI 1685 APÁTI Miklós. *Disputatio Philosophica Inauguralis. De Metallo Regio.* Leiden: [s. n.], 1685. RMK II. 2102

ARNDT 1706 ARNDT Johann. *Des Hoherleuchteten Sel. Joh. Arnds, Weiland General-Superintendenten des Fürstenthums Lüneburg, Vier Bücher vom wahren Christenthum: Das ist: Von heylsamer Busse, hertzlicher Reu und Leid über die Sünde, und wahren Glauben, auch heiligem Leben und Wandel der rechten wahren Christen.* Bremen: Brauer, 1706.

BEINOM 1750 BEINOM, Samuel Johann Albert. *Erklaerung der Kupfer.* In CUNO 1750, 231–260.

- CARTHEUSER 1733** CARTHEUSER, Johann Friedrich. *Specimen Amoentatum Naturae & Artis Oder Kurtze Probe Von Der versprochenen gründlichen, curieusen und nützlichen, so wohl Historisch- als Physicalischen [et]c. Abhandlung Aller Merckwürdigkeiten Der Natur und Kunst.* Halle: J. A. Bauer, 1733.
- CHEMNITZ 1760** CHEMNITZ, Johann. *Kleine Beyträge zur Testaceotheologie oder zur Erkänntniss Gottes aus den Conchylien in einigen Sendschreiben herausgegeben: Nebst einem Anhang von denen berühmtesten Naturalien sonderlich Conchylien-Sammlungen zu Wien.* Frankfurt–Leipzig: [s. n.], 1760.
- Compendium philosophiae... 1795–1796** *Compendium philosophiae et theologiae.* Losonc, 1795–1796. Kézirat, Ráday Gyűjtemény, K–1. 222.
- Compendium anthropologiae... 1793** *Compendium anthropologiae philosophicae, theologiae naturalis et juris Hungaricae.* Miskolc, 1793. Kézirat, Ráday Gyűjtemény, K–1. 558.
- CREUTZ 1749** CREUTZ, Friedrich Carl Kasimir von. *Ode zum Lob der Gottheit in den Werken der Schöpfung.* Frankfurt am Mayn: [s. n.], 1749.
- CUDWORTH 1733** CUDWORTH, Ralph. *Systema intellectuale huius universi, seu De veris naturae rerum originibus commentarii quibus omnis eorum philosophia, qui Deum esse negant, funditus evertitur. Accedunt reliquia eius opuscula.* Transtulit Johannes Laurentius Mosheimus. Ienae: Meyer, 1733 (tomus I).
- CUNO 1750** CUNO, Johann Christian. *Ode über seinen Garten: Nachmals besser.* Zweite Auflage. Amsterdam: J. C. Schoots van Capelle, 1750.
- CSAPÓ 1702** CSAPÓ Stephanus. *Dissertatio Physico-Astronomiae, De Planetis.* Debrecen, 1702. RMK II. 2102

De Theologia Naturali in genere 1750 *De Theologia Naturali in genere.*
1750 körül. TREKN, R 169.

DERHAM 1714 DERHAM, William. *Physico-theology: or, A demonstration of the being and attributes of God, from his works of creation. Being the substance of sixteen sermons preached in St. Mary le Bow-Church, London at the Honourable Mr. Boyle's lectures, in the year 1711 and 1712. The Third Edition, Corrected.* – London: Printed for W. Innys, 1714.

DERHAM 1732 DERHAM William. *Astrotheologie: oder Himmlisches Vergnügen in Gott, bei aufmerksamen Anschauen des Himmels [...] zum augenscheinlichen Beweiß daß ein Gott [...] sey [...].* Hamburg: Felginer, 1732.

DERHAM 1750 DERHAM, William. *Physico Theologie oder Natur Leitung zu Gott.* In Deutsche Sprache übersetzt von C. L. W., Hamburg: W. Brandt, 1750.

DERHAM 1793 DERHAM, William. *Physico-theologia, azaz az Isten' lételenek és tulajdonságának a teremtés munkáiból való megmutattatása, írta Derhám Viliám; magyar nyelvre fordította Segesvári István.* Bécsben: Trattner Tamás betüivel, 1793.

DERHAM 2011 DERHAM, William. *Physico Theologie, Oder Natur-Leitung zu Gott* William Derhams, Canonici in Windsor, Rectorn zu Upminster in Essex und Mitgliebes der Königl. Englischen Gesellschaft, *Physico Theologie, Oder Natur-Leitung zu Gott: Durch aufmerksame Betrachtung der Erd-Kugel, und der darauf sich befindenden Creaturen, Zum augenscheinlichen Beweiß Daß ein Gott, und derselbige ein Allergütigstes, Allweises, Allmächtigstes Wesen sey / In die deutsche Sprache übersetzt von C. L. W. jetzo aber nach der siebenden Englischen Ausgabe mit Fleis von neuem übersehen, und nebst einer Aufmunterung des Herrn Carol Rollins, die Jugend bey Zeiten zur Liebe ihres Schöpffers durch Betrachtung der Creaturen anzuführen.*

Zum Druck befördert von Jo. Alberto Fabricio, D. und Prof. Publ. des Gymnasii zu Hamburg. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin–Preußischer Kulturbesitz, 2011.

Die durch allerhand Wunder... 1714 *Die durch allerhand Wunder- und Straff-Gerichte zu Wahrer Buße [...] lockende Donner-Stimme Gottes, welche er in diesem 1714 Jahre [...] in unserm Meißner und Sachsen-Lande erschallen lassen*, o. O., 1714.

Disputationes quinque.. 1742 *Disputationes quinque in physicam et theologiam*. 1742. TREKN, R 1539.

Erbauliche Betrachtungen... 1764 *Erbauliche Betrachtungen über die Herrlichkeit der Schöpfung in den Gärten und Feldern*. 6. Aufl. Hamburg–Leipzig, 1764. TREKN, B 1023.

FABRICIUS 1732a FABRICIUS, Johann Albert. *Pyrotheologie: Oder Versuch durch nähere Betrachtung des Feuers, Die Menschen zur Liebe und Bewunderung ihres gütigsten, weisesten, mächtigsten Schöpfers anzuflammen*. Hamburg: Theodor Christoph Felginers Wittwe, 1732.

FABRICIUS 1732b FABRICIUS Johann Albert. „Verzeichniß der Alten und Neuen Scribenten, die sich haben lassen angelegen seyn durch Betrachtung der Natur, und der Geschöpfe die Menschen zu Gott zu führen“. In DERHAM 1732, XIII–LXXX.

FABRICIUS 1734 FABRICIUS, Johann Albert. *Hydrotheologie: Oder Versuch, durch aufmerksame Betrachtung der Eigenschaften, reichen Austheilung und Bewegung Der Wasser, die Menschen zur Liebe und Bewunderung Ihres Gütigsten, Weisesten, Mächtigsten Schöpfers zu ermuntern*. Hamburg: König und Richter, 1734.

FÉNELON 1712 FÉNELON, François de Salignac. *Démonstration de l'existence de Dieu: tirée de la connaissance de la nature et proportion-*

née à la foible intelligence des plus simples. Paris: Jacques Estienne, 1712.

Geistliche Gesänge... 1780 *Geistliche Gesänge mit Melodien zum Singen bey dem Claviere: nach Christoph Christian Sturm; für hohe Singstimme & Clavier.* Hamburg: Johann Heinrich Harold, 1780.

GERICKE 1747 GERICKE, Johann Peter. *Die Herrlichkeit Gottes in den Geschoepfen und das ihm daher gebuehrende Lob. Nach dem Muster des Koenigs David in moeglichster Deutlichkeit und Ordnung vorgestellt.* Altona: [s. n.], 1747.

GOMBÁSI 1779 GOMBÁSI István. *Egynéhány válogatott és szükségesebb matériákra való prédikációk mellyeket frantz és német nyelvekből magyarra fordított, és holmi jegyezetésekkal megbővitett közönséssé tett.* Kolozsváratt, nyomt. a Ref. Collegium betüivel, 1779.

GOMBÁSI 1784 GOMBÁSI István. *Harmintz-négy prédikációk: mellyeket Nagyobbára Frantzia és Német Nyelvekből tolmátsolt, és Szükséges jegyezetésekkel kivilágositván, Világ eleibe botsátott,* Kolozsvár: nyomt. a Reformatus Kollégium betüivel, 1784.

HALLER-ÖRI FÜLEP 1798a HALLER, Albrecht von. *A' vallástalanságnak okairól és következéseiről. Magyarúl Öri Fülep Gábor által, a' ki a'szerzőnek életét-is hozzá tóldotta. – (Haller Albert élete).* Kassa: Fűskuti Landerer Ferentz, 1798.

HALLER-ÖRI FÜLEP 1798b HALLER, Albrecht von. *Haller Albertnek a' kijelentetett vallást, Volter és más némelly közelébb éltt hihetetlenkedők ellen védelmező levelei Magyarúl Öri Fülep Gábor által.* Kassán: Fűskuti Landerer Ferentz, 1798.

HÉCZEI 1751 HÉCZEI Dániel. *Theologia naturalis.* Dictatum. Debrecen, 1751. TREKN, R 306.

- HÉCZEI 1752** HÉCZEI Dániel. *Observationes Physicae*. Giessen, 1752. TREKN, R 449/d.
- HÉCZEI 1755** HÉCZEI Dániel [SZATMÁRI Paksi István]. *Theologiae revelatae explicatio*. Debrecen, 1755. TREKN, R 197.
- HÉCZEI P. 1846** Héczei Pál [...] *fent maradt s' a Debreczeni Fő Iskola részére hagyományozott könyvének [!] laistroma*. Pér, 1846. Kézirat, TREKN, R 1431.
- HÉCZEI P. 1847** Héczei Pál [...] *végrendelete szerint a debreczeni helvét hitvallásu főiskola könyvtár részére [...] hagyományozott könyvek laistroma*. Debrecen, 1847. Kézirat, TREKN, R 1432.
- HEINZE 1735** HEINZE, Balthasar Heinrich. *Chionotheologia, oder, erbau-liche Gedancken vom Schnee als einem wunderbaren Geschöpfe Gottes, zu mehrerer Nachspur der Fusstapfen göttlicher Allmacht, Weisheit und Güte im Schnee, die Menschen allesamt zur Bewunderung, Liebe und Dienst des grossen Schöpfers zu ermuntern*. Züllichau: Fromman, 1735.
- HERZER 1793** HERZER, Franz Xaver. *Ueber die Weisheit und Güte Gottes in den Wercken der Natur: nach Sander, Bonnet, Gleditsch, Fenelon, Sulzer und Rollin*. Regensburg–Salzburg–Grätz: Montag und Weiß–Zaunrieth, 1793.
- HERZER 1799** HERZER, Franz Xaver. *Herzer's kleine Beyträge zur bessern Betrachtung und Benutzung der Naturgaben. Auch zu einem Fingerzeig weiterer Naturforschung, um Hauswirtschaft und Landökonomie darnach zu vervollkommenen und zu verbessern. Nach Bonnet, Fenelon, Gleditsch, Rollin, Sander und Sulzer*. Weissenburg: [s. n.], 1799.

- HOLLMANN 1722** HOLLMANN, Samuel Christian. *Dissertatio Philosophica Prior. De Stupendo Naturae Mysterio, Anima Humana Sibi Ipsa Ignota*. Gryphiswaldiae: Karl Höpfner, 1722.
- HOLLMANN 1724a** HOLLMANN, Samuel Christian, *Commentatio Philosophica De Harmonia Inter Animam Et Corpus Praestabilita*. Wittenbergae: Gerdes, 1724.
- HOLLMANN 1724b** HOLLMANN, Samuel Christian. *Observationes Elenticae In Controversia Wolffiana Disputatori Cuidam Halensi, Ad Vindicandas Suas De Harmonia Inter Animam Et Corpus Praestabilita Habitas Dissertationes, Oppositae*. Francofurti–Lipsiae: [s. n.], 1724.
- HOLLMANN 1737a** HOLLMANN, Samuel Christian. *Gedancken von der Beschaffenheit der Menschen Erkäntnüß, und den Quellen der Welt-Weisheit*. Göttingae: Fritsch, 1737.
- HOLLMANN 1737b** *Philosophia naturalis seu physica*. Göttingae: Fritsch, 1737.
- HOLLMANN 1741** HOLLMANN, Samuel Christian. *Institutiones Pnevmatologiæ Et Theologiæ Naturalis Paulo Uberioris In Universam Philosophiam Introductionis Tomo III*. Göttingae: Fritsch, 1741.
- HOLLMANN 1748** HOLLMANN, Samuel Christian. *Philosophiæ Natvralis Primæ Lineae*. Gottingæ: Vandenhoeck, 1748.
- HOLLMANN 1749** HOLLMANN, Samuel Christian. *Grundlinien der Physica experimentalis*. Gottingae: Vandenhoeck, 1749.
- HOLLMANN 1751** HOLLMANN, Samuel Christianus. „Compendium Jurisprudentiæ Naturalis Primæ Lineæ [Göttingae: Vandenhoeck, 1751]”. In 8. Descriptum anno 1797. S. Patakini per Michaelem Gotthardt. SRKN, Kt. 1374.

- KALM 1754** KALM, Peter. *Ornithotheologiae pars posterior*. Turku: Jacob Merckell, 1754.
- KÁRMÁN–STURM 1785** *Istennel való társalkodás, a reggeli órákon az esztendőnek minden napjaira, melly íratott S. K. K. által [...] németből magyar nyelvre fordítottatott Kármán József által*. Posony: Fűskúti Landerer Mihály, 1785.
- KÁRMÁN–TIEDE 1785** *Istennel való társalkodás, az estvéli órákon az esztendőnek minden napjaira, mellyet német nyelven írtt T. J. F. [...] magyar nyelvre fordítottatott Kármán József által*. Posonyban: Fűskúti Landerer Mihálynál, 1785.
- KLEINER 1749** KLEINER, Gottfried. *Garten-Lust im Winter, angestellt durch kurtze und christliche Betrachtung unterschiedner Garten-Sprüche heiliger Schrift*. Breslau-Leipzig: [s. n.], 1749.
- KLINGLER 1739** KLINGLER, Heinrich. *Meditationis de causis magis, magisque, invalescentis incredulitatis, et medela huic malo adhibenda*. 1. pars. defendent Henricus KLINGLERUS, Andreas TOGGWEILERUS, [et al.]; sub praesidio Johann Jacob ZIMMERMANNI. Tiguri: Ex Officina Gessneriana, 1739.
- KOCSI CSERGŐ 1720–1721** KOCSI CSERGŐ István. *Excerptae Tigurinae Stephani Csergő Kocsi*. Dictatumok. 1. Scheuzer, Johann Jakob, *Institutionum mathematicarum delineatio*, 2. *Gnomica, seu horographia*, 3. Scheuzer, Johann Jakob, *Descriptio planetolabiali aphasiani*, 4. Muralt Johann, *Anatomiae corporis humani succincta delineatio*, 5. Scheuzer, Johann Jakob, *Observata in astronomiam*. Zürich, 1720–1721. Kézirat, TREKN, R 290.
- KOCSI CSERGŐ 1722** KOCSI CSERGŐ István. *De voto peregrinantis Jacobi Praeside Campegius Vitringa*. Pars I–II. Franeker: Henricus Halma, 1722.

- KOCSI CSERGŐ 1723** KOCSI CSERGŐ István. *Medicinalia varia manuscripta*. Utrecht, 1723. TREKN, R 324.
- KÜTTNER 1726** KÜTTNER, Johann David. *Die Erkenntniß Gottes, aus seinen Wercken, Und wie dieselbe Den Menschen veranlasse, eine anderweitige göttliche Offenwahrung zu suchen: Wieder Die Atheisten, Deisten und Naturalisten erwiesen*. Leipzig: Grosse Autor, 1726.
- LAVATER 1736** LAVATER, Johann Jacob. *Dissertatio theologica de revelationum divinarum modo et gradibus*. Placidiae disquisitioni subijcit Joh. Jacobus LAVATERUS, respondente Abele Adamo HOTTINGERO. Tiguri: Typis Gessnerianis, 1736.
- LAYRITZ 1738** LAYRITZ, Paul Eugen. *Proben einer Physico-theologie, oder, die aus denen Wirkungen der menschlichen Seelen hervorleuchtende Weisheit, Macht, und Güte ihres Schöpfers*. Nürnberg: Felßecker, 1738.
- LEENHOF 1704** LEENHOF, Frederik van. *Den Hemel op Aarden [Der Himmel auf Erden]*. [Harmadik kiadás]. Amsterdam: Jacobus Langenbergh, 1704.
- LESSER 1735** LESSER, Friedrich Christian. *Lithotheologie, das ist: Natürliche Historie und geistliche Betrachtung derer Steine, also abgefasst, dass daraus die Allmacht, Weisheit, Güte und Gerechtigkeit des grossen Schöpfers gezeuget wird, anbey viel Sprüche der Heiligen Schrift erkläret, und die Menschen allesamt zur Bewunderung, Liebe und Dienste des grossen Gottes ermuntert werden : zum Druck befördert und mit einer Vorrede begleitet von Johann Alberto Fabricio / Friedrich Christian Lesser ; zum Druck befördert und mit einer Vorrede begleitet von Johann Alberto Fabricio*. Hamburg: Christian Brandt, 1735.
- LESSER 1738** LESSER, Friedrich Christian. *Insecto-Theologia, oder vernunft- und schriftmaeßiger Versuch, wie ein Mensch durch aufmerk-*

same Betrachtung der sonst so wenig geachteten Insekten zu lebendiger Erkaentniß und Bewunderung der Allmacht und Weisheit, der Guete und Gerechtigkeit des großen Gottes gelangen koenne. Frankfurt–Leipzig: Michael Blochberger, 1738.

LESSER 1744 LESSER, Friedrich Christian. *Testaceo-Theologia, oder gruendlicher Beweis des Daseyns und der vollkommensten Eigenschaften eines göttlichen Wesens aus natuerlicher und geistlicher Betrachtung der Schnecken und Muscheln.* Leipzig: Michael Blochberger, 1744.

LESSER 1753 LESSER, Friedrich Christian. *Versuch einer Heliotheologia, oder einer natuerlichen und geistlichen Betrachtung der Sonn.* Nordhausen: Johann August Cöler, 1753.

LESSER 1754 LESSER, Friedrich Christian. *Einige kleine Schriften, theils zur Geschichte der Natur, theils zur Physicotheologie gehoerig.* Leipzig–Nordhausen: Johann August Cöler, 1754.

Liber Thesibus... 1781 *Liber Thesibus ... Professorum pro Examinibus Anniversariis exhibitis in perpetua memoria conservandis comparatus Anno 1781. die 2. Julii.* Kézirat, SRKN, Kt. 1134.

LÖSCHER 1724 LÖSCHER, Valentin Ernst. *Die merckwürdigen Wercke Gottes in denen Reichen der Natur, der Kunst, und des Glückes: als eine nützliche Einleitung durch die Vorhöfe in das Heilige, zur Verherrlichung des göttlichen Nahmens und gemeiner Besserung, Im Jahr 1722. gepredigt, und wie ein Auszug ans Licht gestellet, auch mit Sinn–Bildern gezieret von Val. Ernst Loeschern.* Dresden: Robring, 1724.

MEL 1732 MEL Conrad. *Schau-Bühne der Wunder Gottes in den Wercken der Natur: Oder, teutsche Physic, worin die Lehr-Sätze deutlich erkläret: Mit Experimenten bewiesen.* Teil 1–2. Cassel: Cramer, 1732.

- MOSCHE 1774** MOSCHE, Gabriel Christoph Benjamin. *Sammlung einiger Predigten über die Herrlichkeit Gottes in der Natur*. Frankfurt–Leipzig, 1774.
- Mussenbroek... 1736** Mussenbroek, Praeliminaria de algebra, Auctor hujus Logisticae e Petro Mussenbroek, Prof. Ultrajecteus. 1736. SRKN, Kt. 407.
- MUTSCHELLE 1785** MUTSCHELLE, Sebastian. *Kenntniss und Liebe des Schöpfers aus der Betrachtung der Geschöpfe*. München: Joseph Leutner, 1785.
- MENNANDER 1751** MENNANDER, Carl Fredrik. *Ichthyio-theologiae primae lineae*. Turku: Jacob Merckell, 1751.
- NIEDERMAYER 1791** NIEDERMAYER, Franz Xaver. *Katechismus der Naturlehre. Für alle diejenigen welche Gottes Güte und Weisheit aus den Werken der Natur kennen lernen wollen*. München: Johann Baptist Strobel, 1791.
- NIEUWENTYT 1747** NIEUWENTYT, Bernhard. *Rechter Gebrauch Der Welt-Betrachtung Zur Erkenntnis Der Macht, Weisheit und Güte Gottes, Auch Ueberzeugung Der Atheisten und Ungläubigen. In einer Freien Uebersetzung abermal ans Licht gestellt, Und mit einigen Anmerkungen erläutert, von Joh. Andreas Segner*. Jena: Cuno, 1747.
- ŐRI FÜLEP 1778** ŐRI FÜLEP Gábor. *Theologia Elenctica*. a Clar. Gabr. F. Őri SS. Th. Doct. & Prof. S. Patak, adornata. 1778. SRKN, Kt. 249.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1776** PÁLÓCZI HORVÁTH György. *Természetnek és kegyelemnek iskolája, Az az: Olyan hasznos Könyvetske, a'melly az Isteni Tökéletességnek, a' látható, és láthatatlan Teremtéseknek vizsgálásából, s' meg-gondolásából, a' Keresztyén embert az ISTENnek ditséretére serkenti*. Győr: Streibig Gergely János privil. Könyv-nyomtató, 1776.

PATAKI 1775 PATAKI Sámuel. *Temetési oratio, melyet néhai gróf idősb. sz. Teleki Ádám kir. consil. és generális főstrázsamester levetkezett testének eltemetése alkalmatosságával mondott és abban a halált számkivetésben küldötte hogy egy lelkes állat is tulajdonképen meg ne halljon megmutatta Kendi-Lónán Szent Iván hava 10. 1770.* Kolozsvár: [s. n.], 1775.

MAAGIUS–CELLARIUS 1724 MAAGIUS, Johann Henricus–CELLARIUS, Johann Jacobus, by. *Physicae Sacrae Specimen de Locustis.* Tiguri: Litteris Heideggeri & Rahnii, 1724.

***Praelectiones Mineralogicae...* 1772** *Praelectiones Mineralogicae Clar. Joannis Beckmanni, Prof. Mineral. & Oecon. in Ill. Georgia Augusta calamo raptim exceptae.* Göttingae, 1772. Per Martinum Szilágyi mpr. SRKN, Kt. 395.

***Praelectiones Zoologicae...* 1772** *Praelectiones Zoologicae Clar. Joannis Beckmanni Prof. Mineral. & Oecon. in Ill. Georgia Augusta secundum Zoologiam Linnei a se editam, descriptae ao.* Göttingae, 1772. Per Mart. Szilágyi. SRKN, Kt. 396.

Prédikációk 1791–1799 *Prédikációk.* Losonc, 1791–1799. Kézirat, SRKN, Kt. 795.

PREU 1772 PREU, Johann Samuel. *Versuch einer Sismotheologie, oder physikalisch-theologische Betrachtung über die Erdbeben.* Nördlingen: Karl Gottlob Becken, 1772.

RATHLEF 1748–1750 RATHLEF, Ernst Ludwig. *Akridotheologie, oder Historische und Theologische Betrachtungen ueber die Heuschrecken bei Gelegenheit der ietzigen Heuschrecken in Siebenbürgen, Ungern, Polen, Schlesien und Engelland, Nebst einer Muthmassung, daß die Seelaven, welche die Israeliten zweimahl in der Wüsten gegessen, weder Wachteln noch Heuschrecken, sondern die Vögel Seleuciden gewesen.* Hannover: Johann Christoph Richter, 1748–1750.

- ROHR 1724–1728** ROHR, Julius Bernard von. *Comprendieuse Physicalische Bibliothek darinnen die meisten und neuesten Schriften, die sowohl von der Natur-Wissenschaft Als insonderheit [...] theils angefehrt, theils beurteilt, und allenthalben besonders zu Erlaeterung der Natur-Wissenschaft dienlich Anmerkungen vorgetragen werden.* Leipzig: Johann Christian Martini, Buchhändler in der Nicolai-Strasse, 1724–1728.
- ROHR 1749** ROHR, Julius Bernard von. *Phyto-Theologia, oder Vernunft- und Schriftmäßiger Versuch, wie aus dem Reiche der Gewächse die Allmacht, Weisheit, Güte und Gerechtigkeit des großen Schöpfers und Erhalters aller Dinge von den Menschen erkannt, und sein allerheiliger Nahme hiervor gepriesen werden möge.* Frankfurt–Leipzig: Blochbecher, 1749.
- ROHR 1754** ROHR, Julius Bernard von. *Physikalische Bibliothek worinnen die vornehmsten Schriften die zur Naturlehre gehören, angezeigt werden, mit vielen Zusätzen und Verbesserungen herausgegeben von Abraham Gotthelf Kästner.* Leipzig: Johann Wendlern, 1754.
- ROLLIN 1726–1728** ROLLIN, Charles. „Physique des Enfants”. IV: 353–412. In *De la manière d’enseigner et d’enseigner et d’étudier les belles-lettres.* Paris: Jacques Estienne, 1726–1728. [*Kinder Physica.* Hamburg, 1730.]
- SCHEUCHZER 1721** SCHEUCHZER, Johann Jacob. *Jobi Physica Sacra oder Hiobs Natur-Wissenschaft, vergleichen mit der Heutigen.* Zürich: In der Bodmerischen Truckerey, 1721.
- SCHEUCHZER 1729** SCHEUCHZER, Johann Jacob. *Physica oder Naturwissenschaft, 1. 2. Theil.* Bey dieser neuen Auflage durch und durch vermehret, und mit nöthigen Kupfferen versehen. Zürich: Heidegger und Comp., 1729.

- SCHEUCHZER 1731–1735** SCHEUCHZER, Johann Jacob. *Phisica sacra... iconibus aeneis illustrata procurante & sumtus suppeditante Johanne Andrea Pfeffel*. I–IV. Augustæ Vindelicorum & Vlmæ: [s. n.], 1731–1735.
- SCHEUCHZER 1732–1737** SCHEUCHZER, Johann Jacob. *Physique Sacrée... 1732–1737 Physique Sacrée, ou histoire naturelle de la Bible*. Traduit du Latin de J. J. SCHEUCHZER [...] gravées par J. A. PFEFFEL [...]. Amsterdam: Pierre Schenk, Pierre Mortier, 1732–1737.
- SCHEUCHZER 1735–1739** SCHEUCHZER, Johann Jacob. *Geestelike natuurkunde*. In't Nederduitsch vertaalt door F. H. J. Van HALEN. Amsterdam: P. Schenk, 1735–1739.
- SCHEUCHZER 1746** SCHEUCHZER, Johann Jacob. *Natur-Geschichte des Schweitzerlandes, samt seinen Reisen über die Schweitzerische Gebürge. Aufs neue herausgegeben, und mit eigenen Anmerkungen versehen von Johann Georg Sulzer*. Zürich: David Gessner, 1746.
- SCHIRACH 1767** SCHIRACH, Adam Gottlob. *Melitto-Theologia: Die Verherrlichung des gloriwürdigen Schöpfers aus der wundervollen Biene; Nach Anleitung der Naturlehre und Heiligen Gottesgelahrtheit, in erbaulichen Betrachtungen, und zu besserer Erläuterung ihrer Natur und Eigenschaft, mit eingestreuten öconomischen Anmerkungen*. Dresden: Walther, 1767.
- STEINER 1740** STEINER, Caspar. *Meditationis de causis magis magisque invalescentis incredulitatis et medela huic malo adhibenda*. 2. pars. Casparus STEINERUS, Henricus CELLARIUS [et al.] sub praesidio Johann Jacob ZIMMERMANNI. Tiguri: Ex Officina Gessneriana, 1740.
- STURM 1772** STURM, Christoph Christian. *Betrachtungen über die Werke Gottes im Reiche der Natur und der Vorsehung auf alle Tage des*

Jahrs. I–II. Bd. Halle im Magdeburgischen: Karl Hermann Hemmerde, 1772.

STURM 1775 STURM, Christoph Christian. *Sammlung Geistlicher Gesänge über die Werke Gottes in der Natur: Eine Zugabe zu den Betrachtungen über die Werke Gottes im Reiche der Natur und der Vorsehung*. Halle, 1775.

STURM 1781 STURM, Christoph Christian. *Gesangbuch für Gartenfreunde und Liebhaber der Natur*. Hamburg: Carl Ernst Bohn, 1781.

STURM 1785 STURM, Christoph Christian. *Unterhaltungen mit Gott in den Morgenstunden, auf jeden Tag des Jahres*. Halle: Trampe, 1785.

STURM–ROLLE 1775 STURM, Christoph Christian. *Sechzig auserlesene Gesänge über die Werke Gottes in der Natur*. In Musik gesetzt von Johann Heinrich ROLLE. Halle: Hemmerde, 1775.

SULZER 1750a SULZER, Johann Georg. *Unterredungen über die Schönheit der Natur*. Berlin: Haude, 1750.

SULZER 1750b SULZER, Johann Georg. *Versuch einiger Moralischen Betrachtungen über die Werke der Natur*. Berlin: Haude, 1750.

SULZER–SÓFALVI 1776 SULZER, Johann Georg. *A' természet' munkáiból vétetett erköltsi elmélkedések, Mellyeket német nyelven írt, és kibotsátott. Johann Georg Sulzer... Magyarra fordított Sófalvi Jó'sef*. Kolo'sváratt: nyomt. a' Réfomátum [!] Koll. bet., 1776.

SULZER–SÓFALVI 1778 SULZER, Johann Georg. *A' természet szépségéről valo beszéllgetések, mellyeket német nyelven írtt Johann Georg Sulzer ... ; most pedig nemzete hasznára magyarra fordított Sófalvi Jó'sef*. Kolo'sváratt: nyomt. a' Réf. Koll. betüivel, 1778.

- SZATHMÁRI PAKSI 1757** SZATHMÁRI PAKSI Pál. *Dissertatio de simplicium remediumum prae operose concinnatis praestantia*. Praes. Guilielmo Ouwens. Franequerae, 1757.
- SZATHMÁRI PAKSI 1758** SZATHMÁRI PAKSI Pál. *Dissertatio inaug. medica de morte naturali*. Franequerae, 1758.
- SZATHMÁRI PAKSI 1759** *Kegyes léleknek Isten akarattján való csendes meg nyugvása mellyről Borbély Mihály Úr kegyes özvegye Szarka Ilona temettetése alkalmatosságával 1759. esztendőben tanított Szathmári Paksi István*. Debrecen, TREKN, R 3119.
- SZATHMÁRI PAKSI 1765** SZATHMÁRI PAKSI Pál. *Kis világ, mellynek elenyésztését néhai Szuhai Erzsébeth úr aszszonynak, Báji Patai Sámuel úr élete párjának: utolsó tisztességekor magyar versekben foglalt Bájon*. 1765.
- SZATHMÁRI PAKSI I. 1776** SZATHMÁRI PAKSI István. *Catalogus bibliothecae theologiae historico-criticus*. Descripsit Michael SÁLYI. Debrecen, 1776. TREKN, R1016.
- SZENTGYÖRGYI 1784** SZENTGYÖRGYI István. *Theologia naturalis in usum auditorum suorum edita*. Posonii–Cassoviae: Landerer, 1784.
- SZENTGYÖRGYI 1793** SZENTGYÖRGYI István. *Philosophia instrumentalis in usum tironum philosophiae Sáros-Patakiensis*. (8-r. 219 l.) Pestini, 1793.
- SZENTGYÖRGYI 1797a** SZENTGYÖRGYI István. *Prima artis poeticae elementa...* Posonii, 1797
- SZENTGYÖRGYI 1797b** SZENTGYÖRGYI István. *Deák grammatika magyarul*, Posonii: Wéber Simon, 1797.

- SZENTGYÖRGYI 1805** SZENTGYÖRGYI István. *Logica multum mutata, et quoad facere licuit, aevo nostra accommodata.* (8-r. 199 és 3 l.) Posonii, 1805.
- SZENTPÉTERI 1736** SZENTPÉTERI Jónás. *Mussenbroek, Praeliminaria de algebra, Auctor hujus Logisticae e Petro Mussenbroek, Prof. Ultrajecteus.* 1736. SRKN, Kt. 407.
- SZENTPÉTERI 1741** SZENTPÉTERI Jónás. *Disputatio inauguralis physico-medica de conditione corporum pro gradu doctoris [...] publico et solenni submittitur examini Jonas Szentpéteri. Halae Magdeburgicae: Litteris Joannis Christiani Hilligeri, 1741.*
- SZÉPLAKI T. 1765–1770** SZÉPLAKI T. Pál. *Az igaz vallásnak egymástul függő részei,* Losonc, 1765–1770. Kézirat, TREKN, R 411.
- SZÉPLAKI T. 1773** SZÉPLAKI T. Pál. *Halálról való idvességes gondolkodás, mellyet néhai tekintetes nemes és nemzetes Felső Wattai Wattai Kristina uri ifjú Asszony, Életének folyásában kegyesen a' magánosságban gyakorlott: meg-hidegedett Testének el-temetésekor pedig, a' Halotti Keresztyén Gyülekezet előtt a' Losontzi Helvetica Confessio Valló Ekklesiának Templomában közönségessé tett Széplaki Pál [...] 1772. esztendőben [...].* Posonyban: Landerer Mihály betűivel 1773.
- SZÉPLAKI T. 1779** SZÉPLAKI T. Pál. *Rövid és fundamentomos oktatás a' fejér eper-fának neveléséről és szaporításáról: nem különben a' selyembogárnak tartásáról.* Losonc, 1779. TREKN, R 415.
- SZÉPLAKI T. 1783** SZÉPLAKI T. Pál. *Hitbéli Bizonyosság, mellyet Néhai Tekintetes, Nemzetes, és Vitézlő Csoma Sigmond Úr meg-hidegedett tetemeinek el-takarittatásakor meg-mutogatott Széplaki Pál, a' Losontzi Helv. Vallás-tételt tartó Gyülekezet egyik Lelki Pásztorá, ugyan a' Losontzi Templomban. Április Havának 27. Napján 1783. Esztendőben.*[Pest]: [Eizenberg Anna], 1783. SRKN D661/R

- SZIGETI 1716** SZIGETI GYULA István. *Isten beszédén fundáltt, és annak valóságos igazságához intéztetett elmékedés... Vári Kristina... teste felett.* Kolozsvár, 1716.
- SZILÁGYI 1736** SZILÁGYI Márton. *Tractatus de physica speciali.* Debrecen, 1736. TREKN, R 282.
- SZILÁGYI [s. d.]a** SZILÁGYI Márton. *Annotationes ad Samuelis Christiani Hollmanni Philosophiae naturalis Partis II. Cap. V. De reliquis in Globo Terraquaeo animantibus,* SRKN, Kt. 391.
- SZILÁGYI [s. d.]b** SZILÁGYI Márton, *Annotationes ad Samuelis Christiani Hollmanni Philosophiae Naturalis Primas Lineas. Partis II. Cap. III. De structura et usu partium corporis humani* SRKN, Kt. 394.
- SZILÁGYI 1789** SZILÁGYI Márton. *Annotationes ad Samuelis Christiani Hollmanni Philosophiae Naturalis Partis II. Cap. VII. De Fossilibus et Mineralibus.* 1789. SRKN, Kt. 392.
- SZILÁGYI 1790** SZILÁGYI Márton. *Annotationes et supplementa ad Samuelis Christiani Hollmanni Philosophiae Naturalis, Partis III. cap. 1. De corporibus coelestibus, sigillatim Planetis.* 1790. SRKN, Kt. 393.
- SZOMBATHI 1783a** SZOMBATHI János. *Diarium rerum et connotatarum Tiguri in Helvetia an. 1775. et 1776. ac postmodum in Hungaria 1783 et sequentes S. Patakini... Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára (TRENS), Kt. 44.*
- SZOMBATHI 1783b,** SZOMBATHI János. *Observationes ad Samuelem Christianum Hollmannum jurisprudentia dictatae [...], anno 1783.* 1783. SRKN, Kt. 382. Reliquia Clarissimi Stephani Porkoláb, utpote collegit Stephanus Ádám. 134–141.
- SZOMBATHI 1790** SZOMBATHI János. *Keresztyén Filosofus Képe. Mellyet Néhai T. T. Szilágyi Márton Uramnak, a' Sáros-Pataki Reformatum*

Collegium' Physicat és Mathesist tanító nagy érdemű Professorának utolsó tisztessége meg-adatásának alkalmatosságával, rövid Halotti Beszédben le-rajzolni kívánt Sáros-Patakon [...] Szombathi János azon Collegiumnak egyik professora, 1790. Szombathi-Gyűjtemény, Kt. 49.

SZŐNYI 1762 SZŐNYI Benjamin. *Szentekek hegedűje, Jel. V. v. 8. 9. és XIV. v. 1. 2. vagy olly idvességés ujj énekek, mellyeknek első részében: a mindennapi és innepi énekeken kívül vagynak a kegyesség gyakorlásának fő és kiváltképen való részeiről irott énekek. A második részében pedig külömb-külobmféle rendekre, állapotokra és bizonyos időben alkalmaztattak.* Kolosvár: Páldi István, 1762.

SZŐNYI 1774 SZŐNYI Benjamin. *Gyermekek fisikája, avagy olly szép és hasznos tudomány' sengéje, mellyben kevés példák által meg-muttattatik, mint kellések szoktatni a' gyermekeket, és együgyű embereket, az Istennek sok féle teremtéseiről való kegyes és kedves elmélkedésekre, és az, azokban nyilván való isteni böltsességet, hatalmat, jóságot s' a' t. vélek esmértenni és tsudáltatni: frantziai nyelven írta Rollin Károly; magyar nyelvre fordította, és azon nemű vagy materiájú maga egynéhány kegyes elmélkedéseivel megszaportotta Szőnyi Benjamin. Pozsony: Landerer Mihály, 1774.*

SZŐNYI 1790 SZŐNYI Benjamin. *Istennek trombitája, mellyet az Úr fúvall és harsogtat az örökké való évangéliomban közönségesen e' rövid élet-utánn bé-álló örökké-valóságról...* Buda: Landerer, 1790.

TERSTEEGEN 1766 TERSTEEGEN, Gerhard. *Geistliches Blumen-Gärtlein Inniger Seelen; Oder kurze Schluß-Reimen, Betrachtungen und Lieder Ueber allerhand Wahrheiten des inwendigen Christenthums: Zur Erweckung, Stärckung und Erquickung in dem Verborgenen Leben mit Christo in Gott.* Biel: Heilmann, 1766.

Theologia naturalis 1703 *Theologia naturalis.* Leírta PÁPAI Ferenc és több diáktársa. Dictatum. 1703. TREKN, R 281.

Theologia naturalis 1742 *Theologia naturalis*. 1742. SRKN, Kt. 602.

Theologia naturalis 1784 *Theologia naturalis in genere, ex humanae rationis propriis...* Leírta Joannes CsÉTSI. Debrecen, 1784. TREKN, R 1538.

TIEDE 1785 TIEDE Johann Friedrich. *Unterhaltungen mit Gott in den Abendstunden auf jeden Tag des Jahres*. Halle: Trampe, 1785.

TRILLER 1725–1755 TRILLER, Daniel Wilhelm. *Poetische Betrachtungen über verschiedene, aus der Natur- und Sitten-Lehre hergenommene Materien. Zur Bewährung der Wahrheit Christlicher Religion, denen Atheisten und Naturalisten entgegen gesetzt, nebst einigen Uebersetzungen aus dem Griechischen und Lateinischen, mit Genehmigung des Hrn. Verfassers samt einer Vorrede heraus gegeben von H. C. Hecker*. Bd. 1–6. Hamburg: Johann Christoph Kissner, 1725–1755.

VÁRI 1684 VÁRI Mihály. *Theorema philosophicum De Natura & Modo praesentiae Rerum Intellectualium ductu viae Analyticae investigatum*. Lugduni Batavorum: Apud A. Elzevir, 1684. RMK III. 3296.

VÁRI 1685 VÁRI Mihály. *Disputatio Philosophica Inauguralis. de Metallo Regio*. Lugduni Batavorum: Apud A. Elzevir, 1685. RMK III. 3354.

VÁRI 1716 VÁRI Mihály. *Thabera: Az-az Istennek olyan Meggyulladott Tüze, mellyet az Égből hirtelen botsátott [...] Vári Kristinára*. Kolozsvár: Telegdi Pap Sámuel, 1716.

VERESTÓI 1783 VERESTÓI György. *Holtakkal való barátság: Az az, némelly erdélyi nagy méltóságoknak és főrenden lévő nemeseknek halálok után-is virágzó kedves emlékezetek. Mellyet, azoknak utolsó tisztesség tételekre készített oráziói által az örök feledékenység ellen mególtalmazott, és a következő időnek barátságába ajánlott néhai T. Tséri V. Gy. uram. Mellyek mostan, az eféléknek olvasásában gyö-*

nyörködőknek kedvéért egybe szedegettetvén, ki-adattak. Kolozsvár: Kaprontzai Ádám, 1783.

Vermehrtes Lüneburgisches 1771 *Vermehrtes Lüneburgisches Kirchen-Gesang-Buch, nebst einem Gebet-Buche, Auf Sr. Königl. Groß-Britannischen Majestät und Chur-Fürstl. Durchl. zu Braunschweig-Lüneburg etc. Allernädigsten Befehl herausgegeben. Mit Königl. Groß-Britannischen und Chur-Fürstl. Braunschweig-Lüneburgischen allernädigstem Privilegio; die Dritte Auflage ...* Lüneburg: Gedruckt mit Sternischen Schriften, 1771.

WALPURGER 1748 WALPURGER Johann Gottlieb. *Cosmotheologische Betrachtungen derer wichtigsten Wunder und Wahrheiten im Reiche der Natur und Gnaden: zur Verherrlichung ihres glorwürdigen Urhebers, zur Beschämung des Unglaubens und zur allgemeinen Erbauung.* Chemnitz: Johann Christoph und Johann David Stößel, 1748.

ZELL 1731 ZELL, Albrecht Jacob. *Erweckte Nachfolge zum Irdischen Vergnügen in Gott, bestehend in Physikalisch- und Moralischen Gedichten.* Mit einer Vorrede Herrn D. Jo. Alberti Fabricii. Hamburg: Verlag J. C. Kißner, 1731.

ZIMMERMANN 1739–1743 ZIMMERMANN, Johann Jacob. *Dissertationis de recentiorum quorundam eruditorum praeposteris adversus incredulos disputandi methodis.* Pars I-V. Tiguri: Ex Officina Gessneriana, 1739–1743.

ZORN 1737 ZORN Johann Heinrich. „Entwurf einer Melisso-Theologie, oder physicalisch-theologischer Betrachtungen über die Bienen.“ Fortgesetzte Anmerkung ueber allerhand Materien aus der Theologie. Bd. 2, Teil 18 (1737): 267–503.

ZORN 1742–1743 ZORN Johann Heinrich. *Petinotheologie, oder Versuch, die Menschen durch nähere Betrachtung der Vögel zur Bewunderung Liebe und Verehrung ihres mächtigsten, weissest-und gütigsten*

Schöpfers aufzumuntern. Vol 1. Pappenheim: Christian Rau, 1742;
Schwabach: Johann Jacob Enderes, 1743.

II.) Szakirodalom

ALT 2007 ALT, Peter-André. *Aufklärung*. Stuttgart–Weimar: Verlag J. B. Metzler, 2007.

BALÁZS 2016 BALÁZS Mihály. „Philologia Sacra a magyar protestantizmusban: Kapcsolódások és elkülönülések”. In *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. Szerkesztette BALÁZS Mihály, BARTÓK István, 339–351. Szeged: SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016.

BARTÓK 1985 BARTÓK István. „Adalék a XVIII. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága”. In *Prodomus: Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*. Szerkesztette Kovács Sándor Iván, 28–30. A Magyar Iparművészeti Főiskola kiadványai. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, 1985.

BARTÓK 2020 BARTÓK István. „Adalék a XVIII. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága”. In *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, 223–230. Reciti konferenciakötetek 7. Budapest: reciti, 2020.

BEGEMANN 1984 BEGEMANN, Christian. „Erhabene Natur–Zur Übertragung des Begriffs des Erhabenen auf Gegenstände der äußeren Natur in den deutschen Kunsttheorien des 18. Jh.”, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 58 (1984): 74–98.

- BORBÉLY 1995** BORBÉLY Szilárd. *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról.* A Kölcsey Társaság füzetei 7. Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1995.
- BÖRZSÖNYI 1986** BÖRZSÖNYI József. *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1986.
- BRAW 1985** BRAW, Christian *Bücher im Staube, Die Theologie Johann Arnnds in ihrem Verhältnis zur Mystik.* Leiden: E. J. Brill, 1985.
- BRÜGGEMANN 1935** BRÜGGEMANN, Fritz, Hrsg. *Das Weltbild der deutschen Aufklärung: philosophische Grundlagen und literarische Auswirkung: Leibniz–Wolff–Gottsched–Brockes–Haller.* Leipzig: Ph. Reclam jun., 1935.
- BÜTTNER 1995** BÜTTNER, Manfred, Hrsg. *Forschungen zur Physikotheologie im Aufbruch 1995 Forschungen zur Physikotheologie im Aufbruch 1: Naturwissenschaft, Theologie und Musik in der Aufklärung: Referate des Symposiums in Halle 1994.* Münster: Lit, 1995.
- CSÖRSZ–DEBRECZENI–SZILÁGYI 2020** CSÖRSZ Rumen István–DEBRECZENI Attila–SZILÁGYI Márton, szerk. *Fazekas Mihály. Studia Litteraria* 59, 3–4. sz. (2020).
- DEBRECZENI 2020** DEBRECZENI Attila, „Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez”. *Studia Litteraria* 59, 3–4. sz. (2020): 12–56. [Fazekas Mihály. Szerkesztette Csörsz Rumen István, Debreczeni Attila, Szilágyi Márton].
- DÉCULTOT–KAMPA–KITTELMANN 2018** DÉCULTOT, Elisabeth–KAMPA, Philipp–KITTELMANN, Jana, Hrsg. *Johann Georg Sulzer – Aufklärung im Umbruch.* Berlin–Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2018.

- DECSY 1905** „Decsy Sámuel levele Szentgyörgyi István pataki tanárhoz”. *Sárospataki Füzetek* (új f.) 2, 2–3. füzet (1905): 188–191.
- DIENES 2002** DIENES Dénes. „Szentgyörgyi István pataki tanár, mint Kazinczy Ferenc vallásosságának lehetséges formálója”. *Ráday Gyűjtemények Évkönyve* 10 (2002): 133–140.
- EHRHARDT-REIN 1996** EHRHARDT-REIN, Susanne. *Zwischen Glaubenslehre und Vernunftwahrheit Natur und Schöpfung bei Hallischen Theologen des 18. Jahrhunderts*. Münster: Lit, 1996.
- ELSNER-RUPKE 2009** Norbert ELSNER, Nicolaas A. RUPKE, Hrsg. *Albrecht von Haller im Göttingen der Aufklärung*. Wallstein: Universität Göttingen, 2009.
- ERDÉLYI 1857/58** ERDÉLYI János. „A hazai bölcsészet történetéhez”. *Sárospataki Füzetek* 1 (1857/58): 623–635.
- FARKAS WELLMANN 2013** FARKAS WELLMANN Éva. *Irodalom és közönsége a XVIII. században. Verestói György munkássága*. Budapest: Gondolat, 2013.
- FEDDERSEN 1794** FEDDERSEN, Jacob Friedrich. *Christoph Christian Sturms, gewesenen Hauptpastors zu St. Petri und Scholarchen in Hamburg, Leben und Charakter*. Zweite vermehrte Auflage. Hamburg: Benjamin Hoffmann, 1794.
- FELFE 2003** FELFE, Robert. *Naturgeschichte als kunstvolle Synthese: Physikotheologie und Bildpraxis bei Johann Jacob Scheuchzer*. Berlin: Akademia Verlag, 2003.
- FÖLDESI 2016** FÖLDESI Ferenc. „Lázár János, Christian Wolff tanítványa”. In *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. Szerkesztette BALÁZS Mihály, BARTÓK István, 265–275. Szeged: SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016.

- FUTAKY 2007** FUTAKY István. *Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007.
- G. SZABÓ–FEKETE 1979** G. SZABÓ Botond–FEKETE Csaba, *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kézirat-katalógusa*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1979.
- GÁLOS 1954** GÁLOS Rezső. *Kármán József*. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1954.
- GULYÁS 1938** GULYÁS József. „Pálóczi Horváth Ádám levele Szentgyörgyi Istvánhoz”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 48 (1938): 402–405.
- GRUNERT–STIENING 2011** GRUNERT, Frank–STIENING, Gideon, Hg. *Johann Georg Sulzer (1720–1779): Aufklärung zwischen Christian Wolff und David Hume*. Berlin: Akademie Verlag, 2011.
- HARSÁNYI 1911** HARSÁNYI István. „Kocsi Csergő Istvánról s a gályarabok számos, eddig ismeretlen levelét tartalmazó kéziratáról”. *Sárospataki Református Lapok* 7, 9. és 11. füzet (1911): 80–81, 98–99.
- HESSE 2012** HESSE, Jochen. „Die Illustrationen der Kupferbibel”. In LEU 2012, 105–128.
- HÖRCSIK 1982** HÖRCSIK Richárd. „Szathmári Paksi Pál levelei Franekerből.” *Ráday Gyűjtemények évkönyve* 2 (1982): 234–249.
- IMRE 1981** IMRE Mihály. „Szőnyi Benjámín levele Jakob Christoph Beck bázeli professzorhoz 1776-ból”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 85, 1. sz. (1981), 67–72.
- IMRE 1997** IMRE Mihály. „Vesztett csata a fiziko-teologizmus örökségével: Szőnyi Benjámín öregkori verseskötete: Istennek Trombitája..., Buda, 1790–91”. In *Szőnyi Benjámín és kora — 1717–1794, Ta-*

nulmányok Szőnyi Benjáminról halálának 200. évfordulója alkalmából. Az 1994. október 22-én rendezett tudományos konferencia előadásainak bővített, szerkesztett szövege. Szerkesztette IMRE Mihály, 131–177. Hódmezővásárhely: Bethlen Gábor Református Gimnázium, 1997.

IMRE 2012 IMRE Mihály. „Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével – Szőnyi Benjámin öregkori műve (Istennek Trombitája, 1790–91)”. In *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, 393–433. Nemzet, egyház, művelődés 7. Sárospatak–Hernád: Tiszáninneri Református Kiadó, 2012.

IMRE 2020 IMRE Mihály. „A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai”. *Studia Litteraria* 59, 3–4. sz. (2020): 227–274. [Fazekas Mihály. Szerkesztette Csörsz Rumen István, DEBRECZENI Attila, SZILÁGYI Márton].

IMRE 2023 IMRE Mihály. „Kegyesség és egyházpolitika: Szőnyi Benjámin 1790 után született két műve (*Magyar Halleluja, Magyarhoz illő Szent Musika*)”. *Egyháztörténet*, 3. sz. (2023): 5–25.

JAKÓ 2012 JAKÓ Zsigmond. *Köleséri Sámuel tudományos levelezése 1709–1732.* Szerkesztette FONT Zsuzsa. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012.

KEMPER 1988 KEMPER, Hans-Georg. *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit.* Bd. 3: Barock-Mystik. Tübingen: Niemeyer, 1988.

KEMPER 1991 KEMPER, Hans-Georg. *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit,* Bd. 5/II: Frühaufklärung. Tübingen: Niemeyer, 1991.

KESZEG 2011 KESZEG Anna, „»az ebatta aestheticája, az Erdeljbe ne jöj-jön, mert eddig is eléltünk a nélkül«: Az ízlésfogalom és az esztétika önállósodásának erdélyi történetéhez”. In *Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás.* Szerkesztette HORKAY-

HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton, 212–231. Budapest: Ráció Kiadó (2011).

KETELSEN 1974 KETELSEN, Uwe K. *Die Naturpoesie der norddeutschen Frühaufklärung – Poesie als Sprache der Versöhnung; alter Universalismus und neues Weltbild*. Stuttgart: Metzler, 1974.

KIBÉDI VARGA 1998a KIBÉDI VARGA Áron. „Verestói György és a halotti beszéd”. In: KIBÉDI VARGA Áron. *Szavak, Világok, 197–205*. Pécs: Jelenkor, 1998.

KIBÉDI VARGA 1998b KIBÉDI VARGA Áron. „A halotti beszéd pragmatikája Verestói György kapcsán”. In *La civiltà ungherese e il cristianesimo: atti del IV. Congresso internazionale di studi ungheresi: Roma–Napoli, 9–14 settembre 1996 = A magyar művelődés és a kereszténység: a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai: Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14*. Tom. 1–3. Szerkesztette JANKOVICS József [et al.], 2: 786–793. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum, 1998.

KONCZ 1981 KONCZ Sándor. „A filozófia és teológia oktatása 1703–1849 között”. In *A Sárospataki Református Kollégium története: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Szerkesztette BARCZA József. Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981.

KURUCZ 2021 KURUCZ György. „A göttingeni egyetem és magyarországi kapcsolatai: Johann Beckmann technológia professzor három levele Ribinyi János udvari bizottsági titkárhoz a 18–19. század fordulóján”. In „...Tanácsaid hűség és igazság”: *Tisztelgő írások Dieues Dénes professzor úr 65. születésnapjára*. 323–340. Szerkesztette CSORBA Dávid, SZATMÁRI Emília, 116–154. Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye 1. Budapest–Sárospatak: Tiszáninnyi Református Egyházkerület, 2021.

- LABÁDI 2011** LABÁDI Gergely. „A természet könyvét olvasni: A megértés metaforái a 18–19. század fordulóján”. *Korall* 12 (2011): 82–106.
- LACZHÁZI 2007** LACZHÁZI Gyula. „A karteziánus szenvedélyelmélet magyar recepciójáról”. *Kellék* (2007): 119–125.
- LACZHÁZI 2009** LACZHÁZI Gyula. *Hősi szenvedélyek: a heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*. Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 2009.
- LACZHÁZI 2016** LACZHÁZI Gyula. „A magyarországi korai felvilágosodás lélektani irodalma és Bethlen Miklós Önéletírásának lélektani relevanciájú megállapításai”. In *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. Szerkesztette BALÁZS Mihály, BARTÓK István, 217–227. Szeged: SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016.
- LANGEN 1968** LANGEN, August. *Der Wortschatz des deutschen Pietismus*. Tübingen: Niemeyer, 1968.
- LENGYEL 2015** LENGYEL Réka. „Farkas Wellmann Éva: Irodalom és közönsége a XVIII. században. Verestói György munkássága”. *Irodalomtörténet* 96, 1. sz. (2015): 89–95.
- LENGYEL 2016** LENGYEL Réka. „A világoosság a tudomány: A felvilágosodás mint módszer Verestói György halotti beszédeiben”. In *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. Szerkesztette BALÁZS Mihály, BARTÓK István, 315–329. Szeged: SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016.
- LENGYEL 2020** LENGYEL Réka. „Szőnyi Benjámín, a természettudós fordító: a Gyermekesek fisikája ismeretanyagának forrásai”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 6. sz. (2020): 737–751.

- LEU 2012** LEU, Urs B., Hrsg. *Natura Sacra Der Frühaufklärer Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733)*. Zug: Achius Verlag, [Inhaber Dr. phil. Hans Ulrich Bächtold und Inger Bächtold-Lagergre], 2012.
- MARTI 2012** MARTI, Hanspeter. „Naturphilosophische Eklektik: Das Beispiel der ersten Auflage von Johann Jakob Scheuchzers »Physica« (Zürich 1701)”. In LEU 2012, 33–57.
- MESZESÁN 2010a** MESZESÁN Mária. „Topológia és tropológia elhajlásai, avagy halál és élet retorikája Madarász Márton elmékedésében”. *Egyháztörténeti Szemle* 11, 2. sz. (2010): 3–32.
- MESZESÁN 2010b** MESZESÁN Mária. „*Ki nem kezdődik, nem végződik soha*”: az örökkévalóság barokk kifejezési formái a 17. századi magyar nyelvű meditációs irodalomban, doktori értekezés, 2010.
- MESZESÁN 2011** MESZESÁN Mária. „Idő és időtlenség mint tél és nyár Mihálykó Jánosnak az örökkévalóságról szóló írásában”. *Egyháztörténeti Szemle* 12, 1. sz. (2011): 65–93.
- MESZESÁN 2013** MESZESÁN Mária. „Elmékedések emblémákról: Az örökkévalóság ábrázata Malomfalvay Gergely írása kapcsán”. In *Nyolcszáz esztendő a ferences rend: Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*. 1–2. Szerkesztette MEDGYESY S. Norbert, ÖTVÖS István, ŐZE Sándor, 948–960. Művelődéstörténeti Műhely: Rendtörténeti konferenciák 8. Budapest: Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló, 2013.
- MICHEL 2008** MICHEL, Paul. *Physikotheologie Ursprünge, Leistung und Niedergang einer Denkform*. Zürich: Gelehrte Gesellschaft in Zürich, 2008.
- MICHEL 2012** MICHEL, Paul. „Hiobs Naturwissenschaft”. In LEU 2012, 77–105.

- MÜSCH 2000** MÜSCH, Irmgard. *Geheiligte Naturwissenschaft: die Kupfer-Bibel des Johann Jakob Scheuchzer*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.
- M. ZEMPLÉN 1961** M. ZEMPLÉN Jolán. *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- M. ZEMPLÉN 1964** M. ZEMPLÉN Jolán. *A magyarországi fizika története a XVIII. században: a fizika szaktudománnyá válik*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- NÉMETH S. 1984** NÉMETH S. Katalin, *Magyar orátor a 18. században, Irodalomtörténet* 66, 4. sz. (1984), 855–888.
- NÉMETH S. 2007** NÉMETH S. Katalin. „Verestóiról – másként”. In *Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, 314–322. Budapest: Ráció Kiadó, 2007.
- OLÁH 2006** OLÁH Róbert. „Pierre Poiret ajándéka Adalék Apáti Madár Miklós peregrinációjához”. *Könyv és Könyvtár* 28 (2006): 1–10.
- OLÁH 2013a** OLÁH Róbert. „Egy református lelkész könyves műveltsége Apáti Madár Miklós olvasmányai”. I–II. *Magyar Könyvszemle* 129, 2–3. sz. (2013): 145–164, 322–335.
- OLÁH 2013b** OLÁH Róbert. „Újabb adalékok és helyesbítések Apáti Madár Miklós életrajzához”. *Egyháztörténeti Szemle* 14, 4. sz. (2013): 3–12.
- ÖTVÖS 2016** ÖTVÖS Péter. „»Das Welt-Buch«: Barthold Heinrich Brockes világképéről”. In *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. Szerkesztette BALÁZS Mihály, BARTÓK István, 83–95. Szeged: SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016.

- PALÁNKAY 1992** PALÁNKAY Tibor. *Önátadásunk Istennek: A szeretet aszketikája és misztikája*. Budapest: Szent Gellért, 1992.
- PETERSEN 2004** PETERSEN, Henrik. *B. H. Brockes, J. A. Fabricius, H. S. Reimarus: Physikotheologie im Norddeutschland des 18. Jahrhunderts zwischen theologischer Erbauung und Wissensvermittlung*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. Kiel, 2004.
- RAVASZ 1915** RAVASZ László. *A gyülekezeti igehirdetés elmélete: Homiletika*. Református Egyházi Könyvtár 11. Pápa: Főiskolai nyomda, 1915.
- SCHERER 1943** SCHERER Lajos. „Kármán József nagyatyja”. *Új Magyar Múzeum* 2 (1943): 269–274.
- SCHIPPERGES 1981** SCHIPPERGES, Heinrich *Kosmos Anthropos: Entwürfe zu einer Philosophie des Leibes*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981.
- SCHNEIDEGGER 2012** SCHNEIDEGGER Christian, „Religiöse Strömungen in Zürich zur Zeit Scheuzchers Von den Nonkonformisten des 17. Jahrhunderts zur pietistischen Bewegung”. In LEU 2012, 3–33.
- SIEGRIST 1967** SIEGRIST, Christoph. *Albrecht von Haller*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1967.
- STEBBINS 1980** STEBBINS, Sara. *Maxima in minimis zum Empirie- und Autoritätsverständnis in der physikotheologischen Literatur der Frühaufklärung*. Frankfurt am Main: Lang, 1980.
- SZAUDER 1970** SZAUDER József. „Az estve és Az álom keletkezése”. In SZAUDER József. *Az estve és Az álom*, 220–270. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970.

SZETEI 2016 SZETEI Szabolcs. *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2016.

SZILÁGYI 1998 SZILÁGYI Ferenc. „Fiziko-teológia a XVIII. századi hazai irodalomban”. In *La civiltà ungherese e il cristianesimo: atti del IV. Congresso internazionale di studi ungheresi: Roma–Napoli, 9–14 settembre 1996 = A magyar művelődés és a kereszténység: a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai: Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14*. Tom. 1–3. Szerkesztette JANKOVICS József [et al.], 794–803. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum, 1998.

SZINNYEI 1909 SZINNYEI József. „Széplaki Pál”. In *Magyar írók élete és munkái*. XIII. kötet: Steiner–Télfy, 795–796. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1909.

SZÖRÉNYI 2011 SZÖRÉNYI László. „Pálóczi Horváth György fiziko-teológiai műve és fiának, Ádámnak a költészete”. In *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*. Szerkesztette CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, 91–99. Budapest: reciti, 2011.

TÓTH 1981 TÓTH Béla. „Descartes és Debrecen”. *A Debreceni Déri Múzeum 1979. évi évkönyve*. Debrecen: Déri Múzeum, 1981, 419–437.

TURÓCZI-TROSTLER 1961 TURÓCZI-TROSTLER József. „Magyar Cartesiusok”. In *Magyar irodalom Világirodalom*. I–II, I: 173–217. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.

VARGA 1986 VARGA Imre. *Az első kuruc mozgalom korának költészete 1672–1686*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

VÖRÖS 1991 VÖRÖS Imre. *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.

- WIEGREBE 2007** WIEGREBE, Wolfgang. *Albrecht von Haller als apologetischer Physikotheologe*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät I der Universität Regensburg. Regensburg, 2007.
- WIELEMA 2004** WIELEMA, Michiel. *The March of the Libertines Spinozists and the Dutch Reformed Church (1660–1750)*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2004.
- ZELLE 1990** ZELLE, Carsten. „Das Erhabene in der deutschen Frühaufklärung. Zum Einfluß der englischen Physikotheologie auf Barthold Heinrich Brockes’ *Irdisches Vergnügen in Gott*”. *Arcadia* 25, Heft 3 (1990): 225–240.
- ZSOLDOS 2020** ZSOLDOS Endre. „Fazekas Mihály: csillagászat és kortan”. *Studia Litteraria* 59, 3–4. sz. (2020): 204–227. [Fazekas Mihály. Szerkesztette Csörsz Rumen István, DEBRECZENI Attila, SZILÁGYI Márton].

NÉVMUTATÓ

- Abbadie, Jacques 245
Agrippa von Nettesheim 49
Ahlwardt, Peter 24, 26, 115, 118,
196, 269, 271
Alt, Peter-André 254, 292
Altman 165
Antonio, Matteo 251
Apáti Miklós 32–36, 38, 271, 300
Arndt, Johann 60, 61, 271, 293
- Babarik, Franciscus 234
Bach, Carl Philipp Emanuel 194
Balázs Mihály 17, 126, 127, 292, 294,
298, 300
Balog György 42
Bánffi Sámuel 46
Barner, Wilfrid 247, 254, 257
Barthold, Adolph Gideon 269
Bartók István 139, 292, 294, 298, 300
Basuage 248
Baumgarten, Siegmund Jakob 124,
125, 200
Bayle, Pierre 241
Beckmann, Johann 239, 282, 297
Begemann, Christian 228, 292
Bekény, Johannes 237
- Benemann, Johann Christian 269
Beniamin, Francklinus 250, 251
Bentley, Richard (Bentlejus, Bent-
leyus) 66, 243, 244
Bernulli, Johann 246
Bilfingerus, Georg Bernhard 235
Bocchartus, Samuel 66
Bock 269
Boerhave, Jakob 246
Bogatzky, Karl Heinrich von 197, 200
Bonnet, Charles 186–188, 196, 197,
245, 269, 276
Borbély Mihály 286
Borbély Szilárd 219, 293
Borelli, Giovanni Alfonso (Borel-
lus, Johannes Alphonsus) 46, 66
Boyle, Robert (Boyleus, Robertus)
107, 122, 196, 197, 246, 268, 273
Boysen, Friedrich August 269
Börzsönyi József 125, 236, 254, 293
Brache, Tycho 41, 53, 58
Braw, Christian 60, 293
Brockes, Barthold Heinrich 26, 61,
103, 104, 109, 133, 134, 186, 190,
201, 228, 254, 257, 258, 293, 300,
301, 303

- Brüggemann, Fritz 293
 Buchenau, Stefanie 154
 Buddeus, Johann Franz (Buddaeus, Johann Franciscus) 248
 Buffon, Georges-Louis Leclerc 115, 186–188, 241
 Burghardt, Johann Gottlob 269
 Burke, Edmund 296
 Burnet, Thomas 241, 245
 Buttler, D. J. 269
 Bükk László (Ladislau) 233
 Büsching, Anton Friedrich 92
 Büttner, Manfred 17, 293
- Cafilisch-Schnetzler, Ursula 154
 Cardano, Gerolamo (Cardanus, Hieronymus) 26
 Carsten, Anton Paul 269
 Cassinus, Nicolaus 41, 54
 Chemnitz, Johann 118, 196, 197, 272
 Colins, Samuel 241
 Creutzberg, Amad 269
 Creutz, Friedrich Carl Kasimir von 272
 Cudworth, Ralph 76, 235, 272
 Cuno, Johann Christian 113, 130, 135, 271, 272
 Cuno, Theodor 27
- Csapó, Stephanus 23, 25, 272
 Csoma, Sigmund 287
 Csorba Dávid 297
 Csörsz Rumen István 14, 293, 296, 302, 303
- Debreczeni Attila 14, 200, 215, 260, 293, 296, 303
 Décultot, Elisabeth 154, 293
 Decsy Sámuel 234, 294
 Derham, William 15–17, 26, 39, 40, 66, 106–110, 115, 118, 121–123, 147, 170, 186–188, 196–198, 241, 243, 244, 253, 264, 265, 268–270, 273, 274
 Derodon, David 269
 Descartes, René (Cartesius, Renatus) 26, 34, 38, 43, 46, 53, 94–96, 235, 251, 302
 Dienes Dénes 234, 294, 297
 Dieterich, Carl Friedrich 269
 Dilherr, Johann Michael 27
 Ditton, Humphrey 245
 Dolcius, Sebastian 235
 Donat, Gottlob 92
 Dömény János 202
 Dulard, Paolo Alessandro 269
- Ehrhardt-Rein, Susanne 17, 121, 124, 294
 Elsner, Norbert 246, 254, 257, 294
 Ennisch 198, 200
 Erdélyi János 34, 294
 Erdélyi Sámuel 202
 Ernest, I. Augustus 235
 Etsedi Miklós 202
- Fabricius, Johann Albert 108, 109, 110, 118, 122, 126, 127, 167, 186, 235, 243, 244, 253, 269, 274, 301
 Farkas János 202

- Farkas Wellmann Éva 39, 40, 294, 298
- Fáy Zsuzsanna 202
- Fazekas Mihály 14, 170, 293, 296, 303
- Feddersen, Jacob Friedrich 186, 200, 294
- Fekete Csaba 155, 295
- Felfe, Robert 69, 83, 89, 294
- Fénelon, François de Salignac 108, 110, 122, 243, 244, 253, 274, 276
- Fleischer, Esaias 269
- Földesi Ferenc 17, 116, 118, 294
- Földvári Erzsébet 46
- Futaky István 239, 295
- Füredi Sándor 202
- G. Szabó Botond 115, 295
- Gálos Rezső 201, 295
- Gellert, Christian Fürchtegott 115, 190, 248
- Gericke, Johann Peter 27, 45, 134, 167, 168, 275
- Gessner, David 284
- Geulincs, Arnold (Geulincs, Arnoldus) 235
- Goldhagen, Johann Ernst 269
- Gombási István 90, 139–146, 161, 275, 292
- Gramlich, Johann Andreas 198, 200
- Grotius, Hugo 245
- Grunert, Frank 295
- Gulyás József 234, 295
- Gyarmathi Ferenc 202
- Haller, Albrecht von 104, 157, 191, 197, 239, 241, 246–248, 251, 254–260, 275, 293, 294, 301, 303
- Halley, Edmond (Halleus, Edmundus) 241
- Harsányi István 79, 295
- Hervey, Jacob 191, 269
- Hatvani István 125, 165
- Héczei Dániel 114, 116, 121–123, 275, 276
- Héczei Pál 115, 276
- Hegedüs Béla 302
- Heinze, Balthasar Heinrich 118, 276
- Heister, Laurent 147, 269
- Hell, Maximilian 251
- Henckel von Donnersmarck, Lazarus, ifj. (Henkel gróf) 197, 200
- Hervey, Jacob 191
- Hervey, James 269
- Herzer, Franz Xaver 109, 276
- Hesse, Jochen 83, 87, 88, 295
- Hobbes, Thomas 246
- Hoffmann, Friedrich 122, 123, 269
- Hoffmann, Johann Georg 131
- Hollmann, Samuel Christian 238, 239, 248–255, 258, 260, 277, 288
- Horkay-Hörcher Ferenc 297
- Horváth András (Andreas) 233
- Horváth János 202
- Hörcsik Richárd 66, 295
- Huet, Pierre Daniel (Huetius, Petrus Daniel) 66
- Huygens, Christiaan (Hugenius Christianus) 41

- Imre Mihály 49, 226, 233, 202, 240,
265, 295, 296
- Intze István 207
- Isak, Samuel 233, 7
- Jakó Zsigmond 81, 296
- Jármy Ábrahám (Abrahamus) 234
- Jaszlinszky András 170
- Joost, Ullrich 254
- Kajali Klára 201
- Kalm, Peter 118, 244, 278
- Kampa, Philipp 154, 293
- Kármán András 200–202
- Kármán József, id. 70, 155, 175, 185,
187, 194, 195, 197, 198, 200–202,
204, 205, 207, 209, 210, 214, 216,
262, 269, 278, 295, 301
- Kasza Kelemen 81
- Kaufmann, Thomas 246, 254
- Kazinczy Ferenc 234, 260, 294
- Kazinczy László (Ladislaus) 233
- Kemper, Hans-Georg 60, 258, 296
- Kepler, Johann 53
- Keszeg Anna 148, 296
- Ketelsen, Uwe K. 134, 297
- Kibédi Varga Áron 39, 297
- Kittelmann, Jana 154, 293
- Klaus Xavér Ferenc 170
- Kleiner, Gottfried 269, 278
- Klingler, Heinrich 129, 278
- Kocsi Csergő Bálint 79, 81,
- Kocsi Csergő István 79, 80, 81, 114,
278, 279, 295
- Komáromy Süllye Zsófia 203
- Koncz Sándor 239, 297
- Kopernikusz, Nikolausz 57
- Köleséri Sámuel 81, 89, 296
- Köpf, János György 203
- Krafft, Justus Cristoph 139
- Kun Ferenc 202, 203
- Kurucz György 239, 297
- Kuthi Ádám 202
- Labádi Gergely 142, 298
- Laczházi Gyula 34, 35, 298
- Lampe, Friedrich Adolf 165
- Lang Ádám 203
- Lange, Johannes 125
- Langen, August 228, 298
- la Pluche, Noël Antoine 108
- Lassenius, Johannes 197, 200
- Látzai József 265
- Lavater, Johann Jacob 129, 139, 279
- Layritz, Paul Eugen 269, 270, 279
- Lázár Anna 40
- Lázár János 116, 117, 294
- Ledermüller, Martin Frobenius 206
- Leenhof, Euler 269
- Leenhoff, Fridericus van 42, 43,
279
- Leeuwenhoek, Anton van (Leeven-
hök) 206
- Leibnitz, Gotthold Wilhelm 196,
197, 235, 245
- Lelánd 245
- Lengyel Réka 17, 39, 40, 107, 108, 298
- Less, Gottfried 245
- Lesser, Friedrich Christian 26, 70,
118, 131, 133, 134, 146, 147, 167,
196, 197, 201, 269, 279, 280

- Lessing, Gotthold Ephraim 245,
 Letse András 202
 Leu, Urs B. 299
 Lieberkühn, Johann Nathanael 206
 Locke, John (Lockius, Ioannes)
 265, 245
 Loescher, Valentin Ernst 269, 280

 Malebranche, Nicolas (Malebran-
 chius, Nicolaus) 241
 Malomfalvi György 41
 Malpighi, Marcello (Malpighius)
 146, 241
 Mariotte, Edme 241
 Marjalaki Dániel 202
 Maróthi György 83, 128, 129
 Marquis d'Argens, Jean-Baptiste
 de Boyer 245
 Marti, Hanspeter 91, 299
 Martinet, Joannes Florentius 269
 Márton István 265
 Márton Sándor 202
 Medgyesy S. Norbert 299
 Meier 196, 197
 Mennander, Carl Fredrik 118, 281
 Mészáros András (Andreas) 234
 Meszesán Mária 42, 299
 Mezey József 203
 Michel, Paul 17, 84, 299
 Mocsáry Károly (Carolus) 233
 Molnár János 202
 Montesquieu, Charles-Louis de
 Secondat 241
 Montgolfier, Joseph-Michel 250
 Montgolfier, Jacques-Étienne 250

 Morgenbesser, Michael 269
 Moshe, Gabriel Christian 269
 Mosheim, Johann Lorenz 248, 272
 Motsi Erzsébeth 203
 Mozart, Wolfgang Amadeus 194
 Muratori, Lodovico Antonio (Mura-
 torius, Ludovicus Antonius) 248
 Musschenbroek, Pieter van 125, 269
 Mutschelle, Sebastian 133, 281
 Müsch, Irmgard 83, 86, 87, 91–93,
 95, 104, 300
 Mylius, Edward Frederick 27

 Nagy Mihály 203
 Nagy Sámuel 269
 Nahuys, Alexander Petrus (Nahwys)
 269
 Naumann, Christof Nicolaus 269
 Negg, Johann Simon 92
 Németh S. Katalin 39, 300
 Newton, Isaac 46, 53, 54, 66, 94–96,
 103, 235, 245, 246, 250
 Nichol 169, 197
 Niedermayer, Franz Xaver 281
 Niemeyer, August Hermann 125,
 296, 298
 Nieuwentyt, Bernard 115, 186–188,
 196, 197, 243, 244, 269, 281
 Norman, Kasper 154
 Nösselt, Johann August 125

 Odé, Jakob 121, 125, 235
 Oesfeld, Gotthelf Friedrich 269
 Offré 246
 Oláh Róbert 35, 300

- Ormós András 82
 Osgyáni Pál 202
 Owen, Charles 269
- Őri Fülep Gábor 233, 246, 255–258,
 260, 275, 281
 Ötvös István 299
 Ötvös Péter 17, 61, 300
 Őze Sándor 299
- Palánkay Tibor 60, 301
 Palm 198, 200
 Pálóczi Horváth Ádám 50, 234,
 295, 302
 Pálóczi Horváth Gergely 96, 262
 Pálóczi Horváth György 3, 16, 47,
 50–52, 54, 56, 62, 63, 73, 97, 100,
 101, 153, 168, 281, 302
 Pap József, Sz. (Josephus) 233
 Pápai Ferenc 289
 Pápai Zsigmond (Sigismundus) 237
 Paracelsus 49
 Pascal, Blaise 42
 Patai Sámuel 66, 286
 Pataki Sámuel 75, 76, 282, 288
 Péczeli József 263
 Perrault, Charles 241
 Petersen, Henrik 17, 103, 108, 126,
 190, 301
 Petri, Joan 269
 Pictet, Bénédict (Piktét Benedek)
 248
 Placette, Jean La 248
 Poiret, Pierre 34, 300
 Polignac, Melchior 269
- Pope, Alexander 158
 Porkoláb István (Stephani) 236,
 288
 Preu, Georg Michael 134
 Preu, Johann Samuel 118, 269, 282
 Ptolemaiosz 53
 Puffendorf, Samuel Freiherr von
 235, 243
 Puky Alexander 237
- Rádai Eszter 207
 Ráday Gedeon 200, 201, 202,
 Ráday Pál 200, 201,
 Rathlef, Ernst Ludwig 118, 269, 282
 Ravasz László 13, 14, 301
 Ray, John 167, 196, 197
 Réaumur, René Antoine Ferchault
 de 197
 Reil, Peter Hanns 254
 Reimar, Herman Samuel (Reima-
 rus) 115, 147, 160, 161, 186, 196–
 198, 269, 301
 Repeckzy Zsigmond 202
 Reviczky Antal 170
 Rhumel, Johann Conrad 269
 Richter, Johann Gottfried 269
 Rohr, Julius Bernhard 26, 118, 134,
 135, 137, 144–146, 167, 266, 283
 Rollin, Charles 59, 107–110, 199, 269,
 273, 283, 289
 Rousseau, Jean-Jacques 204, 245
 Römer, Olaf 43
 Rupke, Nicolaas A. 246, 254, 257, 294
 Ruthardi, Caspar 269

- Sárossi Sándor 170
- Sander, Heinrich 115, 269, 176
- Sándorffi József 265, 267, 268
- Sárváry Pál 26, 27
- Schenk, Christian Friedrich 269
- Scherer Lajos 201, 301
- Scheuchzer, Johann Jacob 5, 15, 29, 69, 79–97, 102–105, 108, 110, 134, 148, 156, 168, 196, 197, 247, 269, 283, 284, 294, 299, 300
- Schinmajer, Johann Adolf 198, 200
- Schipperges, Heinrich 29, 301
- Schirach, Adam Gottlob 118, 244, 269, 284
- Schmidt 196, 197, 269
- Schneidegger, Christian 87, 301
- Schröter, Johann Samuel 269
- Schulz, Christian 269
- Schütz István 202
- Scriver, Christian 187
- Segesvári István 39, 110, 115, 198, 264, 265, 267–269, 273
- Segner, Johann Andreas 115, 198, 281
- Semler, Johann Salomo 125
- Sepp 269
- Shaftesbury, Anthony Ashley 241
- Siegrist, Christoph 258, 301
- Simonides János 202
- Sófalvi József 146, 148, 149, 151–158, 160, 161, 244, 269, 285
- Spalding, Johann Joachim 115, 196, 197
- Spener, Jakob 187
- Spinoza, Baruch de 235, 243
- Staehelin, Martin 254
- Stark 200
- Stebbins, Sara 13, 17, 18, 45, 86, 87, 109, 117, 121, 126, 131, 132, 151, 167, 168, 213, 301
- Steiner, Caspar 129, 284
- Stiening, Gideon 154, 295
- Stoke 269
- Sturm, Christoph Christian 46, 122, 155, 185–191, 194, 195, 198, 200, 202, 205, 207, 210, 216, 262, 269, 275, 278, 284, 285, 294
- Sulzer, Johann Georg 96, 145, 146, 148, 149, 151–161, 186–188, 196, 197, 244, 269, 276, 284, 285, 293, 295
- Süssmilch, Johann Peter 269
- Sützmilch 197
- Swammerdam, Johann 196, 269
- Szabó István 203
- Szarka Ilona 75, 286
- Szathmári Dániel 234
- Szathmári Paksi István 75, 122, 286
- Szathmári Paksi Mihály 239
- Szathmári Paksi Pál 66, 69, 71, 126, 214, 239, 286, 295
- Szatmári Emília 297
- Szauder József 11, 17, 49, 144, 201, 301
- Szemere István (Stephanus) 233
- Szentgyörgyi Gergely 41
- Szentgyörgyi István 233–237, 260, 286, 287, 294, 295
- Szentpéteri Jónás 125, 287
- Szent-Péteri István (Stephanus) 233

- Széplaki T. Pál 84, 165, 166, 168–171, 174, 175, 199, 200, 202, 287, 302
- Szetei Szabolcs 14, 302
- Szigeti Gyula István 32, 33, 38, 288
- Szilágyi Ferenc 39, 302
- Szilágyi Márton, Piskárkosi 233, 234, 238–242, 246, 249, 253–255, 259, 260, 282, 288
- Szilágyi Sámuel, Piskárkosi 238, 244, 255
- Szilágyi Márton 14, 293, 296, 297, 303
- Szombathi János 165, 166, 236, 239–242, 244, 246, 247, 254, 288, 289
- Szönyi Benjámín 5, 11, 14, 16, 29, 46, 49–51, 53–55, 59–61, 65, 66, 69, 71, 73, 84, 96, 97, 99, 100, 105, 107–110, 125, 136, 144, 168, 186, 193, 199, 202, 203, 207, 216, 218, 219, 220, 222–224, 229, 241, 261–269, 289, 295, 296, 298
- Szörényi László 50, 302
- Szuhai Erzsébet 66, 286
- Teleki Ádám 75, 282
- Teleki József 264, 265
- Teleki László 149
- Teleki Pál 47, 59,
- Teleki Sámuel 115, 265
- Thomasius, Christian 248
- Tiede, Johann Friedrich 155, 185–187, 194, 195, 197, 202, 204, 207, 209–211, 214, 216, 262, 269, 278, 290
- Tillotson, Johann 241, 248
- Tindal, William (Tyndale) 245
- Tolandus, John 122, 243
- Tomka, Nicolaus 233
- Torricelli, Evangelista 250
- Tóth Béla 35, 302
- Tóth, Johannes K. 234
- Trattner Tamás 264, 273
- Trembley, Abraham 269
- Tresenreuter, Johann Adam 269
- Triller, Daniel Wilhelm 134, 290
- Tullin, Christian Hermann 269
- Turóczi-Trostler József 34, 302
- Turretinus, Johannes Alphonsus 245
- Ulber, Christian Samuel 269
- Unzer, August Johann 134
- Varga Imre 302
- Vári Mihály 23–26, 29, 32, 33, 34, 36, 38, 290
- Varjas János 263, 264
- Verestói György 13, 16, 17, 39–47, 49, 53, 59, 69, 71, 96, 161, 205, 214, 261, 290, 294, 297, 298, 300
- Vesper, Achim 154
- Vico, Giovanni Battista 26
- Voltaire, François-Marie Arouet 204, 230, 241, 245
- Vörös Imre 12, 49, 69, 148, 149, 222, 302
- Wachendorff, Johann Karl van 269
- Wallis, John (Wallisius, Johannes) 66

Walpurger, Johann Gottlieb 118,
269, 291
Walther, Paul 269
Wattai Kristina 287
Wattai Pál 202
Weber, Adam 194
Wéber Simon 286
Weingand, János Mihály 203
Werner, Euler 154
Werenfels, Samuel 243, 248
Wesley, John 269
Wesseling, Petrus 125
Wiegrebe, Wolfgang 73, 254, 303
Wielema, Michiel 43, 303
Wilisch, Christian Gottlieb 269
Winkler, Gottfried 269
Woith 269
Wolff, Christian 117, 198, 293–295
Woolston, Thomas 241
Zell, Albrecht Jakob 133, 134, 291
Zelle, Carsten 228, 303
Zemplén Jolán, M. 11, 300
Zimmermann, Johann Jacob 129,
278, 284, 291
Zorn, Johann Heinrich 26, 118,
119, 122, 196, 197, 243, 244, 269,
291
Zsoldos Endre 170, 303

Imre Mihály

HUNGARIAN SOURCES OF THE LITERATURE
OF PHYSICO-THEOLOGY

The concept and significance of physico-theology was introduced to the Hungarian scientific world by a poetry essay written by József Szauder in 1970. The reviewed monograph interprets the Hungarian physico-theology of the eighteenth century in terms of its own context and significance instead of viewing it from the perspectives of the works of poets around 1800, such as Mihály Fazekas and Mihály Csokonai Vitéz. The study focuses on the two most important centres of physico-theology, namely the Reformed College of Debrecen and the Reformed College of Sárospatak, although references to other sites such as Losonc, Kolozsvár, Marosvásárhely, Hódmezővásárhely are made as well. Given that this topic can only be interpreted in the context of European physico-theology, it was necessary to include at least the basic works related to Swiss, German, Dutch and English intellectual centres and authors. The relevant international scientific literature on the subject was consulted as well. The spread of physical theology was closely linked to the specificities and relations of the peregrination of Protestant students to Western Europe, although further research is necessary in this regard. The printed or hand-written texts presented as examples are written in Hungarian or Latin and include different genres, e.g. essays, excerpts, dictates, genres of devotional literature and liturgy, oral sermons and sermons for reading, and poems (of Pál Széplaki T., Pál Szathmári Paksi).

The system of cultural science, theology, and philosophy predominating in physico-theology is founded on the close connection between *teologia naturalis* and *teologia revelata*. There

are two forms in which the creating will of God, i.e. divine revelation can be perceived. One of them is *teologia revelata*, according to which we know divine revelation through the Holy Scripture, and the other one is *teologia naturalis*, according to which we learn of divine revelation through nature, as it was created by God. The definition of nature was broadened during the eighteenth century. All new knowledge had its place in the theological thinking and emotional culture of this era, becoming an integral part of it. Previous research was defined by the assumption of a duality between ecclesiastic and secular literature, which was replaced here by the examination of the literature of piety. For *Teologia naturalis* qualifies as a universal category of epistemology, where theological thinking meets and interacts with the interdisciplinary system of life sciences. *Learning about the created word can lead to coming to know God, which means that our knowledge of nature leads us to a knowledge of God. Nature, as wonderful as it is, is the magnificent artwork that is God*, and it is not possible to understand nature without knowing natural sciences and their means. Thus, these fields become artistic tools of the knowledge of God.

The first pieces of the rich source materials date back to the 1720s. The first ones were written in Latin, although later on more were written in Hungarian (Mihály Vári, Miklós Apáti). Elements of physico-theology can be found in pure theological works, essays on philosophy or natural science, works of devotional literature and liturgical works, and they were interpreted in an interdisciplinary manner by the different fields of science and art according to their specific needs. It was especially the German authors and intellectual centres (Hamburg) that had a great impact on the Hungarian scholars of the era (Benjámín Szőnyi), but the works of English and French authors also became well-known in Hungary (W. Derham, C. Rollin, J. A. Fabricius, B. Rohr, C. C. Sturm, J. F. Tiede).

The multitude of emotions felt with the help of physico-theology provides a rich soil for devotion to grow, and it restores harmony between the Holy Scripture and nature, as well as between higher authority and one's own experiences. *The capacity for knowledge God has given us leads us to knowing God as perfectly as possible. The world changes according to God's plan, and human society is improving and becoming more perfect.* The growth of knowledge and the great number of sciences that make the human word increasingly perfect are integral parts of perfectionist thinking. This means that the learning and understanding of *teologia naturalis* are means of social betterment (see István Gombási and the translation of Sulzer's works by József Sófalvi). The knowledge of nature creates new interpretative and descriptive ways, also creating and transforming a dedicated language based on devotional practices (e.g. in the works of György Verestói, Benjámín Szőnyi, Gergely Pálóczi Horváth, in Hungarian-language funeral sermons, and in Sturm-Tiede's work translated by József Kármán), encouraging admiration and adoration for nature, and inspiring the quest and creation of new forms of artistic expression that can be personally experienced. The will to confer and devotional will develop toward original literary forms looking for poetic, prosaic, and even musical forms.

The balance between *teologia naturalis* and *teologia revelata* changed dramatically in the last third of the century, and according to the rising number of apologetics, *teologia naturalis* was a dangerous means of irreligiousness. Examples for this idea can be seen in the disputes of Sárospatak, the works of István Szentgyörgyi, Márton Szilágyi, Gábor Őri Fülep, the late works of Benjámín Szőnyi, and his translations of Derham's works (1793). The reception of S. C. Hollmann and A. Haller also becomes predominant in the works of the professors of Sárospatak and their students around this time.

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

A sorozatban megjelent kötetek

1. PÉTER László: *Espersit János. Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez*, 1955.
2. VARGA Imre: *Szádeczky: Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése*, 1955.
3. FORGÁCS László: *Bajza és Belinszkij*, 1955.
4. FENYŐ István: *Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, 1955.
5. PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán: *A drámaíró Csokonai*, 1956.
6. HEGEDŰS Nándor: *Ady Endre Nagyváradon*, 1956.
7. KOMLÓS Aladár: *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*, 1956.
8. FEJŐS Imre: *Vörösmarty arca*, 1956.
9. TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez*, 1957.
10. ECKHARDT Sándor: *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*, 1957.
11. GERGELY Pál: *Arany János és az Akadémia*, 1957.
12. BARÁNSZKY-JÓB László: *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*, 1957.
13. BUSA Margit: *A Thököly-kódex és kuruc kori versei*, 1958.
14. WALDAPFEL József: *Gorkij és Madách*, 1958.
15. SCHEIBER Sándor, ZSOLDOS Jenő: *Vajda János levelei Milkó Izidorhoz*, 1958.
16. SÜKÖSD Mihály: *Tudós Weszprémi István. Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből*, 1958.
17. VÖRÖS Károly: *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, 1958.
18. GÁLDI László: *Szenczi Molnár Albert zsoltárverse*, 1958.
19. MEZEI Márta: *Történeteszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, 1958.
20. FEKETE Sándor: *Petőfi, a segédszerkesztő. A költő ismeretlen írásaival*, 1958.

21. REJTŐ István: *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon*, 1958.
22. NAGY Péter: *Szabó Dezső indulása*, 1958.
23. FÓNAGY Iván: *A költői nyelv hangtanából*, 1959.
24. POGÁNY Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823). I. Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal)*, 1959.
25. Jan MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, 1959.
26. HEGEDÜS Nándor: *Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját*, 1959.
27. REJTŐ István: *Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák*, 1959.
28. FENYŐ István: *Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében*, 1959.
29. RADÓ György: *Majakovszkijról*, 1960.
30. ZIMÁNDI István: *Péterfy Jenő és baráti köre*, 1960.
31. SÁFRÁN Györgyi: *Arany János és Rozvány Erzsébet*, 1960.
32. CSANDA Sándor: *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai*, 1961.
33. MEZŐSI Károly: *Petőfi családja a Kiskunságban. Kiskunfélegyházi életük*, 1961.
34. GERÉB László: *A munkásügy irodalmunkban 1832–1907. Tanulmányok*, 1961.
35. CSUKÁS István: *Ady Endre a szlovák irodalomban*, 1961.
36. MERÉNYI Oszkár: *Ismeretlen és kiadatlan Kölcsey-dokumentumok*, 1961.
37. KISS Ferenc: *A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága*, 1962.
38. ZRINSZKY László: *A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben 1919–1945*, 1962.
39. CSAPLÁROS István: *Kraszewski és Magyarország*, 1963.
40. VARGA József: *Ady útja az „Új versek” felé*, 1963.
41. LENGYEL Géza: *Magyar újságmagnások*, 1963.
42. BARANYI Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága*, 1963.
43. TAMÁS Attila: *Költői világek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, 1964.
44. GREZSA Ferenc: *Juhász Gyula egyetemi évei 1902–1906*, 1964.

45. MARKOVITS Györgyi: *Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbe fogott kötetek, versek a Horthy-korszakban*, 1964.
46. KOMLÓS Aladár: *A szimbolizmus és a magyar líra*, 1965.
47. KUNSZERY Gyula: *A magyar szonett kezdetei*, 1965.
48. T. ERDÉLYI Ilona: *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*, 1965.
49. PÉCZELY László: *Tartalom és versforma*, 1965.
50. SZIKLAY László: *Az ifjú Hviezdoslav*, 1965.
51. POSZLER György: *Szerb Antal pályakezdése*, 1965.
52. CSAPLÁR Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, 1967.
53. KÁNTOR Lajos: *Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért*, 1966.
54. SZIGETI József: *A Balassi-Comoedia és szerzője*, 1967.
55. NIZSALOVSZKY Endre, LUKÁCSY Sándor: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*, 1967.
56. CSATÁRI Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó*, 1967.
57. SZABOLCSI Miklós: *A verselemzés kérdéseire. József Attila: Eszmélet*, 1968.
58. RÓNAY László: *Az Ezüstkör nemzedéke*, 1967.
59. VARGA Imre: *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*, 1967.
60. VARANNAI Aurél: *John Bowring és a magyar irodalom*, 1967.
61. POMOGÁTS Béla: *Kuncz Aladár*, 1968.
62. SCHWEITZER Pál: *Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai*, 1969.
63. HORVÁTH János: *Vörösmarty drámái*, 1969.
64. FEKETE Sándor: *Petőfi, a vándorszínész*, 1969.
65. BALOGH László: *Asztalos István*, 1969.
66. D. BIRNBAUM Marianna: *Elek Artúr pályája*, 1969.
67. BARLA Gyula, Kemény Zsigmond *főbb eszméi 1849 előtt*, 1970.
68. TAMÁS Anna: *Az Életképek. 1846–1848*, 1970.
69. T. ERDÉLYI Ilona: *Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap*, 1970.
70. H. LUKÁCS Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány. Vázlatok a Minerva köréből*, 1971.
71. NÉMETH G. Béla: *Tragikum és történetfelfogás. A századvégi tragikum-vita*, 1971.

72. BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, 1971.
73. PÓR Péter: *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége*, 1971.
74. KÖHÁTI Zsolt: *Sárközi György*, 1971.
75. KATONA Béla: *Krúdy Gyula pályakezdése*, 1971.
76. BÉNYEI Miklós: *Eötvös József olvasmányai*, 1972.
77. FEKETE Sándor: *Petőfi romantikájának forrásai*, 1972.
78. AGÁRDI Péter: *Rendiség és esztétikum. Gyöngyösi István költői világképe*, 1972.
79. MÁLYUSZ Elemér: *Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon*, 1973.
80. HOPP Lajos: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*, 1973.
81. DERSI Tamás: *A századvég katolikus sajtója*, 1973.
82. MARTINKÓ András: *Költő, mű és környezet. Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban*, 1973.
83. PÉTER Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Sirmalmas panasz keletkezéstörténete*, 1973.
84. SIVIRSKY Antal: *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében*, 1973.
85. TÖRÖK Gábor: *Lírai igefüggvények stilisztikája*, 1974.
86. PÓR Anna: *Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka*, 1974.
87. SZALAI Imre: *A Vajda János Társaság*, 1975.
88. BÁN Imre: *A Karthausi Névtelen műveltsége*, 1976.
89. CZIGÁNY Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*, 1976.
90. S. SÁRDI Margit: *Petróczy Kata Szidónia költészete*, 1976.
91. SIPOS Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora*, 1976.
92. KOLLIN Ferenc: *A Prager Könyvkiadó története*, 1977.
93. SZUROMI Lajos: *József Attila: Esmélet*, 1977.
94. NEMES István: *Radnóti Miklós költői nyelve*, 1979.
95. AMEDEO DI FRANCESCO: *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, 1979.
96. SZILÁGYI János: *A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között*, 1979.

97. OROSZ László: *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, 1980.
98. BÉCSY Tamás: *A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai művében*, 1980.
99. LICHTMANN Tamás: *Pap Károly*, 1979.
100. R. TAKÁCS Olga (szerk.): *Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*, 1980.
101. GERSKOVICS, Alekszandr: *Petőfi és a színház*, 1980.
102. NAGY Sz. Péter: *Az idilltől az abszurdig. Gelléri Andor Endre pályaképe*, 1981.
103. KELEMEN Péter: *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*, 1981.
104. BÓNIS György: *Révay Péter*, 1981.
105. RUBIN Péter: *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)*, 1982.
106. KULIN Ferenc: *Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről*, 1982.
107. POMOGÁTS Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*, 1983.
108. HOPP Lajos: *A lengyel irodalom befogadása Magyarországon 1780–1840*, 1983.
109. LACZKÓ András: *Ecset és toll. Rippl-Rónai József és az irodalom*, 1983.
110. PÉTERFFY Ida: *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, 1985.
111. MARKOVITS Györgyi: *A magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944)*, 1985.
112. MAY István: *A magyar heroikus regény története*, 1985.
113. DEME Zoltán: *Verseghy könyvtára*, 1985.
114. ANGYALOSI Gergely: *A lélek lehetőségei. Líra és szubjektumelmélet összefüggései a század eleji Magyarországon*, 1986.
115. BARTA János: *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről*, 1985.
116. KOROMPAY H. János: *Műfordítás és líraszemlélet. Egy fél század magyar Baudelaire-értelmezései*, 1988.
117. MARTINKÓ András: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében*, 1988.
118. GÖMÖRI György: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, 1989.
119. NEMESKÉRI Erika: *Cholnoky László*, 1989.
120. KEMÉNY Katalin: *Az ember, aki ismerte saját neveit. Szélgjegyzetek Hamvas Béla Karneváljához*, 1990.

121. SANTARCANGELI, Paolo: *Magyarok Itáliában. Tanulmányok és előadások*, 1990.
122. KÚTFALVI Oszkár: *Újságpaloták*, 1991.
123. NÉMETH G. Béla: *Péterfy Jenő*, 1991.
124. GYENIS Vilmos: *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, 1991.
125. HIMA Gabriella: *Kosztolányi és az orosz regény*, 1992.
126. SZÉLES Klára: *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikai gyakorlata*, 1992.
127. DERÉKY Pál: *A vasbetontorony költői. Magyar avantgárd költészet a XX. század második és harmadik évtizedében*, 1992.
128. KABDEBÓ Lóránt: »A magyar költészet az én nyelvemen beszél«. A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében, 1992.
129. KILIÁN István: *A minorita színjáték a XVIII. században*, 1992.
130. KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*, 1993.
131. NAGY Imre: *Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, 1993.
132. PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, 1993.
133. TAXNER-TÓTH Ernő: *Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései*, 1993.
134. BOTKA Ferenc: *Déry Tibor és Berlin. A Szentől szembe és forrásvidéke*, 1994.
135. KRISTÓ Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*, 1994.
136. MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, 1994.
137. KLANICZAY Tibor, KLANICZAY Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*, 1994.
138. VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, 1995.
139. SZILI József: *Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége*, 1996.
140. P. MÜLLER Péter: *Drámaforma és nyilvánosság. A magyar dráma alakulása Örkény Istvántól Nádas Péterig*, 1997.
141. S. VARGA Pál: *Két világ közt választhatni. Világgép és többszólamúság Az ember tragédiájában*, 1997.
142. BAJZA Kálmán: *Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története*, 1997.

143. BERKES Tamás: *Sárkány Oszkár. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete*, 1998.
144. SZABÓ G. Zoltán: *A kézirattól a kiadásig. Kölcsey Ferenc verseinek szövegahagyománya*, 1999.
145. CSORBA Sándor: *Bessenyei György világa*, 2000.
146. HARTVIG Gabriella: *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*, 2000.
147. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*, 2000.
148. BENE Sándor: *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriájáról*, 2000.
149. SZILÁGYI Márton: *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, 2001.
150. LUKÁCSY Sándor: *Petőfi eszmerokonai*, 2001.
151. TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva: *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században. Tanulmányok*, 2002.
152. MELCZER Tibor: *„Ha minden összetört...” Radnóti Miklós költészete utolsó versei tükrében*, 2003.
153. JÁSZBERÉNYI József: *„A Sz: SOPHIA’ Templomában látom én felszen- telve NAGYSÁDAT”. A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, 2003.
154. NAGY Levente: *Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és poli- tikai kapcsolatai Erdéllyel*, 2003.
155. KELEMEN Zoltán: *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*, 2005.
156. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna: *„Jöszte poétának”. Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény*, 2005.
157. BAGI Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történet szemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében*, 2005.
158. FÜZFA Balázs: *„...Sem azé, aki fut...” Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében*, 2006.
159. CSIBRA Zsuzsanna: *Tenyérnyi selymen végtelen tér. Kínai költők magyar fordításokban*, 2006.

160. TASNÁDI Attila: *Bölöni György, a kritikus*, 2006.
161. LATZKOVITS Miklós: *A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon*, 2007.
162. KNAPP Éva: *„Judit képit én viseltem”. Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok*, 2007.
163. VÖLGYESI Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*, 2007.
164. HEGEDÜS Béla: *Prodromus. Kalmár György (1726–?) világról*, 2008.
165. CSÖRSZ Rumen István: *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, 2009.
166. BALOGH F. András: *Német–magyar irodalmi együttélések a Kárpát-medencében*, 2009.
167. BARTHA Katalin Ágnes: *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*, 2010.
168. HAJDU Péter: *Tudás és elbeszélés. A Mikszáth-kispróza rejtelmek*, 2010.
169. WÉBER Antal: *Magyarország 1514-ben és 1848-ban. Történelmi regény vagy regényes történelem*, 2011.
170. SZÉNÁSI Zoltán: *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig. Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*, 2011.
171. N. MANDL Erika: *Színház a magyar sajtóban a két világháború között. A sajtóforrások szerepe az összehasonlító színháztörténeti kutatásokban, különös tekintettel a Napkelet és a Magyar Szemle színházi rovatára*, 2012.
172. DÁVID Gábor Csaba: *„Célunk tökéletesedésünk”. A nemzetnevelő Weszelényi Miklós*, 2013.
173. RÓZSA Mária: *Pesti német nyelvű lapok a kultúraközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, 2013.
174. GERE Zsolt: *Szebb idők. Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, 2013.
175. BALOGH Piroska: *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, 2015.
176. GÁBORI KOVÁCS József: *A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái. 1844–1847*, 2016.
177. SZILÁGYI Márton: *Forrásérték és poétika. Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, 2017.
178. TÓTH Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kéziratok irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, 2017.

179. Czintos Emese: *Példától az olvasmányig. A (szép)historia a 16. század magyar irodalmában*, 2017.
180. Wirágh András: *Fantasztkum és medialitás. Kisértetek és írásnyomok a magyar prózában Nagy Ignáctól Szerb Antalig*, 2018.
181. Balázs-Hajdu Péter: *Zsengék, töredékek, kétes hitelűek. A Madách–Rimay-kódexek Szerelmes énekek című füzetének versanyaga*, 2019.
182. Molnár Péter: *Garázda Péter sorsdöntő évei*, 2019.
183. Tüskés Anna: „en-nemzetem külhoni híre-sorsa”. *Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből*, 2020.
184. Bódi Katalin: *Látásgyakorlatok. Kontextusok Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú írásaihoz*, 2021.
185. Móré Tünde: *Utazás és hírnév. Wittenbergi magyar diákok latin nyelvű búcsúztatóversei (1560–1600)*, 2022.
186. Imre László: *Féléves folyóirat – Évszázados tanulságokkal. Szépirodalmi lapok (1853)*, 2022.
187. Tasi Réka: *Vana ludor imagine. Az imagináció kora újkori katolikus kontextusai*, 2023.
188. Molnár Antal: *Zsinatok háborújától a pannon illírizmusig. A magyar–horvát viszony újrafogalmazása a zágrábi zsinaton és Zaicz János pálos szerzetes emlékiratában (1634–1635)*, 2023.

